

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

3(37) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2019 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

ERIH PLUS
Index Copernicus
Polish Scholarly Bibliography (PBN)
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
Google Scholar
Cosmos Impact Factor
CrossRef
RISC
EZB
IBSS
Наукова періодика України (Uran
Publish Servis, OJS)
Українські наукові журнали
Інформаційно-аналітична система
«Бібліометрика української науки»
(Ranking of Scientists (Cybermetrics
Lab) Національної бібліотеки
України імені В.І. Вернадського

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

- **МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ**
- **ЗАГАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ**
- **ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ**

УДК 314(051)
<https://doi.org/10.15407/dse2019.03>

Видавці та засновники:
Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304.
Перереєстроване 22.06.2012 р.
серія КВ №19037-7827 ПР
Державною реєстраційною
службою України.

З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (лист Міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 32 від 15.01.2018 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка»
входить до категорії В Переліку
наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися резуль-
тати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
та опублікування в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
17.10.2019 р. протокол № 17

Підписано до друку 29.10.2019 р.

Адреса редакції:
Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70×100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк.12,35.
Обл.-вид. арк. 13,58.
Тираж 165 прим.
Зам. № 5779 від 30.10.2019 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: *А.Л. Баланда*, д-р екон. наук, проф., Бердянський університет
менеджменту і бізнесу
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Грیشнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єрина, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленик, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима
Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лисогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Щербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку *А.І. Радченко*
Технічний секретар редакційної колегії *Г.О. Москаленко*
Редактор-перекладач англ. тексту *Т.О. Охмакевич*
Комп'ютерна верстка *Н.В. Тілікіної*

*Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

<https://doi.org/10.15407/dse2019.03>

Publishers and founders:

the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of 22.06.2012 (Series KB

№ 19037-7827 PIP) by Government registration service of Ukraine.

The journal is published three times annually according to Justice of Ukraine № 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registration of the permit in the State Register of print media and news agencies as subjects of information activity.

Ministry of Education and Science

of Ukraine by Order № 32

of January 15, 2018 Journal

«Demography and Social Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet publications by the Academic Senate the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies National Academy of Sciences of Ukraine as of October, 17, 2019

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,

blvd. Taras Shevchenko, 60.

Tel. (044) 486-62-37,

482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial

Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T.O. Ohmakevych

Network

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., Berdyansk University of Management and Business

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

O.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.O. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioгло, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tols, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)

<https://doi.org/10.15407/dse2019.03>

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
серия КВ №19037-7827 ПР
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юстиции
Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

В соответствии с приказом МОН
Украины № 32 от 15.01.2018 г.
журнал «Демография
и социальная экономика»
входит в категорию В
Перечня научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
17.10.2019 г. протокол № 17

Подписано к печати 29.10.2019 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати

А.И. Радченко

Технический секретарь

редакционной коллегии

А.А. Москаленко

Редактор-переводчик англ. текста

Т.О. Охмакевич

Компьютерная верстка

Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН Украины, д-р экон.
наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Бердянский университет
менеджмента и бизнеса

А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришинова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р экон. наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

А.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р экон. наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет

им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербова, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы к членам редакционной коллегии журнала следует направлять
по E-mail: j_dse@ukr.net*

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

ЛІБАНОВА Е.М., ФТОМОВА О.С. Особисті перекази мігрантів:
оцінка масштабів та наслідки 11

ТІЛІКІНА Н.В. Прогнозування територіальної мобільності молоді в Україні 30

MENABDISHVILI L.E., MENABDISHVILI N.E., GOMELAURI N.A.
Migratory Disposition of Georgia’s Student Youth 47

ЧУБАРЬ О.Г., МАШИКО К.С. Грошові перекази трудових мігрантів в Україну:
макроекономічні тенденції та регіональні особливості..... 57

ЗАГАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ

ШЕВЧУК П.Є. Особливості тривалості життя населення
в метрополісах України на початку XXI століття..... 73

POLIAKOVA S.V., WOLOWYNA O. Ukrainian Diaspora in Canada: Methodology
and Practice of Research..... 86

MALEKA M., BIYASE M., ZWANE T. General Government Debt and Growth
in SADC Countries 99

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

<i>РОМАНЮК С.А.</i> Регіональний розвиток в Україні: минуле, сучасне. Майбутнє?	113
<i>КАЛАШНІКОВА Т.М.</i> Зміст просторового аспекту процесів людського розвитку	133
Правила для авторів (укр.)	149
Guidelines for Authors (англ.)	151

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) http://journals.indexcopernicus.com/+++_p5172,3.html (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки і Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (квітень, 2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Українські наукові журнали** (березень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

CONTENTS

MIGRATION PROCESSES AND TRENDS

<i>LIBANOVA E.M., FTOMOVA O.S.</i> Personal transfers of migrants: assessment of scale and consequences	11
<i>TYLIKINA N.V.</i> Forecast of the Territorial Mobility of Youth in Ukraine.....	30
<i>MENABDISHVILI L.E, MENABDISHVILI N.E., GOMELAURI N.A.</i> Migratory Disposition of Georgia's Student Youth	47
<i>CHUBAR O.G., MASHIKO K.S.</i> Money Transfers to Ukraine by Labor Migrants: Macroeconomic Tendencies and Regional Peculiarities.....	57

GENERAL SOCIO-DEMOGRAPHIC PROBLEMS

<i>SHEVCHUK P.E.</i> Life Expectancy in Metropolises in Ukraine in the Beginning of the XXI Century	73
<i>POLIAKOVA S.V., WOLOWYNA O.</i> Ukrainian Diaspora in Canada: Methodology and Practice of Research	86
<i>MALEKA A., BIYASE M., ZWANE T.</i> General Government Debt and Growth in SADC Countries	99

TERRITORIAL PROCESSES

ROMANYUK S.A. Regional Development in Ukraine: Past, Today. Future? 113

KALAHNSNIKOVA T.M. The Substance of the Spatial Aspect
of Human Development Processes 133

Guidelines for Authors (ukr.) 149

Guidelines for Authors (eng.) 151

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (2013).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **RISC** (РИИИ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «**Ukrainian Academic Journals**» (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Veriadskyi National Library of Ukraine (2016).

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ТЕНДЕНЦИИ

ЛИБАНОВА Э.М., ФТОМОВА А.С. Личные переводы мигрантов: оценка масштабов и последствия 11

ТИЛИКИНА Н.В. Прогнозирование территориальной мобильности молодежи в Украине 30

МЕНАБДИШВИЛИ Л.Э., МЕНАБДИШВИЛИ Н.Э., ГОМЕЛАУРИ Н.А. Миграционная установка студенческой молодежи Грузии 47

ЧУБАРЬ О.Г., МАШИКО К.С. Денежные переводы трудовых мигрантов в Украину: макроэкономические тенденции и региональные особенности 57

ОБЩИЕ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

ШЕВЧУК П.Э. Особенности продолжительности жизни в метрополисах Украины в начале XXI века 73

ПОЛЯКОВА С.В., ВОЛОВЫНА О. Украинская диаспора в Канаде: методология и практика исследования 86

МАЛЕКА М., БЬЯЗЕ М., ЗВАНЕ Т. Общий государственный долг и экономический рост в странах SADC 99

ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

РОМАНЮК С.А. Региональное развитие в Украине: прошлое, настоящее. Будущее? 113

КАЛАШНИКОВА Т.Н. Содержание пространственного аспекта процессов человеческого развития 133

Правила для авторов (укр.) 149

Правила для авторов (англ.) 151

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (июль, 2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (декабрь, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польша) – научная база данных польского Министерства науки и Высшего Совета. PBN является частью POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (апрель, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (ноябрь, 2013).
- **РИИЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (август, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (август, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (декабрь, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (июль, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (апрель, 2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (декабрь, 2015).
- **Научная периодика Украины** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).
- **Украинские научные журналы** (март, 2016).
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (февраль, 2013).

УДК 331.556.4:336.743(477)

JEL CLASSIFICATION: J62, O15

Е.М. ЛІБАНОВА

акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., дир.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: libanova@ukr.net

ORCID 0000-0001-7170-7159

О.С. ФТОМОВА

здобувач

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: oftomova@hotmail.com

ORCID 0000-0001-8550-3544

ОСОБИСТІ ПЕРЕКАЗИ МІГРАНТІВ: ОЦІНКА МАСШТАБІВ І НАСЛІДКІВ

У статті висвітлено результати дослідження сучасної міжнародної динаміки особистих переказів мігрантів, оцінки їх масштабів і наслідків. Відзначено зростання ролі міграції, зокрема трудової, і для країн походження, і для країн спрямування мігрантів, з'ясовано безпосередній вплив міграційних переміщень і надходжень переказів мігрантів на ринок праці та макроекономічний розвиток загалом. Визначено, що унаслідок зростання масштабу виїзду мешканців бідніших територій (передусім через відсутність можливостей зайнятості та низькі доходи) і збереження, принаймні упродовж перших років, тісних зв'язків зі своїми родинами, що залишилися у країнах походження, особисті перекази з-за кордону сприяють помітному підвищенню доходів і зниженню рівня бідності їх отримувачів, а також зниженню рівня територіальної нерівності в країнах витоку мігрантів. Проаналізовано вплив на формування основних коридорів міграційних потоків та об'єм особистих переказів географічної близькості країн відправників та отримувачів і законодавчої відкритості щодо міжнародної трудової міграції в країнах отримувачів. Оцінено масштаб і макроекономічні наслідки особистих переказів мігрантів, їх вплив на бідність; визначено позитивні результати й ризики. Позитивний вплив віддзеркалюється у загальному зниженні рівня й глибини бідності та нерівності за рахунок прямої допомоги домогосподарствам, які потребують цього найбільше, зростання рівня споживання та інвестування в країні загалом. Серед ризиків виокремлено: 1) підвищення рівня бідності через прискорене зростання цін, 2) підвищення нерівності населення завдяки формуванню істотних відмінностей рівня життя домогосподарств, які отримують перекази з-за кордону, і тих, які такого джерела доходів не мають, 3) формування залежності отримувачів переказів від їх відправників. Доведено, що міграція й особисті перекази мігрантів є надзвичайно складними явищами з неоднозначними наслідками. Для України надходження значних коштів з-за кордону є важливим резервом покращання соціально-економічної ситуації. Однак для

© ЛІБАНОВА Е.М., ФТОМОВА О.С., 2019

отримання максимального зиску необхідна виважена політика, ґрунтована на всебічному оцінюванні наявних ризиків і шансів розвитку, сприянні встановленню й збереженню систематичних зв'язків України з діаспорою, подоланні поширення в українському суспільстві «настроїв на еміграцію».

Ключові слова: міграція, трудова міграція, міграційні коридори, особисті перекази мігрантів, макро- і мікроекономічні наслідки масштабних переказів, бідність, нерівність.

Е.М. Libanova

Academician of NAS of Ukraine, Dr. Sc. (Economics), Prof., director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID 0000-0001-7170-7159

О.С. Фтомова

Aspirant
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: oftomova@hotmail.com
ORCID 0000-0001-8550-3544

REMMITANCES: ASSESSMENT OF SCALE AND ITS IMPACT

The purpose of the article is to analyze the current international dynamics of remittances by evaluating their volume and consequences. Today, migration, and in particular labor migration, is becoming increasingly important for both sender and recipient countries. It has a direct impact on the labor market and on macroeconomic development in general. Due to the increasing number of migrants from less developed countries (primarily as a result of lack of employment opportunities and low income) and the preservation, at least during the first years after migration, of close ties with their families in their countries of origin, remittances contribute (1) to increased income and poverty reduction of the recipients' households, and (2) to reduced territorial inequality in the sender countries.

The article further examines the primary migration corridors and volume of remittances and notes the importance of (1) the geographical proximity of the sender and recipient countries, and (2) the legislative openness regarding international labor migration in the countries of destination. The article also evaluates the degree and macroeconomic impact of remittances, including their impact on poverty. The positive impact includes the overall reduction of level and depth of poverty and inequality through direct assistance to the households who need it the most, and the increased consumption and investment in the sender countries as a whole. The risks are increased poverty due to accelerated price increases, rise in inequality due to growing differences in the level of life among households who receive income from abroad and those who do not, and the growing dependence of recipients on remittances as an income source. The article concludes that migration and remittances are extremely complex phenomena that have ambiguous consequences. For Ukraine, the receipt of significant funds from abroad is an important reserve for improving the general welfare. However, to achieve the maximum benefit, a sound policy is needed that is based on (1) assessing comprehensively the benefits and risks to economic development, (2) facilitating the establishment, and maintenance, of Ukraine's efficient links with the diaspora, (3) and overcoming, among Ukrainian society, of the "propensity to migrate".

Keywords: migration, labor migration, migration corridors, remittances, macro- and microeconomic impact of remittances, poverty, inequality.

Э.М. Либанова

акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., дир.
Институт демографии и социальных
исследований имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Шевченко, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID 0000-0001-7170-7159

О.С. Фтомова

соискатель

Институт демографии и социальных

исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Шевченко, 60

E-mail: oftomova@hotmail.com

ORCID 0000-0001-8550-3544

ЛИЧНЫЕ ПЕРЕВОДЫ МИГРАНТОВ: ОЦЕНКА МАСШТАБОВ И ПОСЛЕДСТВИЙ

В статье отражены результаты исследования международной динамики личных переводов мигрантов, оценка их масштаба и последствий. Отмечен рост роли миграции, в частности трудовой, и для стран происхождения, и для стран направления мигрантов, выяснено непосредственное влияние миграционных перемещений и поступлений переводов мигрантов на рынок труда и макроэкономическое развитие в целом. Определено, что вследствие увеличения масштаба выезда жителей бедных территорий (прежде всего из-за отсутствия возможностей занятости и низких доходов) и сохранения, по крайней мере в течение первых лет, тесных связей со своими семьями, оставшимися в странах происхождения, личные переводы из-за границы способствуют заметному повышению доходов и снижению уровня бедности их получателей, а также снижению уровня территориального неравенства в странах выезда мигрантов. Проанализировано влияние на формирование основных коридоров миграционных потоков и объем личных переводов географической близости стран отправителей и получателей и законодательной открытости международной трудовой миграции в странах происхождения. Оценены масштаб и макроэкономические последствия личных переводов мигрантов и их влияние на бедность, определены положительные результаты и риски. Положительное влияние охватывает общее сокращение уровня и глубины бедности и неравенства за счет прямой помощи домохозяйствам, наиболее в этом нуждающимся, и роста уровня потребления и инвестирования в стране в целом. Среди рисков выделены: 1) рост уровня бедности в результате ускоренного роста цен, 2) рост неравенства среди домохозяйств в результате формирования существенных различий уровня жизни домохозяйств, получающих переводы из-за границы, и тех, которые такого источника доходов не имеют, 3) формирование зависимости получателей переводов от их отправителей. Доказано, что миграция и личные переводы мигрантов — чрезвычайно сложные явления с неоднозначными последствиями. Для Украины поступления значительных средств из-за рубежа служат важным резервом улучшения социально-экономической ситуации. Однако для получения максимальной выгоды необходима взвешенная политика, основанная на всесторонней оценке имеющихся рисков и шансов развития, содействию установлению и сохранению систематических связей Украины с диаспорой, преодолению распространения в украинском обществе «настроений в эмиграцию».

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, миграционные коридоры, личные переводы мигрантов, макро- и микроэкономические последствия масштабных переводов, бедность, неравенство.

Постановка проблеми та актуальність. Міграційні переміщення набувають усе більшого масштабу у сучасному світі, що є однією з головних ознак його глобалізації. Потоки мігрантів, раніше спрямовані переважно із менш розвинених до більш розвинених економік, урізноманітнюються, пов'язують між собою країни приблизно однакового рівня економічного розвитку, а іноді формуються припливом працівників із більше до менше розвинених країн. Спрощення перетину кордонів, а в ряді випадків і повне скасування спеціальних процедур, сприяє формуванню принципово нових транскордонних переміщень і нових потоків особистих грошових переказів. Масштаби особистих переказів мігрантів до значної кількості країн перевищують суми надходжень із міжнародних джерел, зокрема прямі іноземні інвестиції, надходження приватного капіталу, офіційні трансферти. Вони безпосередньо впливають на платіжний баланс, кредитний рейтинг, розвиток фінансово-банківських систем, рівень інфляції, платоспроможний попит населення, загальну економічну ситуацію країн-отримувачів.

Водночас приватні перекази надходять безпосередньо до населення й швидко позначаються на добробуті їх отримувачів, зокрема дуже швидко впливають на рівень бідності й територіальної нерівності в країнах походження мігрантів. Але за відсутності ефективної політики часто провокують зниження економічної активності й уповільнення процесів працевлаштування, «утриманську» поведінку в родинах мігрантів і налаштованість їхніх дітей на подальше життя виключно за кордоном.

Оцінка масштабів особистих міграційних переказів, що надходять до України, їх розподілу, дослідження макро- і мікроекономічних наслідків є необхідним дослідницьким підґрунтям формування ефективної політики щодо українських мігрантів, зокрема, спрямованої на отримання максимальних зисків і мінімізацію ризиків надходження масштабних коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Масштаб міграційних переміщень і переказів коштів мігрантами своїм близьким у країні походження обумовлює постійну увагу дослідників до цих явищ. Основні здобутки представлено в роботах закордонних дослідників Р. Адамса (R. Adams), С. Альварез-Тінаджеро (S. Alvarez-Tinajero), А. Бараджаса (A. Barajas), Л. Барбоне (L. Barbone), Ж. Вахба (J. Wahba), М. Гапена (M. Gapen), Е. Еканаяке (E. Ekanayake), Я. Лукассена (J. Lucassen), Л. Лукассена (L. Lucassen), Б. МакКорміка (B. MacCormick), Х. Міхаліса (H. Mihalis), П. Монтієла (P. Montiel), Д. Пейджа (J. Page), К. Піетка-Косінської (K. Pietka-Kosinska), Е. Родрігеса (E. Rodriguez), Н. Спатафора (N. Spatafor), Е. Тіонгсона (E. Tiongson), І. Топінської (I. Topinska), К. Фулленкампа (C. Fullenkamp), Е. Функхаузера (E. Funkhouser), Р. Чамі (R. Chami), С. Яхіаха (S. Jahjah). Серед вітчизняних досліджень передусім варто згадати підготовлену Національною академією наук України Національну доповідь «Українське суспільство: міграційний вимір» та роботи А. Гайдуцького (A. Gaiduckiy), Е. Лібанової (E. Libanova), І. Майданик (I. Maidanik), О. Малиновської (O. Malinowska), О. Позняка (O. Pozniak), М. Романюка (M. Romaniuk), У. Садової (U. Sadova), М. Шулги (M. Shulga). Однак дослідження, виконані зазвичай за даними однієї країни, не дають змоги оцінити ситуацію в цілому. До того ж, попри наявність доволі розгалуженої статистичної бази, яку підтримує Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Євростат, Міжнародна організація міграції, дані різних структур є суперечливими, а оцінки масштабу міграцій населення країн, утворених унаслідок розпаду СРСР та Югославії, є значно перебільшеними.

Відповідно, **метою цієї статті** визначено оцінку масштабу та напрямів міграційних переказів, їхнього впливу на макро- і мікроекономічну ситуацію в країні-реципієнті у світовому контексті.

Новизна роботи. Не обмежуючись перебігом процесів на макро- і мікрорівні, автори прагнули з'ясувати територіальні відмінності в рівні життя населення, зокрема бідності та нерівності, пов'язані саме з надходженням коштів із-за кордону. Авторам вдалося показати, що складність і взаємозв'язок різних впливів, особливості місцевих політик призводять до того, що одні й ті ж самі процеси позитивно впливають на ситуацію в одних країнах і негативно — в інших.

Методи дослідження. У науковому дослідженні були застосовані методи порівняння, узагальнення, синтезу і аналізу, абстрактно-логічний, аналітичний, історичний та системний підходи. На основі аналізу баз даних таких міжнародних та вітчизняних інституцій як Світовий Банк, Євростат, Організація Об'єднаних Націй, Державна служба статистики України здійснено оцінку масштабу та впливу надходжень особистих переказів мігрантів для країн їх походження на макро- і мікрорівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Масштаби міграції у сучасному світі.

Сучасний міграційний обмін населенням є однією з головних складових глобалізації, розвитку транснаціональних ринків праці, створення єдиного освітнього, культурного, мовного простору, обміну ідеями й технологіями, долучення всіх земель до результатів цивілізаційного прогресу. На відміну від міграцій XVII—XIX ст., спрямованих переважно в один бік (із країн Старого світу до Нового, насамперед до США і Канади, до Австралії й Нової Зеландії) [1], сучасні переміщення набули різноспрямованого характеру, часто зворотного, навіть доволі хаотичного. Що далі, то частіше людина не просто живе й працює поза межами країни свого походження, а упродовж життя кілька разів змінює країну проживання. Усе більшу роль відіграють транснаціональні корпорації, розташовані в кількох країнах. Кордони стають прозорішими, а перетинання їх спрощується.

Вільний обмін робочою силою, можливість вільного вибору місця проживання та / або роботи є невід’ємною складовою інтеграції будь-якої країни до міжнародного співтовариства, базовим правом кожної людини. Власне, саме цим найбільшою мірою визначається ступінь інтеграції. Найвищою є інтеграція країн, населення яких вільно, без жодних обмежень реалізує свій вибір. Широко відомим прикладом є Євросоюз, у межах якого громадяни будь-якої країни, що входять до нього, можуть жити і працювати там, де бажають, де вони знайшли прийнятне житло і, за потреби, роботу. В цьому контексті спрощення для українських громадян режиму перетину кордонів багатьох країн світу (так званий безвіз) — це далеко не найвищий ступінь інтеграції [2]. По-перше, українці можуть перебувати на території цих країн без додаткових документів упродовж обмеженого часу (зазвичай максимум 90 днів протягом 180-денного періоду) [3]. По-друге, для оплачуваної роботи потрібна спеціальна робоча віза або її аналог — дозвіл імміграційної служби чи служби зайнятості, без цього документа легально можна займатися тільки волонтерством. Винятком для українських заробітчан є Польща, але обмеження щодо терміну перебування існують і там.

Безперечно, кожна країна має право обмежувати доступ громадян так званих третіх країн на свою територію, а Україна є саме такою країною для ЄС та інших держав, із якими укладено дво- або багатосторонні угоди про спрощений режим перетину кордонів. Такі можливості має виключно країна-реципієнт, а країна-донор не повинна обмежувати право своїх громадян на еміграцію, принаймні в демократичний спосіб.

Сама по собі глобалізація, її розвиток і поширення на все більшу кількість країн означає неминуче зростання масштабу міжнародної міграції. Крім поглиблення різноманітних міжнародних контактів цьому сприятимуть четверта промислова революція і пов’язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв за межами країн реєстрації головного офісу, різні принципи і ставки оподаткування в різних країнах, що провокує рух фінансового і людського капіталу, подальше спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами — стрімким старінням населення загалом і робочої сили, зокрема в економічно розвинутих країнах. Нині населення і робоча сила концентруються в одних регіонах світу, а виробництво (включно із сервісом) — в інших. Судячи з очікувань щодо розвитку соціально-демографічних і економічних процесів, у майбутньому такий територіальний дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили тільки посилюватиметься. Так, на початку 2017 року 7,5 % населення 28 країн-членів ЄС, 17,1 % населення США і 21,9 % населення Канади становили мігранти [4]. Звичайно, що вищою є якість життя та доходи і простішою

процедура набуття легального дозволу на проживання й роботу, то вищою є частка іммігрантів у країні. Зокрема, в Люксембурзі цей показник становить 47,6 %, у Швейцарії — 24,9 %, на Кіпрі — 16,4 %, в Австрії — 15,2 %, а в Польщі та Румунії — 0,6.

За даними Світового банку, в 2017 році за межами країн свого походження проживали 266 143,8 тис. осіб, з них 5 995,3 тис. (тобто 2 %) народжені в Україні [5]. Проте, далеко не всі вони є мігрантами в точному розумінні цього терміну — до 1991 року 15 незалежних на сьогодні країн були частинами СРСР, і переїзд із однієї республіки до іншої був актом виключно внутрішньої, а не зовнішньої міграції. Саме з розпадом СРСР пов'язані масштабні переміщення, коли багато людей поверталися до місць свого народження (або навіть народження своїх батьків), з якими зберігалися певні родинні зв'язки, наприклад, із республік Середньої Азії, Кавказу, деяких регіонів Росії. В багатьох випадках такі повернення здійснювались під загрозою етнічних утисків і конфліктів унаслідок посилення націоналістичних рухів. Саме через це повернулися сотні тисяч людей до України, і сальдо зовнішньої міграції в 1992 році сягнуло 287,8 тис. осіб [6]. Водночас і багато жителів України переїхало до Росії, Латвії, Литви, Білорусі, Грузії тощо. Аналогічні територіальні переміщення спостерігалися і, наприклад, на колишній території Югославії. Отже, українськими мігрантами є всі особи, народжені в Україні, які виїхали з її території після 1991 року. Що стосується тих, хто переїхав до інших республік за часів існування СРСР, то виокремити з них справжніх зовнішніх мігрантів суто статистичними методами видається неможливим. Імовірно, потрібно спеціальне опитування і врахування їхнього самовизначення. Але що далі, то менше сенсу мають такі уточнення. Допомога родичам, які залишилися в країнах походження, від таких мігрантів звичайно є не надто значною й регулярною — все залежить від усталеності та збереження родинних зв'язків.

Необхідно підкреслити, що поняття «мігрант» є широким та не має окремого визначення за міжнародним правом. Умовно воно означає особу, яка з різних причин тимчасово чи назавжди покинула місце свого проживання, перетнувши міжнародний кордон [7]. Воно охоплює різні юридичні категорії, наприклад, сімейні мігранти, трудові мігранти, міжнародні студенти тощо. У контексті цієї статті йдеться про трудових мігрантів, які тимчасово перетнули кордон з метою працевлаштування. Тому точнішим видається визначення резиденції, що використовується в системі національних рахунків (СНР08) та платіжного балансу (КПБ6) [8], згідно з яким резидентом країни є особа, яка проживає в конкретній країні понад рік і має саме тут найсильніші зв'язки й економічний інтерес.

Орієнтовані на визначення мігрантів за невідповідністю країни постійного проживання країні походження статистичні бази не враховують сотні тисяч короткотермінових трудових мігрантів, які вирушають за межі батьківщини з метою заробітків і дійсно забезпечують значне підвищення рівня життя своїх рідних та близьких шляхом переказів. Оцінюючи вплив трудової міграції на рівень життя населення, варто взяти до уваги й те, що у випадку повернення з-за кордону мігранти частіше за тих, хто не працював за межами батьківщини, відкривають власний бізнес [9]. Безперечно, даються взнаки набуті навички, знання, досвід тощо, але особливий вплив справляють тривалість роботи в розвинених країнах і загальна сума заощаджених коштів.

Масштаб міжнародних міграцій, а отже і перерахувань мігрантами частини своїх доходів родині, яка залишилася в країні їхнього витоку, з посиленням глобалізаційних процесів неминуче зростатимуть. Немає сенсу намагатися зупинити ці процеси, значно ефективнішим напрямом дій видається оцінка їхнього впливу на соціально-економічну й політичну ситуацію, визначення та мінімізація наявних ризиків,

прогнозування подальшого розвитку. Надзвичайно важливим для країни витоку є підтримання систематичних зв'язків із мігрантами, особливо недавніми, надання їм допомоги у збереженні національної самосвідомості.

Масштаб міжнародних грошових переказів. За останні десятиріччя грошові перекази стали одним із головних та найбільш обговорюваних явищ у міжнародних фінансах, оскільки суми грошей, що надсилаються з одних країн до інших, зростають дуже швидко і часто перевищують суми надходжень із державних і міжнародних джерел. Сьогодні вже немає сумніву, що міжнародні перекази — як кошти, що надсилають мігранти, так і міжнародна допомога — істотно впливають на економіку країн, що є міжнародними донорами робочої сили (передусім країн, що розвиваються) і водночас реципієнтами зазначених коштів, на добробут населення, на бідність та нерівність. Дослідження, виконані А.П. Гайдучьким за українськими даними, засвідчили, що міжнародні грошові перекази допомагають не лише сім'ям, але й країні в цілому. Це відбувається завдяки основним механізмам економічного зростання, зокрема через канали впливу міграційного капіталу на поточний рахунок платіжного балансу країни, збільшення національного доходу, зростання національних заощаджень та інвестицій [10].

Передумови для значних міжнародних потоків грошових переказів створюють самі масштаби міжнародної міграції й поширена практика транскордонних зв'язків. Безперечно, більша частина коштів надходить до країн із низьким та середнім рівнем доходів населення, але не гребують цим джерелом і мешканці заможних країн. За оцінками Світового Банку, загальна сума офіційно зареєстрованих переказів мігрантами в 2018 році сягнула 689 млрд дол. США (vs 663 млрд у 2017 році), включно із 529 млрд надходжень до країн із низьким та середнім рівнем доходу (vs 483 млрд. у 2017 році). Таким чином, питома вага надходжень до країн із низькими та середніми доходами у загальному обсязі грошових переказів тільки за рік зросла з 73 до 77 %. Загалом же глобалізація, зростання можливостей міжнародної трудової міграції та спрощення механізмів доставляння коштів спричинили подвоєння обсягу грошових переказів за останні десять років.

15 країн світу, включно із п'ятьма європейськими, упродовж 2018 року отримали понад 10 млрд дол. США кожна; Україна в цьому списку посідає 12 місце. Наведені в табл. 1 дані засвідчують, що за обсягом коштів у розрахунку на одного постійного мешканця (325 дол. США) Україна поступається тільки Бельгії (997,2 дол.) та Франції (406,6 дол.). Певною мірою це є відзеркаленням не стільки масштабу зовнішньої міграції (порівняно з багатьма країнами, навіть Європи, вони не вражають), скільки достатньо високої кваліфікації українських мігрантів і отримування ними високих доходів — з одного боку, та збереження доволі тісних зв'язків із родичами, які залишилися на батьківщині, — з іншого. Але водночас тільки для економіки Єгипту надходження коштів від мігрантів має більше значення, ніж для України (11,6 % ВВП vs 11,4 %), що є свідченням, по-перше, дуже низького розвитку української економіки, по-друге, видатної ролі зовнішньої міграції як стратегії життєдіяльності значної частини населення, по-третє, імовірно, високого рівня тінізації економіки, тобто значного недообліку фактичного ВВП.

Поміж країн Європи і Центральної Азії Україна вже декілька років є найбільшим отримувачем переказів від своїх закордонних мігрантів (рис. 1) і входить до 10 країн із найвищою питоною вагою переказів у ВВП (рис. 2). Варто звернути увагу на те, що сума надходжень до України сягнула нового історичного максимуму, і значення цих коштів для добробуту домогосподарств, які їх отримують, важко переоцінити.

Таблиця 1. Перекази зовнішніх мігрантів за країнами їх найбільшого надходження

Країна, до якої надходять перекази від мігрантів	Обсяг переказів, млрд дол. США	Чисельність постійного населення, тис. осіб	Сума переказів в розрахунку на одну особу, дол. США	Частка переказів у ВВП, %
Індія	78 609	1 352 642	58,1	2,9
КНР	67 414	1 427 648	47,2	0,5
Мексика	35 659	126 191	282,6	3,0
Філіппіни	33 827	106 651	317,2	10,2
Єгипет	28 918	98 424	293,8	11,6
Франція	26 428	64 991	406,6	0,9
Нігерія	24 311	195 875	124,1	6,1
Пакістан	21 014	212 228	99,0	6,8
Німеччина	17 364	83 124	208,9	0,4
В'єтнам	15 934	95 546	166,8	6,6
Бангладеш	15 496	161 377	96,0	5,4
Україна	14 378	44 246	325,0	11,4
Іспанія	12 301	46 693	263,4	0,9
Бельгія	11 450	11 482	997,2	2,1
Індонезія	11 237	273 524	41,1	1,1

Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks. See Migration and Development Brief 28, Appendix A for details.

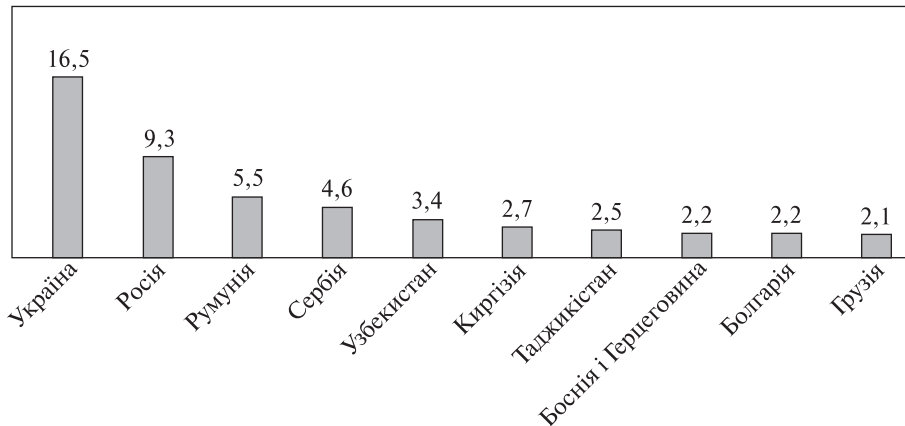

Рис. 1. Надходження особистих переказів мігрантів, млрд дол. США, 2018

Джерело: Migration and Remittances Recent Developments and Outlook. December 2018 World Bank Group. С.17.

Загалом, обсяг надходжень до України коштів від закордонних заробітчан зростає дуже швидко (тільки порівняно із 2014 роком у 2,2 рази), хоча, імовірно, даються ознаки й уточнення їх обчислення та зростання масштабів використання офіційних каналів перерахунку коштів.

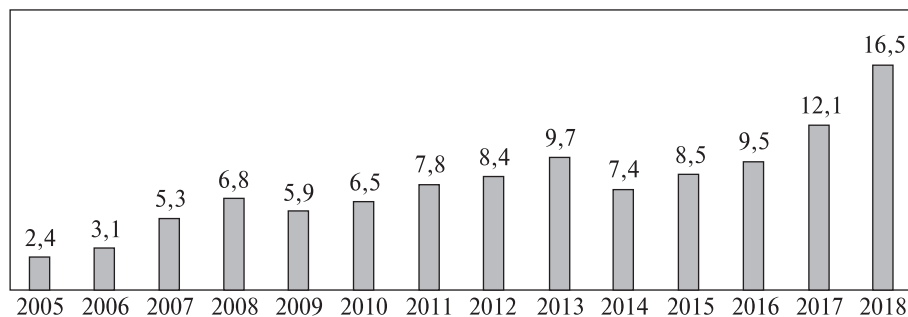

Рис. 2. Обсяг особистих переказів мігрантів до України, млрд дол. США

Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks.

Віддзеркаленням того, що перекази мігрантами коштів своїм близьким і рідним є вагомою складовою бюджетів, а, отже, життєвої стратегії значної частини українського населення, є перевищення загальною сумою надходжень з-за кордону суми відправлень. У заможних європейських країнах ситуація протилежна. Найбільші надходження формуються завдяки компенсаціям працівникам німецьких, британських і французьких громадян, які працюють у США, та особистим переказам до своїх країн португальців, литовців, поляків та болгар, які працюють за кордоном.

Коридори міграційних потоків і особистих переказів. Важливу роль у формуванні основних коридорів міжнародної міграції та особистих грошових переказів відіграє географічна близькість країн відправників і отримувачів.

Переміщення населення між двома країнами, тобто «двосторонніми коридорами», часто становлять основну частку загального обсягу міграції. Прикладами є мігранти з Алжиру у Франції, з Куби та Сальвадору в США, з Нової Зеландії в Австралії. Іноді одна країна має потужні міграційні зв'язки одразу з кількома. Так, багато мігрантів з Індії нині живуть в Об'єднаних Арабських Еміратах (3 мільйони), США та Саудівській Аравії (по 2 мільйони).

Попри те, що міграційні зв'язки між країнами звичайно є доволі сталими, час від часу спостерігаються сплески, пов'язані з різкими змінами середовища проживання. Наприклад, у 2017 році через конфлікт різко — 3,3 мільйони осіб — зросла міграція сирійців до Туреччини [11].

Загалом, за даними 2017 року, найбільшими міграційними коридорами¹ у світі є:

- Мексика — США (12,7 мільйонів мігрантів),
- Індія — ОАЕ (3,3 млн),
- Росія — Україна (3,3 млн),
- Україна — Росія (3,3 млн),
- Сирія — Туреччина (3,3 млн),
- Бангладеш — Індія (3,1 млн),
- Казахстан — Росія (2,6 млн),
- Китай — США (2,4 млн),
- Росія — Казахстан (2,4 млн).

¹ Частину цих коридорів формують «псевдомігранти», які опинилися за межами країни свого народження через зміни (формування нових) державних кордонів.

Коридори особистих переказів не завжди тотожні міграційним. В Європі у 2017 році найбільший коридор грошових потоків майже з усіма країнами-сусідами мала Франція, в основному за рахунок надходжень унаслідок прикордонних та сезонних переміщень. У багатьох випадках це обумовлено нижчою вартістю житла і відповідним прагненням жити у Франції, а працювати в сусідніх країнах, безперечно, доволі близько від кордону. Зокрема, зі Швейцарії надійшло 11,6 млрд євро, з Люксембургу — 5,2 млрд євро, з Німеччини — 2,7 млрд євро. Подібна ситуація спостерігалась в Бенілюксі, де вартість житла й життя загалом дуже сильно варіює. Найбільшим ринком праці для європейців поза межами ЄС-28 закономірно є швейцарський, звідки значні грошові потоки надходять до Франції (11,6 млрд євро), Італії (4,4 млрд євро), Німеччини (4,3 млрд євро), Португалії (0,8 млрд євро), Австрії (0,6 млрд євро). Заробітки мігрантів у Ліхтенштейні є значним джерелом доходу для сусідньої Австрії (0,5 млрд євро), а в Норвегії — для Швеції (1,1 млрд євро) [12].

Але географічний фактор не завжди є вирішальним. Даються взнаки і традиційні зв'язки, і наявність потужної діаспори, і знання мови. Так, наприклад, робота в Німеччині є основним джерелом доходу й відповідно переказів коштів сезонними працівниками з Румунії (1,8 млрд євро), Сербії та Туреччини (0,8 млрд євро). Франція є найбільшим коридором міграційних трансфертів до Марокко (2 млрд євро) та Португалії (1,1 млрд євро).

Вільне пересування робочої сили у межах ринку праці ЄС обумовлює те, що майже дві третини грошових переказів не перетинають його кордони. Але рівень залучення мігрантів із третіх країн до своїх ринків праці доволі сильно варіює навіть у межах ЄС. Так, більшість грошових потоків за кордони Союзу відправлено з Польщі (97 % загального обсягу відправлених із країни коштів — імовірно, значна частина цих коштів надійшла до України), Франції (73 %) та Італії (70 %). Водночас перекази з-за меж ЄС становили 75 % загальних надходжень до Італії і 63 % надходжень до Австрії.

Оцінка масштабу особистих переказів. Загальна сума особистих переказів із-за кордону часто перевищує суму прямих іноземних інвестицій (ПІІ), зокрема коли йдеться про бідні країни з ненадійним захистом приватної власності, нестабільною соціально-економічною та / або політичною ситуацією, тобто з несприятливим інвестиційним кліматом. Проте, загалом, значною мірою завдяки глобалізаційним процесам, у світі спостерігається прямо пропорційний зв'язок між обсягами переказів і ПІІ [13]. За останні десятиріччя грошові потоки в країни, що розвиваються, значно зросли та майже досягли рівня ПІІ (в середньому це становить третину прибутку від експорту), удвічі перевищують надходження приватного капіталу, майже в 10 разів перевищують офіційні потоки капіталу, і більше, ніж у 12 разів перевищують офіційні трансферти. Однак не всі країни ефективно використовують ці перекази, зокрема далеко не всюди їх спрямовують на створення та / або розвиток бізнесу, освіти, охорону здоров'я.

Від 2009 року сумарні надходження особистих переказів мігрантів постійно перевищують ПІІ, при чому від 2013 року різниця між цими показниками стрімко збільшується (рис. 3). Саме по собі це явище не є ані позитивним, ані негативним — наприклад, подібна ситуація тривалий час спостерігається у Польщі; оцінювати потрібно винятково наслідки цього співвідношення.

Важливим індикатором макроекономічного значення надходжень коштів від мігрантів є частка особистих переказів у ВВП. Цілком зрозуміло, що ця характеристика формується під впливом принаймні кількох чинників: чисельності мігрантів,

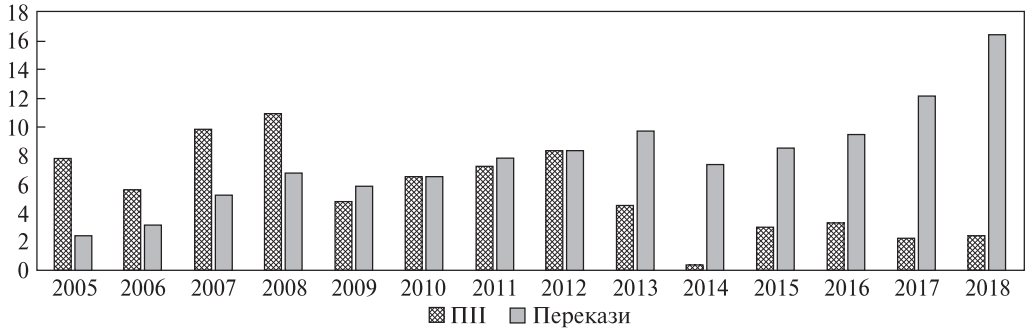

Рис. 3. Прямі іноземні інвестиції в Україну та особисті перекази коштів мігрантами, млрд дол. США

Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks; Міністерство фінансів України.

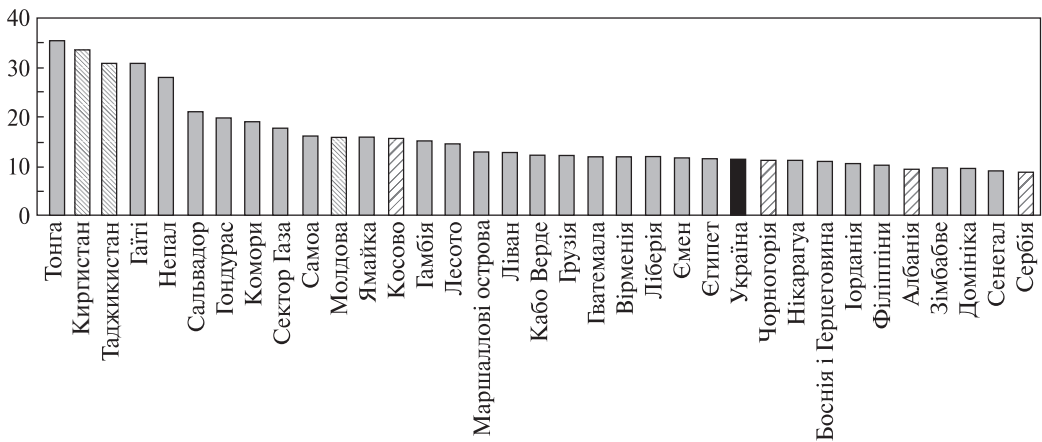

Рис. 4. Частка переказів зовнішніх мігрантів у ВВП, за країнами їх найбільшого впливу на ВВП, 2018, %

Джерело: World Bank staff calculation based on data from IMF Balance of Payments Statistics database and data releases from central banks, national statistical agencies, and World Bank country desks. See Migration and Development Brief 28, Appendix A for details.

їхніх заробітків і витрат у країнах тимчасового перебування, зв'язками із родичами та близькими на батьківщині тощо — з одного боку, і обсягу ВВП — з іншого. Важливе значення має ступінь тінізації економіки, зокрема точність обчислення ВВП, наприклад, є багато підстав вважати офіційні оцінки ВВП України неповними.

Загалом, за даними 2018 року, в світі налічується 29 країн (включно із Україною), де надходження коштів від мігрантів перевищили 10 % ВВП, і три країни (Тонга, Киргизстан і Таджикистан), де цей показник перевищив 30 % (рис. 4). Лише п'ять країн із цієї групи — Молдова, Косово, Чорногорія, Україна та Боснія і Герцеговина — розташовані в Європі, при чому три країни — Косово, Чорногорія та Боснія і Герцеговина — є частинами колишньої Югославії, і, скоріше за все, мають тісні економічні зв'язки із сімома країнами, утвореними у результаті її розпаду, а також є традиційними осередками формування потоків трудових мігрантів в Європі. Левова частка зазначених 29 країн (81 %) входять до другої (з високим рівнем) та третьої (із середнім рівнем) груп за індексом

людського розвитку. Імовірно, що порівняно низькі значення надходжень від мігрантів для ВВП країн із дуже високим рівнем людського розвитку обумовлені їхньою економічною ситуацією, передусім високим ВВП і високими заробітками, тобто відсутністю нагальної потреби у допомозі з боку тих, хто працює за кордоном, а до країн із низьким рівнем — недостатньою освітою та поганою професійною підготовкою мігрантів, і, відповідно, їхніми малими заробітками в країнах тимчасового перебування.

Серед європейських країн найбільш залежними від цього джерела валютних надходжень є Молдова (16,1 % ВВП), Косово (15,8 %), Україна (11,4 %), Чорногорія (11,4 %), Албанія (9,6 %), Сербія (9,1 %), Хорватія (4,9 %), Латвія (3,7 %).

Оскільки особисті перекази мігрантів не оподатковуються, вони мають не прямий вплив на доходи бюджету, а опосередкований, через зростання загального попиту в країні їх надходження, зокрема і на товари закордонного виробництва, через збільшення інвестування, зростання кількості робочих місць тощо. Таким чином, кошти, що надходять від мігрантів з-за кордону, змінюють суми надходжень до бюджету виключно завдяки зміні бази оподаткування.

Макроекономічні наслідки надходжень особистих переказів мігрантів. Теоретично додаткові надходження коштів позитивно впливають на економіку країни, хоча б завдяки збільшенню платоспроможного попиту населення і відповідному розширенню можливостей виробництва. Але не можна ігнорувати й зміни поведінки отримувачів цих коштів: їхнього прагнення працювати, підвищувати свою кваліфікацію, створювати нові робочі місця тощо. Цілком імовірно — і, на жаль, поширеною — є ситуація, коли родичі мігрантів просто очікують на перекази від них, перетворюючись цим самим на своєрідних рантиє. Зокрема, є свідчення того, що сім'ї, які отримують грошові перекази з-за кордону, зменшують свої зусилля для пошуку робочого місця, стають перебірливішими стосовно потенційної роботи. Іншими словами, грошові перекази, отримані від трудових мігрантів, сім'ї в країнах-отримувачах сприймають як додатковий нетрудовий дохід, зростання якого веде до зниження їхньої економічної активності й зайнятості [14, 15]. У результаті зменшення пропозиції робочої сили на місцевих ринках праці штучно створюються диспропорції, що своєю чергою перешкоджають відкриттю нових або екстенсивному розвитку наявних підприємств.

Є достатньо прикладів вагомого впливу особистих грошових переказів на баланс міжнародних платежів. Зокрема, у 2017 році Бельгія, Латвія та Литва уникнули дефіциту рахунку поточних операцій саме завдяки грошовим переказам. Бельгія, яка мала профіцит поточного рахунку (3,2 млрд євро) [12], без надходження переказів від своїх мігрантів стикнулася б із його дефіцитом (2,1 млрд євро), тобто прямий вплив особистих переказів на платіжний баланс Бельгії в 2017 році становив 5,3 млрд євро. Основна частина переказів надходила від бельгійців, зайнятих на прикордонних роботах у сусідніх Люксембурзі та Нідерландах і в європейських інституціях.

Профіцит балансу поточних рахунків Латвії, який становив 0,2 млрд євро, без надходження переказів із-за кордону перетворився б на дефіцит у 0,5 млрд євро, тобто прямий вплив переказів становить 0,7 млрд євро. Основний притік особистих грошових переказів було отримано завдяки короткостроковій та / або сезонній роботі у Великій Британії (0,2 млрд євро). У Литві профіцит балансу за 2017 рік становив 0,4 млрд євро, але без надходжень коштів від мігрантів баланс рахунку поточних операцій також був би дефіцитним (0,3 млрд євро), отже прямий вплив переказів вимірюється 0,7 млрд євро. Основні кошти надійшли із США, Великої Британії та Росії.

Звісно, на відміну від прямих інвестицій тільки невелика частина особистих грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, але кожна гривня, витрачена

в Україні, так або інакше працює на вітчизняну економіку. Навіть якщо гроші витрачаються на поточне споживання, вони збільшують сукупний платоспроможний попит, отже, створюють передумови для заробітків (безумовно, далеко не завжди легальних) доволі широкому загалу. Достатньо проаналізувати територіальну диференціацію новобудов у сільській місцевості, зокрема, звернути увагу на різницю між поселеннями, багато мешканців яких працюють за кордоном, і тими, де заробітчани практично нема. З огляду на нерівномірність територіального розподілу і приватних грошових переказів, і прямих іноземних інвестицій, слід зробити висновок, що принаймні ті територіальні громади, звідки виїздить на заробітки багато людей, отримують безумовний зиск.

Таким чином, макроекономічні наслідки масштабних грошових переказів є доволі складними й суперечливими. Безумовно, позитивними є:

- зростання національного доходу (у випадку, якщо грошові перекази передаються через офіційні канали);
- набуття країною-реципієнтом репутації кредитоспроможної на міжнародних кредитних ринках;
- набуття країною-реципієнтом можливостей стабілізації балансу рахунків національного платіжного балансу.
- зростання споживання та пов'язане з цим створення нових робочих місць.

Проте, за відсутності ефективної державної політики, зокрема, щодо стимулювання та спрямування отриманих від мігрантів коштів, цілком можливими є і негативні наслідки, пов'язані, передусім, із посиленням ризиків:

- подорожчання національної валюти і відповідного негативного впливу на експорт;
- дестабілізації слабких економік;
- зростання інфляції;
- зменшення сукупної пропозиції робочої сили й уповільнення працевлаштування безробітних.

Імовірно, що саме особливості політики в країнах походження мігрантів істотно змінюють макроекономічні результати надходження коштів. Відповідно, результати різних досліджень або доводять позитивний вплив [16]², або спростовують це твердження [17]³, або просто не знаходять статистично значущого зв'язку між реальним зростанням ВВП на душу населення та грошовими переказами [18].

Важливим прикладом для України є Польща, яка упродовж тривалого часу демонструє значні економічні успіхи і масштабний міграційний обмін населенням як із високо розвиненими країнами, так і такими, що за параметрами економічного розвитку, рівня та якості життя населення значно поступаються Польщі. Польща наразі є одночасно і країною-донором, і країною-реципієнтом мігрантів та їхніх переказів. В економіці Польщі грошові перекази відіграють важливу роль упродовж останніх десятиріч. Від 1995 року сума надходжень постійно зростає, особливо швидко після вступу Польщі до ЄС, завдяки чому більшість європейських ринків праці стали доступними. До світової фінансової кризи сума особистих переказів у Польщу перевищувала трансферти з ЄС.

За оцінками [19], грошові перекази збільшили середньорічне зростання реального наявного доходу у 1994—2010 роках з гіпотетичних 2,7 до 2,9 %, що, своєю чергою,

² У дослідженні використано щорічні дані країн, що розвиваються, з Азії, Африки, Латинської Америки та Карибського басейну за 1980—2006 роки.

³ У дослідженні використано панельні дані 113 країн, що розвиваються.

спричинило середньорічний приріст споживання домогосподарств на 0,1 %. Таким чином, без надходження коштів від мігрантів із-за кордону польська економіка розвивалася б повільніше і мала б більші територіальні диспропорції, оскільки перекази зосереджені в деяких бідніших регіонах, звідки еміграція була особливо сильною.

У будь-якому випадку практично неминучим наслідком масштабних особистих переказів коштів є зростання нерівності між країнами, що отримують значні суми від своїх мігрантів, і тими, що не мають таких можливостей.

Важливим аспектом впливу особистих переказів на економіку країни, до якої вони надходять, є прискорення розвитку фінансово-банківської системи: кошти, що надходять через банківську систему, акумулюються на банківських рахунках. Зокрема в Україні їх мають 53 % домогосподарств із «довгостороковими мігрантами», 44 % домогосподарств із «короткостороковими мігрантами» і тільки 21 % домогосподарств без мігрантів [20].

Особисті перекази мігрантів, що надходять до великих за розміром країн, нерівномірно розподіляються по території, оскільки регіони розрізняються за мобільністю, освітою і кваліфікацією населення, за ситуацією на місцевих ринках праці, врешті-решт, за силою родинних зв'язків, які по-різному впливають на допомогу мігрантів своїм близьким на батьківщині. За інших рівних умов, масштабні надходження валюти сприяють [21]:

- підвищенню розвитку місцевої економіки шляхом стимулювання споживання, зростання попиту на місцеві товари та послуги, створення робочих місць;
- потенційному зростанню місцевого капіталу, який може бути реінвестований у підприємництво;
- задоволенню основних потреб населення (поточне споживання, медичні та освітні послуги, житло);
- протистоянню соціально-економічним ризикам, пов'язаним із безробіттям, інвалідністю, нещасними випадками, захворюваннями;
- розвитку соціальних / родинних стосунків (урочисті події в поселеннях, весілля, похорони);
- підвищенню соціального й матеріального статусу доволі широких верств населення;
- зменшенню вкоріненої нерівності та бідності (за статтю, за кількістю дітей, за етнічною приналежністю).

Водночас через надходження коштів:

- посилюється попит на товари імпортного, а не місцевого виробництва;
- підвищуються ціни на землю, нерухомість, будівельні матеріали.

Вплив особистих переказів мігрантів на рівень бідності в країні їхнього походження. Вплив грошових переказів на скорочення бідності відбувається як на мікрорівні (пряма допомога домогосподарствам), так і на макрорівні (вплив на інвестування та споживання в країні). Його досліджували багато науковців, зокрема в Україні — О.А. Малиновська та І. Майданік [22, 23].

Наразі серед різних форм надходження коштів до менш розвинутих країн (включно із міжнародною грошовою допомогою, прямою допомогою однієї країни іншій, ПП, приватними кредитами) саме особисті перекази мігрантів є найефективнішим способом підтримки бідних прошарків населення. Ці грошові перекази, на відміну від потоків приватного капіталу або офіційної допомоги для розвитку, максимально швидко надходять безпосередньо до родин, які потребують грошей.

Цю тезу підтверджено результатами ряду досліджень, зокрема виконаних за Програмою Міжнародної міграції та розвитку Світового Банку, якими доведено, що збільшення на 10 % переказів від кожного мігранта спричиняє зниження рівня бідності на 3,5 %. У середньому збільшення питомої ваги загальної суми переказів у ВВП на 10 % адекватне зниженню рівня бідності на 1,5—1,6 % [24]⁴.

І знову варто звернутися до досвіду Польщі. За розрахунками [20]⁵, грошові перекази у 2008 році надходили до порівняно невеликої кількості домогосподарств у Польщі (2,5 % або близько 330 тис. домогосподарств або 1,2 млн осіб). Водночас це було дуже значною підтримкою тим, хто їх одержував: приблизно 635 злотих на особу, або 62 % загального доходу (за даними *HBS*). В основному грошові перекази надходили до малих міст і сільських районів, де було важко знайти роботу, отже, спостерігалась найбільша міграція. Таким чином, грошові перекази справляли великий вплив на добробут і бідність у цих регіонах: рівень бідності там знизився з гіпотетичних 19 до 17 %.

Найефективнішими особисті перекази мігрантів виявляються у зниженні бідності населення країн, розташованих поблизу центрів тяжіння міграції (США, розвинуті країни Європи): вони, як правило, отримують більші суми переказів, при цьому перекази рівномірніше розподіляються серед населення. Такі грошові перекази надходять до домогосподарств, що їх потребують найбільше і є, у багатьох випадках, єдиним джерелом доходу, який отримують ці сім'ї. Грошові перекази зазвичай використовують на споживання, освіту, медичне забезпечення, придбання товарів довгострокового користування, а також на погашення кредитів та інвестування у малий бізнес [23]. Безумовно, грошові перекази впливають на споживчу поведінку домогосподарств. Загалом, що біднішим є домогосподарство, то більша частка коштів спрямовується на поточне споживання. Залежно від рівня бідності домогосподарств кошти використовуються, у першу чергу, на споживання, а вже потім — на освіту, житло, інвестування, потенціал якого був досліджений А.П. Гайдуцьким [25]. Економічні коливання в країнах-отримувачах не мають сильного впливу на потік грошових переказів. Обсяг переказів має певний загальний вплив на зменшення бідності. Згідно з дослідженнями [26], більшість міжнародних мігрантів (69,7 %) надсилають кошти для задоволення «основних потреб сім'ї». Важливо, що згідно з результатами більшості досліджень, позитивний вплив на добробут отримувачів переказів спостерігається як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Однак не можна ігнорувати і ризиків, пов'язаних із тим, що:

- прискорене зростання цін, яке традиційно більше впливає на бідні верстви населення, провокує зростання рівня та глибини бідності;
- зростає структурна нерівність між тими, хто отримує перекази з-за кордону, і тими, хто їх не отримує;
- формується залежність отримувачів переказів від їх відправників;
- створюється певний тиск на мігрантів, що погіршує якість їхнього життя за кордоном.

Висновки: основні канали впливу особистих переказів на економіку країн їх отримання. Таким чином, особисті перекази мігрантів справляють дуже складний і суперечливий вплив на економіку країн-реципієнтів. Масштабне надходження коштів часто має позитивні результати в одних країнах і негативні в інших. Даються взнаки

⁴ Опитування домогосподарств 71 країн, що розвиваються.

⁵ За даними Обстеження бюджетів домогосподарств за 2008 рік, яким уперше визначено всі джерела іноземного доходу, а саме: робота, бізнес, соціальні виплати та трансферти від інших домогосподарств тощо.

відмінності в державній політиці, в місцевій економічній ситуації, у настроях населення. Основними каналами впливу є такі:

- підвищення наявних доходів отримувачів переказів;
- зменшення рівня бідності, особливо раптової (допомога надходить максимально швидко);
- зниження територіальної нерівності (кошти надходять здебільшого у бідніші місцевості, де недостатній розвиток економіки і ринку праці спричиняє підвищений вплив населення);
- зростання платоспроможного попиту населення, що спричиняє збільшення інвестицій у відповідні сектори;
- збільшення обсягів виробництва, а отже, створення додаткових робочих місць;
- трансформація економічної активності місцевого населення (в одних країнах і місцевостях збільшення попиту на робочу силу спричиняє зростання зайнятості, а в інших регулярно надходження коштів зменшує мотивацію їх отримувачів працювати);
- зростання інфляції (у місцевостях із високим рівнем залежності від переказів зростання інвестицій у житло родин мігрантів спричиняє зростання вартості землі, нерухомості та будівництва);
- формування «споживацької» поведінки у дітей із родин мігрантів;
- формування настанов виключно на «подальшу долю за межами батьківщини» у дітей із родин мігрантів (орієнтація на набуття освіти і подальше життя виключно за кордоном);
- збільшення доходів бюджетів (центрального і місцевих) завдяки розширенню бази оподаткування;
- розвиток фінансово-банківської сфери.

Саме по собі надходження значних коштів із-за кордону є важливим резервом покращання соціально-економічної ситуації в країні-реципієнті. Однак для отримання максимального зиску необхідна виважена політика, що ґрунтується на всебічній оцінці наявних ризиків і шансів розвитку, мінімізації перших і максимізації других, сприяттні встановленню й збереженню систематичних зв'язків України з діаспорою, подоланні поширення в українському суспільстві «настроїв на еміграцію».

ЛІТЕРАТУРА

1. Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives. — 2nd Edition. / Lucassen J., Lucassen L. (Eds). — Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2005. — 454 p.
2. Libanova E. Labour Migration from Ukraine: Key Features, Drivers and Impact // Economics and Sociology. — 2019. — № 1. — P. 313–328. — <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-1/19>
3. Режим в'їзду до іноземних країн для громадян України / Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/travel-advice/entering-foreign-countries> (дата звернення: 15.10.2019).
4. Personal remittances statistics. 2019 / Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Personal_remittances_statistics (дата звернення: 15.10.2019).
5. Bilateral Migration Matrix 2017 / The World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (дата звернення: 15.10.2019).
6. Державна служба статистики України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2019).

7. Who is a Migrant? / International Organization for Migration (IOM) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iom.int/who-is-a-migrant> (дата звернення: 15.10.2019).
8. Population and labour inputs // System of National Accounts 2008. – Chapter 19. – New York, 2009. – P. 405–414 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).
9. *McCormick B., Wahba J.* Overseas Work Experience, Savings and Entrepreneurship Amongst Return Migrants // *Scottish Journal of Political Economy*. – 2001. – Vol. 28, № 2. – P. 164–178. – <https://doi.org/10.1111/1467-9485.00192>
10. *Гайдучук А.П.* Роль міграційного капіталу у забезпеченні макроекономічної стабільності // *Фінанси України*. – 2007. – № 7. – С. 20–30.
11. UN International Migration Report 2017. – New York, 2017. – 38 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf (дата звернення: 15.10.2019).
12. Personal remittances statistics. Statistics Explained. – 15 p. / Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/39326.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).
13. *Gapen M.T., Chami R., Montiel P.J., Barajas A.* Do Workers' Remittances Promote Economic Growth? / International Monetary Fund. Working Paper. – 2009. – № 09/153. – 22 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Do-Workers-Remittances-Promote-Economic-Growth-23108> (дата звернення: 15.10.2019).
14. *Funkhouser E.* Migration from Nicaragua: Some Recent Evidence // *World Development*. – 1992. – Vol. 20, № 8. – P. 1209–1218. – [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(92\)90011-J](https://doi.org/10.1016/0305-750X(92)90011-J)
15. *Rodriguez E.R., Tiongson E.R.* Temporary Migration Overseas and Household Labor Supply: Evidence from Urban Philippines // *International Migration Review*. – 2001. – Vol. 35, № 3. – P. 709–725 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення: 15.10.2019).
16. *Ekanayake E.M., Mihalis H.* Do remittances and foreign direct investment promote growth? Evidence from developing countries // *Journal of International Business and Economics*. – 2008. – Vol. (8), № 1. – P. 58–68.
17. *Chami R., Fullenkamp C., Jahjah S.* Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? / International Monetary Fund. Working Paper. – 2003. – № 03/189. – 48 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/Are-Immigrant-Remittance-Flows-a-Source-of-Capital-for-Development-16801> (дата звернення: 15.10.2019).
18. *Freund C., Spatafora N.* Remittances: Transaction Costs, Determinants, and Informal Flows. – 2005. – WPS3704. – 42 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/610101468141260179/pdf/wps3704.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).
19. *Barbone L., Pietka-Kosinska K., Topinska I.* The Impact of Remittances on Poland's Economy // CASE Network E-briefs. – 2012. – № 12. – 4 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12_Barbone.pdf (дата звернення: 15.10.2019).
20. Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2018. – 396 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf (дата звернення: 15.10.2019).
21. *Alvarez-Tinajero S.* International Migration and Development. Training Modules / International Organization for Migration. – Geneva, 2013. – 418 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://publications.iom.int/books/international-migration-and-development-training-modules> (дата звернення: 15.10.2019).
22. *Малиновська О.А.* Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення: аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2014. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Malinovska-2649a.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).
23. *Малиновська О.А., Майданик І.П.* Грошові перекази українських трудових мігрантів у країнах ЄС: чинники формування, канали, використання // *Демографія і соціальна економіка*. –

2013. – № 19. – С. 120–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dse.org.ua/archive/19/12.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).
24. Adams Richard H. Jr., Page J. Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries? // *World Development*. – 2005. – Vol. 33, № 10. – P. 1645–1669. – <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.05.004>
25. Гайдучський А.П. Інвестиційний потенціал міжнародного міграційного капіталу // *Фінанси України*. – 2006. – № 9. – С. 117–127.
26. Uruçi E., Gedeshi I. Remittances Management in Albania / CeSPI (Centro Studio Politica Internazionale) // *Working Papers 5/2003*. – 2003. – 34 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cessalbania.al/wp-content/uploads/2017/02/Uruc-Gedeshi-1.pdf> (дата звернення: 15.10.2019).

REFERENCES

- Lucassen, J., & Lucassen, L. (Eds.). (2005). Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives. *International and Comparative Social History, Book 4*. Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Libanova, E. (2019). Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology, 12(1)*, 313-328. - <https://doi:10.14254/2071-789X.2019/12- 1/19>
- Rezhym v' yizdu do inozemnykh krayin dlya hromadyan Ukrayiny [The mode of entry to foreign countries for Ukrainian citizens] (2019). *Ministerstvo Zakordonnykh sprav Ukrayiny - Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/travel-advice/entering-foreign-countries> [in Ukrainian].
- Personal remittances statistics* (2019). Eurostat. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Personal_remittances_statistics
- Bilateral Migration Matrix 2017* (2018). The World Bank. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>.
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny [State Statistics Service of Ukraine] (n.d.). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Who is a Migrant? (n.d.). *International Organization for Migration (IOM)* Retrieved from <https://www.iom.int/who-is-a-migrant>.
- Population and labour inputs (2009). *System of National Accounts 2008*. European Communities, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank. New York. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf>.
- McCormick, B., & Wahba, J. (2001). Overseas Work Experience, Savings and Entrepreneurship Amongst Return Migrants to Ldcs. *Scottish Journal of Political Economy, Vol. 28, 2*, 164-178. - <https://doi.org/10.1111/1467-9485.00192>
- Haidutsky, A.P. (2007). Rol' mihratsiynoho kapitalu u zabezpechenni makroekonomichnoyi stabil'nosti [The role of migration capital in ensuring macroeconomic stability]. *Finansy Ukrayiny - Finance of Ukraine, 7*, 20-30 [in Ukrainian].
- UN International Migration Report* (2017). United Nations. New York. Retrieved from https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/Migration-Report2017_Highlights.pdf.
- Personal remittances statistics. (2018). *Statistics Explained* (23/11/2018). Eurostat. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/39326.pdf>.
- Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M., & Montiel, P. (2009). Do Workers' Remittances Promote Economic Growth? International Monetary Fund. *Working Paper*, 09/153. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Do-Workers-Remittances-Promote-Economic-Growth-23108>.
- Funkhouser, E. (1992). Migration from Nicaragua: Some Recent Evidence. *World Development, Vol. 20, 8*, 1209-1218. - [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(92\)90011-J](https://doi.org/10.1016/0305-750X(92)90011-J)
- Rodriguez, E.R., & Tiongson, E.R. (2001). Temporary Migration Overseas and Household Labor Supply: Evidence from Urban Philippines. *International Migration Review, Vol. 35, 3*, pp. 709-725. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2675840?seq=1#page_scan_tab_contents

16. Ekanayake, E.M., & Mihalis, H. (2008). Do remittances and foreign direct investment promote growth? Evidence from developing countries. *Journal of International Business and Economics, Vol (1)2*, pp. 58-68.
17. Chami, R., Fullenkamp, C., & Jahjah, S. (2005). Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? International Monetary Fund. *Working Paper, 03/189*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/Are-Immigrant-Remittance-Flows-a-Source-of-Capital-for-Development-16801>
18. Spatafora, N., & Freund, C. (2005). Remittances: Transaction Costs, Determinants, and Informal Flows. World Bank Policy Research. *Working Paper, 3704*. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/610101468141260179/pdf/wps3704.pdf>.
19. Barbone, L., Pietka-Kosinska, K., & Topinska, I. (2012). The Impact of Remittances on Poland's Economy. *CASE Network E-briefs*, 12. Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/154560/2012-12_Barbone.pdf.
20. *Ukrainske suspilstvo: mihratsiynyi vymir : nats. Dopovid [Ukrainian society: the migration dimension: Nat. report]* (2018). Instytut demografiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny - Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. - Kyiv. Retrieved from https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf [in Ukrainian].
21. Alvarez-Tinajero, S. (2013). *International Migration and Development Training Modules: Facilitator's Guide*. Geneva. International Organization for Migration. Retrieved from <https://publications.iom.int/books/international-migration-and-development-training-modules>
22. Malinovska, O.A. (2014). Perekazy mihrantiv z-za kordonu: obsyahy, kanaly, sotsial'noekonomichne znachennya [Migrant transfers from abroad: volumes, channels, socioeconomic value]. *Natsional'nyy Instytut Stratehichnykh Doslidzhen' - National Institute of Strategic Research*. Kyiv. Retrieved from <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Malinovska-2649a.pdf> [in Ukrainian].
23. Malinovska, O.A., & Maidanik, I.P. (2013). Hroshovi perekazy ukrayins'kykh trudovykh mihrantiv u krayinakh YeS: chynnyky formuvannya, kanaly, vykorystannya [Remittances of Ukrainian Labor Migrants: Factors, Channels, Use]. *Demografiya i sotsial'na ekonomika - Demography and social economy, 1 (19)*, 120-131 [in Ukrainian]. - <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.120>
24. Adams Richard, H. Jr., & Page, J. (2005). Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries? *World Development Vol. 33, 10*, pp. 1645-1669. - <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.05.004>
25. Haidutsky, A.P. (2006). Investytsiynyy potensial mizhnarodnoho mihratsiynoho kapitalu [Investment potential of international migration capital]. *Finansy Ukrayiny - Finance of Ukraine, 9*, 117-127 [in Ukrainian].
26. Uruçi, E., & Gedeshi, I. (2003). Remittances Management in Albania. *Working Papers, 05/2003*. Centro Studio Politica Internazionale. Retrieved from <http://cessalbania.al/wp-content/uploads/2017/02/Uruçi-Gedeshi-1.pdf>

Стаття надійшла до редакції 15.10.2019

УДК 314.7(477)

JEL CLASSIFICATION: J61, O15, R23

Н.В. ТІЛІКІНА

канд. екон. наук, заст. дир. з наукової роботи
Державна установа «Державний інститут сімейної
та молодіжної політики»

01001, Україна, м. Київ, вул. Еспланадна, 17

E-mail: tilikina_natalia@ukr.net

ORCID 0000-0002-5755-5301

ПРОГНОЗУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена прогнозуванню внутрішньої та зовнішньої територіальної мобільності молоді, зокрема на найближчі п'ять років, та визначенню факторів, які стимулюють або стримують міграцію молоді, як для країн- або регіонів-реципієнтів, так і для країн- або регіонів-донорів. Застосовано принцип комплексного використання методів прогнозування, що передбачає одночасне застосування вторинного аналізу даних, аналізу результатів загальноукраїнського опитування молоді й експертного опитування. Такий підхід підвищує надійність висновків і прогнозованих результатів і допомагає знайти ефективні шляхи розв'язання проблеми зовнішньої міграції молоді в сучасних соціально-економічних умовах. Комплексний аналіз вторинних і первинних емпіричних даних дав змогу виявити, що в майбутньому буде зростати як зовнішня, так і внутрішня міграція молоді. Виявлено, що окрім освітньої міграції буде зростати й трудова міграція молоді, особливо це стосується висококваліфікованих спеціалістів технічних спеціальностей. Європейський напрям, який продовжує переважати останні роки, розшириться до таких країн, як Німеччина, Франція, Велика Британія. У внутрішній міграції молоді залишатиметься тенденція переїзду з метою навчання і працевлаштування з сільської місцевості та малих міст до великих міст та обласних центрів. Прогнозується зберігання тенденції виїзду молоді до більш економічно розвинених регіонів країни, а у випадку погіршення економічної ситуації – до зростання дистанційної зайнятості, особливо серед ІТ-спеціалістів. Децентралізація влади, яка триває в Україні, буде сприяти переїзду молоді до центрів об'єднаних територіальних громад, де зосереджена їхня інфраструктура і більшість промислового комплексу. Обґрунтовано фактори, які можуть стимулювати або стримувати міграцію молоді у найближчі п'ять років. Визначено, що головними факторами територіальної мобільності молоді є економічні, соціальні, інформаційно-комунікаційні та інфраструктурні, а також суб'єктивні фактори – можливість самостановлення й особистого розвитку та бажання дати краще майбутнє своїм дітям.

Ключові слова: територіальна мобільність молоді, процес територіальної мобільності молоді, міграція, трудова міграція, освітня міграція, фактори територіальної мобільності молоді.

N.V. Tylikina

PhD (Economics), deputy director of scientific work
State Institution «State Institute of Family and Youth Policy»
01001, Ukraine, Kyiv, Esplanadna str., 17
E-mail: tilikina_natalia@ukr.net
ORCID 0000-0002-5755-5301

FORECAST OF THE TERRITORIAL MOBILITY OF YOUTH IN UKRAINE

The article is dedicated to predicting the internal and external territorial mobility of youth, in particular, for the next five years, and identifying factors that stimulate or restrain the youth migration, both for recipient countries or regions and for donor countries or regions. The principle of integrated use of forecasting methods is applied, which involves a combination of qualitative and quantitative methods of information collection and analysis, namely: the secondary analysis of data from various sociological studies; the analysis of the results of nationwide youth survey, where the author directly participated in the development of tools and analysis of data; the analysis of the results of the expert survey conducted by the author. Such approach enhances the reliability of the conclusions and the projected results and enables us to find out the effective ways of solving the problem of external migration of youth in the current socio-economic context. A comprehensive analysis of secondary and primary empirical data has revealed that both external and internal migration of youth will increase in future. It is revealed that in addition to an educational migration, the labor migration of youth will increase, especially for highly qualified specialists in technical specialties. The European trend, which has continued to dominate in recent years, will expand to such countries as Germany, France and the United Kingdom. An internal migration of youth will remain a trend of young people moving for studying and employment from rural and small towns to large cities and regional centers. The tendency of youth to move to more economically developed regions of the country is projected to continue, and in case of worsening of the economic situation it will lead to the growth of remote employment, especially among IT-specialists. The decentralization of power that has taken place in recent years in Ukraine will facilitate the relocation of youth to the centers of the united territorial communities, where their infrastructure and most of the industrial complex are concentrated. The factors that can stimulate or restrain youth migration in the next five years are justified. It is determined that the main factors of territorial mobility of youth are economic, social, informational and communicational, and infrastructural factors, as well as subjective factors – the possibility of self-development and personal development and the desire to give a better future to their children.

Keywords: territorial mobility of youth, migration, labour migration, educational migration, migration policy, youth policy.

Н.В. Тиликина

канд. экон. наук, зам. дир. по научной работе
Государственное учреждение «Государственный институт
семейной и молодежной политики»
01001, Украина, г. Киев, ул. Эспланадная, 17
E-mail: tilikina_natalia@ukr.net
ORCID 0000-0002-5755-5301

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ТЕРИТОРИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена прогнозированию территориальной внутренней и внешней мобильности молодежи и определению факторов, стимулирующих или сдерживающих миграцию молодежи, как для стран- или регионов-реципиентов, так и для стран- или регионов-доноров. В статье применен принцип комплексного использования методов прогнозирования, предусматривающий одновременное применение вторичного анализа данных, анализа результатов всеукраинского опроса молодежи и экспертного опроса. Такой подход повышает надежность выводов и прогнозируемых результатов и помогает найти эффективные пути решения проблемы внешней миграции молодежи в современных социально-экономических условиях. Анализ вторичных и первичных эмпирических данных позволил обнаружить, что в будущем будет возрастать как внешняя, так и внутренняя миграция молодежи. Определено, что кроме образовательной миграции будет возрастать и трудовая, особенно это касается высококвалифицированных специалистов технических специальностей. Европейское направление, которое продолжает

преобладают последние годы, расширится до таких стран как Германия, Франция, Великобритания. Во внутренней миграции молодежи сохранится тенденция переезда с целью получения образования и трудоустройства из сельской местности и малых городов в крупные города и областные центры. Обсуждены факторы, которые могут стимулировать или сдерживать миграцию молодежи в ближайшие пять лет. Определено, что главными факторами территориальной мобильности молодежи являются экономические, социальные, информационно-коммуникационные и инфраструктурные.

Ключевые слова: *территориальная мобильность молодежи, процесс территориальной мобильности молодежи, миграция, трудовая миграция, образовательная миграция, факторы территориальной мобильности молодежи.*

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сучасна економічна і політична ситуація в Україні спричинена переважно тимчасовою окупацією АР Крим і частини Донецької та Луганської областей. Усі ці події, а також лібералізація Європейськими країнами візового режиму з Україною сприяли істотним змінам міграційних процесів в Україні та за її межі.

Упродовж 2014–2017 рр. відбулося зниження міграційного сальдо серед усіх потоків міграції як молоді, так і всього населення, скорочення міграційних потоків до Російської Федерації, які переважали серед інших до 2014 р., та зростання обсягів міграції до країн Європейського Союзу (особливо до Польщі). Якщо у 2012 р., за результатами обстеження трудових мігрантів, виїхало на заробітки до РФ 43,2 % від усіх трудових мігрантів, то у 2017 р. – 26,8 %, тоді як до Польщі – відповідно 14,3 і 28,9 % [1].

Зростає кількість українських студентів, які навчалися за кордоном, серед них переважають мешканці міст та особи віком 18–29 років. У внутрішніх потоках відбулося скорочення кількості вибулих і прибулих, а сальдо внутрішньої міграції з 2014 р. стало додатним, що є наслідком переміщення населення з тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополь та частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. У таких умовах особливою значення набула проблема територіальної мобільності молоді України, оскільки саме молодь є найбільш активною та мобільною категорією населення, проте має найменшу соціальну та психологічну захищеність і потребує особливої підтримки з боку держави та суспільства.

Територіальна мобільність молоді є важливою складовою демографічного процесу та впливає на демографічну ситуацію в регіоні і в країні в цілому: призводить до значних змін у статеві-віковій структурі населення та його концентрації в деяких регіонах, «омолоджує» склад населення в одних регіонах або країнах та зістарює в інших. Висока територіальна мобільність молоді до країн- або регіонів- реципієнтів може сприяти збільшенню фінансових надходжень від оплати за навчання, інтеграції закладів освіти в міжнародну освітньо-наукову систему, зменшенню витрат на підготовку і навчання кваліфікованих спеціалістів, підвищенню концентрації трудового потенціалу, розвитку виробничого комплексу, стимулюванню економічного зростання, скороченню дефіциту робочої сили, зростанню ВВП, збільшенню прибутків до державного бюджету. Негативний ефект від припливу молоді проявляється у зростанні конкуренції під час вступу до закладів освіти, скороченні кількості робочих місць, зростанні конкуренції на ринку праці тощо.

Задля забезпечення економічного розвитку країни або певних регіонів і підвищення рівня життя населення потрібно знайти ефективні шляхи регулювання територіальної мобільності молоді та сформувати правильну міграційну і соціальну політику щодо розвитку та збереження молодіжного трудового потенціалу. Для формування державної політики у цьому напрямі треба мати аналітичний прогноз

територіальної мобільності молоді у короткостроковій (до одного року) і середньостроковій перспективі (на декілька років, переважно до п'яти років), що дасть змогу розробити ефективний механізм державного регулювання цього процесу з метою побудови ефективної міграційної та соціальної політики і підвищення продуктивності молодіжного трудового потенціалу в Україні та її регіонах.

Метою статті є прогнозування територіальної внутрішньої та зовнішньої мобільності молоді, зокрема на найближчі п'ять років, і визначення факторів, які стимулюють або стримують міграцію молоді, як для країн- або регіонів-реципієнтів, так і для країн- або регіонів-донорів, задля визначення основних стратегічних програмних заходів ефективного регулювання процесу територіальної мобільності молоді на кожному з рівнів управління.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше здійснено прогнозування територіальної мобільності молоді на основі комплексного аналізу вторинних і первинних емпіричних даних (результатів всеукраїнського опитування молоді та експертних інтерв'ю); виявлено фактори, які стимулюють (до яких належать економічні, інформаційно-комунікаційні та фактор наявності міграційних потоків) та стримують (демографічні, соціальні, інформаційно-комунікаційні та інституційні) територіальну мобільність молоді.

Методи дослідження. Для написання статті використано метод «тріангуляції» (узагальнення інформації з різних джерел), який передбачає комбінування якісних і кількісних методів збирання й аналізування інформації, розширює можливості отримання інформації та забезпечує валідність і надійність отриманих результатів. По-перше, у рамках комплексного аналізу виконано вторинний аналіз даних різних соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, компанією *GfK Ukraine*, і опитування українських трудових мігрантів і домогосподарств в Україні, організованого у 2014–2017 рр. у рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції та грошових переказів в Україні». По-друге, потенційну територіальну мобільність молоді оцінено за результатами всеукраїнських соціологічних опитувань «Молодь України», виконаних на замовлення Міністерства молоді і спорту України у 2015–2018 рр., у розробці інструментарію й аналізі даних, у яких автор брала безпосередню участь. По-третє, з метою прогнозування територіальної мобільності молоді автором проведено експертне опитування щодо наслідків міграції та прогнозування територіальної мобільності молодого покоління в Україні. Для пошуку респондентів було використано метод «снігової кулі».

Для аналізу отриманих результатів було застосовано такі методи аналізу: контент-аналіз, метод середнього значення, метод середньоквадратного відхилення, метод ранжування.

У роботі також використано: аналітичний метод – для збирання, оброблення й систематизації наукової інформації, вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду; методи наукового абстрагування, спостереження, синтезу та аналізу – для дослідження наукових підходів до прогнозування територіальної мобільності молоді; індукції та дедукції – для обґрунтування факторів, що впливають на процес територіальної мобільності; системно-структурний аналіз – для аналізу напрямів й обсягів міграції; абстрактно-логічний метод – для формування висновків дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка і застосування методів прогнозування територіальної мобільності молоді, які б враховували специфіку саме цієї категорії населення, знаходяться в Україні на стадії формування. Переважно прогнозування міграції та територіальної мобільності населення або окремих вікових

груп здійснюється на підставі економетричного аналізу й економіко-математичних розрахунків за даними офіційної статистики. Найвагоміший внесок у прогноз міжнародної міграції населення відповідно до вірогідних сценаріїв соціально-економічного розвитку України і можливих змін у державній соціально-демографічній політиці зробили Е.М. Лібанова (*E.M. Libanova*), О.В. Макарова (*O.V. Makarova*), С.І. Пирожков (*S.I. Pirozhkov*), О.В. Позняк (*O.V. Poznyak*) та інші [2]. О.Р. Овчиннікова (*O.R. Ovchinnikova*) для прогнозування міграції застосовувала методи екстраполяції ковзної середньої, лінійної регресії та графічного зображення ліній тренду [3]. О.Б. Литвинова (*O.B. Litvinova*) здійснила моделювання міграційних процесів міста з використанням економіко-математичних і математичних методів шляхом побудови певних моделей [4]. О.В. Позняк (*O.V. Poznyak*) оцінив кількісні параметри довгострокового впливу сучасних тенденцій трудових міграцій на демографічну ситуацію та розвиток ринку праці [5].

В Україні також вивчення міграційних намірів молоді із застосуванням соціологічних методів досліджень здійснювали: О.М. Балакірева (*O.M. BalakIreva*) [6], І.М. Прибиткова (*I.M. Pribitkova*) [7], В.С. Панюков (*V.S. Panyukov*) [8], В.Й. Ворона (*V.Y. Vorona*) і М.О. Шульга (*M.O. Shulga*) [9,10]. Серед закордонних дослідників оцінкою потенційної міграції займалися Дж. Біяк (*J. Bijak*), А. Вісніовські (*A. Wiśniowski*) [11], В.М. Глушков (*V.M. Glushkov*) [12], Е.Е. Кучко (*E.E. Kuchko*) [13] та інші.

Проте у науковій літературі не висвітлено питання комплексного дослідження потенційної територіальної мобільності молоді в умовах сучасної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні. Відсутній також базовий соціологічний підхід до вивчення цього процесу, що у випадку з недостовірною статистичною інформацією, адже останній перепис населення відбувся 2001 року, може відіграти значну негативну роль у вивченні міграційних настанов молоді, факторів, які стимулюють і стримують територіальну мобільність молоді, а також формуванні міграційної і соціальної політики, що сприяла б ефективному використанню молодіжного трудового потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прогнозування територіальної мобільності молоді можна здійснити за допомогою соціологічних досліджень (масового опитування молоді, експертного опитування), економетричного аналізу та економіко-математичних розрахунків майбутніх процесів міграції.

Враховуючи некоректність економіко-математичних розрахунків унаслідок обмеженості доступу до деяких джерел даних, а також те, що останній перепис населення відбувся, як зазначено вище у 2001 р., що вносить похибку у розрахунки більшості демографічних і соціально-економічних показників, автором для прогнозування територіальної мобільності молоді було використано результати соціологічних досліджень і експертних опитувань за даною тематикою.

Оцінювання потенційної територіальної мобільності молоді є значним пріоритетом для ефективного регулювання сучасного ринку праці. Виявити потенційну готовність до зміни місця проживання, навчання або місця прикладання праці можна за матеріалами соціологічних досліджень населення або нашої цільової групи, а саме молоді. Основною передумовою виникнення потенційної територіальної мобільності молоді є, по-перше, бажання отримати освіту для розвитку своїх навичок і компетенцій, тим самим підвищуючи можливості в працевлаштуванні; по-друге, перехід молоді від навчання до роботи (стажування, навчання на робочому місці, волонтерство); по-третє, незадоволеність місцем роботи або місцем проживання. Індикатором потенційної територіальної мобільності молоді також є певні якісні

характеристики індивіда – освіта й рівень кваліфікації, досвід роботи та професійні навички, стан здоров'я, сімейний стан і наявність дітей тощо.

За результатами масових опитувань населення або цільової групи можна спрогнозувати індекс потенційної територіальної мобільності (I_{nm}), розрахувавши його за формулою:

$$I_{nm} = n \times 100 / N, \quad (1)$$

де n – кількість осіб, які висловили бажання переїхати до іншого населеного пункту або до іншої країни, N – загальна кількість опитаних.

Індекс потенційної мобільності (I_{nm}) можна розрахувати, спираючись на розрахунок індексу стійкості кадрів, який запропоновано В.С. Панюковим [8]. Для розрахунку індексу потенційної мобільності працівників групують за їхніми намірами щодо зміни місця роботи. Крайнім відповідям «недавно зробив це» та «ні, не збираюся цього робити» надають значень 1 і 0, а проміжним відповідям – рангові коефіцієнти в порядку зменшення – 0,5 і 0,25. Для кожної групи призначається ранговий коефіцієнт, де $i = 1, \dots, n$ [14]. На основі цього складено таку формулу:

$$I_{nm} = \frac{\sum_{i=1}^n \alpha_i \beta_i}{N}, \quad (2)$$

де N – загальна кількість респондентів; α_i – кількість респондентів у виділених групах; β_i – рангові коефіцієнти.

Ще одним методом соціологічних досліджень, за допомогою якого можна оцінити потенційну територіальну мобільність молоді, є експертне опитування. Експертне опитування – це метод дослідження, який використовують для вивчення складних проблем із залученням висококваліфікованих спеціалістів у досліджуваній сфері [13]. У нашому випадку це спеціалісти, які займаються питаннями міграції, міграційної, соціальної та молодіжної політики. За методикою проведення експертне інтерв'ю може бути неформальним (інтерв'юер визначає тільки тему дослідження, а експерт сам вирішує шляхи та методи її висвітлення) і формальним (інтерв'ю проводиться за анкетною (сценарієм), яка має формат чітко класифікованого запитальника з питаннями відкритого виду).

Здійснити прогнозування майбутньої міграції молоді також можна, застосовуючи такий метод експертного опитування як «Дельфі» («Дельфійський метод», «Метод дельфійського оракула»), який з'явився в 1950–1960 рр. у США для дослідження військово-стратегічних і військово-технічних проблем. Підґрунтям цього методу є думки експертів, на основі яких можна побудувати адекватну модель майбутнього розвитку об'єкта прогнозування. Цей метод характеризується кількісною обробкою експертних оцінок за допомогою статистичних методів і зв'язків між думками експертів. Його надійність вважається високою у разі прогнозування досліджуваної ситуації на період від одного до п'яти років. Для отримання експертних оцінок залежно від мети прогнозування може бути залучено від 10 до 150 експертів [11]. Недоліком цього методу є вирогідність отримання суб'єктивної думки експертів.

Ще однією з методик експертного оцінювання щодо прогнозування є метод «прогнозного дерева» В.М. Глушкова, який полягає у побудові на базі експертних оцінок прогнозного дерева, що відображає думки експертної групи. На відміну від методу «Дельфі», за методикою В.М. Глушкова не тільки опитують експертів щодо майбутніх процесів і ситуації, яку вони спричиняють, а й з'ясовують, які необхідно

здійснити кроки для поліпшення або розв'язання досліджуваної проблеми [12]. Крім того, як метод експертного оцінювання можна застосовувати «мозковий штурм», «дебати», метод експертного фокусування тощо.

Враховуючи вищевикладене, ми обрали комплексний підхід до прогнозування територіальної мобільності молоді. По-перше, було виконано *вторинний аналіз даних різних соціологічних досліджень*. Так, за даними Інституту соціології НАН України, у 2016 р. частка населення у віці 18 років і старше, охочих виїхати зі свого населеного пункту, становила 22,7 %, що дещо вище, ніж 2014 р. (16,2 %), проте менше, ніж 2013 р. (24,4 %). Аналіз динаміки потенційної територіальної мобільності свідчить, що у 2016 р., порівняно з попередніми двома роками (2014 р. – 13,9 %, 2015 р. – 18,3 %), зросла частка охочих виїхати за межі країни (18,0 %), проте порівняно з 2013 р. – знизилась (20,7 %). Тоді як частка охочих виїхати до іншої місцевості в Україні залишилась незмінною (2014 р. – 10,0 %, 2015 р. – 10,3 %, 2016 р. – 9,8 %) [10]. Щодо потенційної територіальної мобільності на міждержавному рівні, то в 2016 р. у найближчий рік планували поїхати на тимчасові заробітки за кордон 10,8 % населення України у віці 18 років і старше, тоді як у 2013 р. – 7,2 % [15].

Про наміри здійснити трудову міграцію свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного компанією *GfK Ukraine* у листопаді–грудні 2014 року. Так, 45 % молоді віком 16–35 років мали наміри або бажання виїхати з України, водночас, лише 5 % планували це зробити найближчим часом, а 9 % шукали можливість якимось чином це здійснити. Найбільше респондентів, які мали бажання емігрувати, у південних областях (50 %), а найменше – у західних (40 %). Близько третини (36 % від тих, хто мав намір виїхати з України) мали намір виїхати тимчасово, а 22 % бажали поїхати назавжди [16].

За результатами опитування українських трудових мігрантів і домогосподарств в Україні, проведеного у 2014–2015 рр., висловили бажання найближчим часом здійснити зовнішні трудові міграції 310 тис. осіб, з них: довгострокові – 117,3, короткострокові – 192,6 тис. осіб. До того ж серед потенційних трудових мігрантів майже половину склала молодь віком 18–29 років. Крім того, 828,7 тис. осіб були виявлені як потенційні внутрішні трудові мігранти. За прогнозними даними зазначеного дослідження, найближчим часом внутрішня трудова міграція може стати більш привабливою для молоді віком 18–29 років (збільшиться з 28 % до 34 %) [16]. Результати подібного обстеження у 2015–2017 рр. свідчать, що планували виїхати за кордон з метою пошуку роботи 210,9 тис. осіб віком 15–70 років і 238,3 тис. осіб задля працевлаштування за кордоном. При чому частка молоді віком 15–34 роки у першій групі становила 51,4 %, а у другій – 36,6 %. Кількість потенційних освітніх мігрантів оцінено в 2,4 тис. осіб, це переважно молодь віком 15–24 роки [1]. Тривожним є те, що серед зовнішніх трудових мігрантів віком 18–29 років удвічі більше тих, хто вирішив не повертатися до України (30 %), ніж серед 45–55-річних трудових мігрантів. Серед тих молодих трудових мігрантів, які вирішили повернутися до України, більшість планують переїхати до Києва, а не до місця свого попереднього проживання [16]. Дуже високою є частка тих, хто коли-небудь працював за кордоном і хотів би в майбутньому працювати (отримати роботу) за кордоном. Серед молоді віком 18–35 років таких 71 % (35 % – «однозначно так», 41 % – «скоріше так») [17].

Результати *всеукраїнських соціологічних опитувань «Молодь України»* свідчать, що серед молоді віком 15–34 роки у 2018 р. 41,3 % респондентів виявили бажання переїхати зі свого населеного пункту (2017 р. – 36,9 %; 2016 – 39,6 %), тоді як у 2015 р. таких було дещо менше (24,8 %). Найбільш виражені міграційні наміри

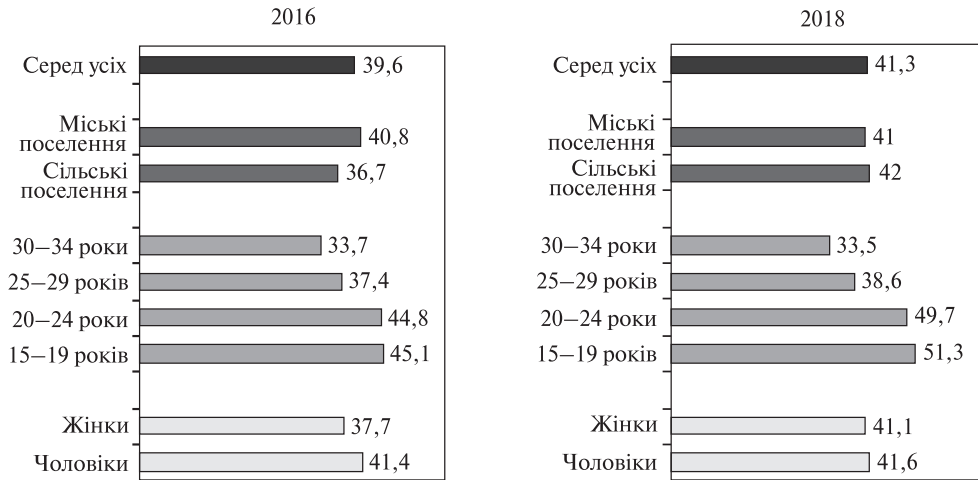

Рис. 1. Потенційна територіальна мобільність молоді віком 15–34 роки у 2016 (N = 1163) і 2018 р. (N = 1965), %

Джерело: 2016 р. розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Цінності молоді – 2016», проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега» на замовлення Міністерства молоді та спорту України, 2018 р. – за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2018», проведеного ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

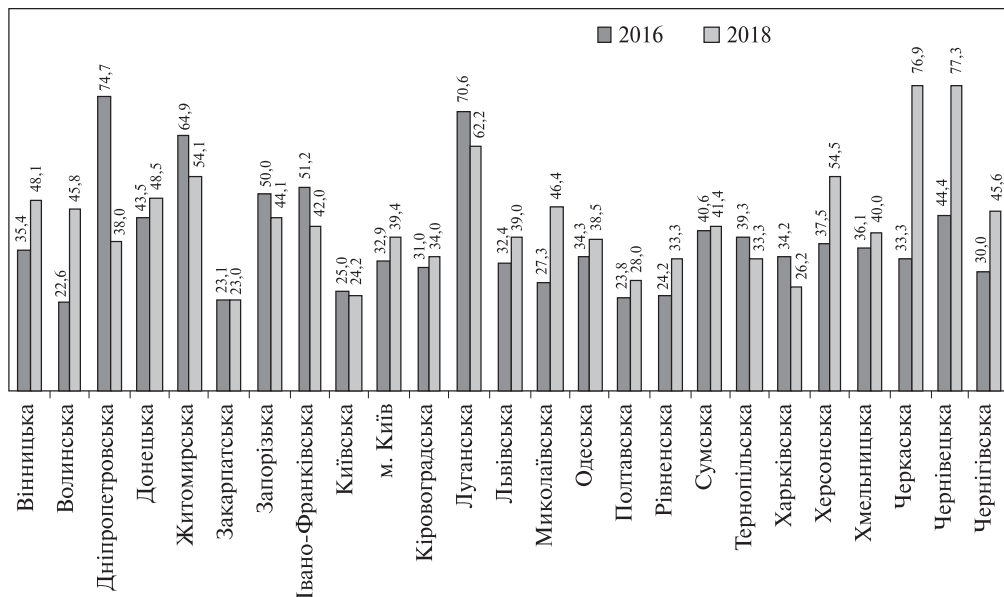

Рис. 2. Потенційна територіальна мобільність молоді віком 15–34 роки у 2016 (N = 1163) і 2018 р. (N = 1968) за регіонами, % від тих, хто хоче виїхати зі свого населеного пункту

Джерело: 2016 р. розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Цінності молоді – 2016», проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега» на замовлення Міністерства молоді та спорту України, 2018 р. – за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2018», проведеного ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

простежено в наймолодшій віковій групі молоді, з віком частка охочих переїхати зі свого населеного пункту знижувалась. Така тенденція спостерігалася упродовж 2015–2018 рр. За типом поселення і статтю респондентів статистично значущої відмінності не виявлено (рис. 1).

У 2016 року найчастіше хотіла б переїхати молодь Дніпропетровської, Луганської та Житомирської областей, найрідше – Волинської, Закарпатської, Полтавської, Рівненської і Київської областей. Серед молоді Києва таких 32,9 %, причому значна більшість із них бажали б переїхати за межі України (68,4 %). 2018 року значно зросла частка молоді, яка бажає виїхати зі свого населеного пункту, у Волинській, Черкаській, Чернівецькій і Чернігівській областях (рис. 2).

Серед тих, хто хотів би виїхати зі свого населеного пункту, більша частка планує виїхати за межі України (2018 р. – 57,9 %; 2017 – 65,3; 2016 – 61,0; 2015 – 52,6 %), менша – до іншої місцевості в Україні (2018 р. – 30,1 %; 2017 – 22,5; 2016 – 14,3; 2015 – 30,9 %), а частка тих, хто ще не визначилися, певним чином коливалася упродовж останніх чотирьох років (2018 р. – 12,0 %; 2017 – 12,1; 2016 – 24,7; 2015 – 16,6 %).

Найбільше молоді віком 15–34 роки хоче виїхати до європейських країн (2018 р. – 35,3 %; 2017 – 40,2; 2016 – 37,2; 2015 – 33,2 %), а в межах України найбільше хотіли виїхати зі свого населеного пункту до м. Київ (2018 р. – 13,5%). Варто зазначити,

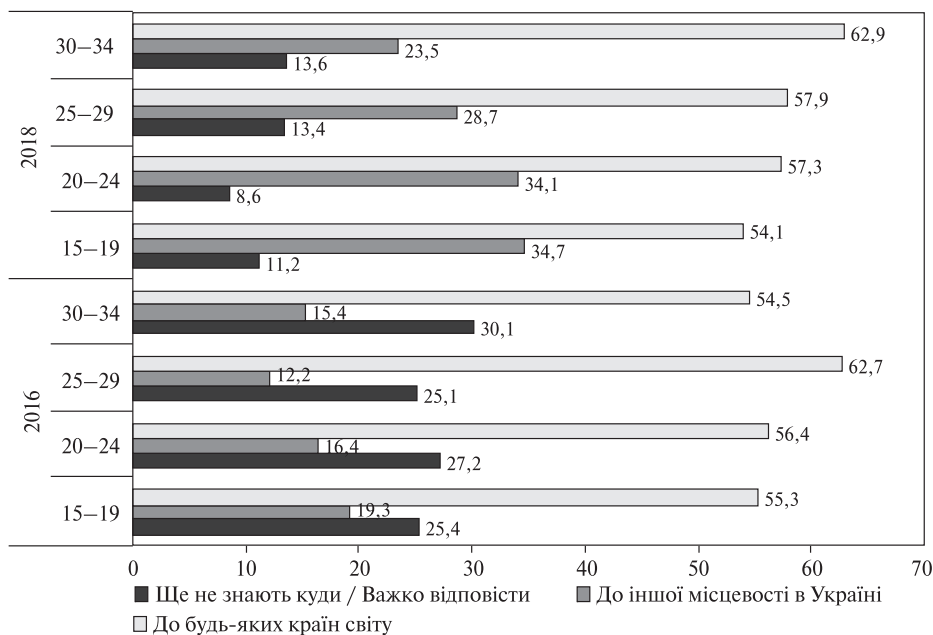

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Якщо Ви хотіли б виїхати зі свого населеного пункту, то куди?» у 2016 і 2018 роках за віком, % серед тих респондентів, які виявили бажання переїхати зі свого населеного пункту

Джерело: 2016 р. розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Цінності молоді – 2016», проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега» на замовлення Міністерства молоді та спорту України, 2018 р. – за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2018», проведеного ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

що зі збільшенням віку респондентів зростала частка молоді, яка бажала б виїхати за межі України, тоді як частка охочих переїхати до іншої місцевості в Україні пропорційно знижувалась (рис. 3).

Молоді чоловіки частіше виявляли бажання переїхати до інших країн, ніж жінки (2018 р. відповідно 60,8 і 55,0 %; 2017 – 69,2 і 60,8 %; 2016 – відповідно 63,2 і 58,6 %), тоді як до іншої місцевості в Україні – молоді жінки (рис. 4).

Зокрема, молоді мешканці міст виявляли більше бажання переїхати до будь-якої країни Європейського Союзу (2018 р. – 36,1 %; 2017 – 41,2; 2016 – 39,1; 2015 – 38,6 %), ніж мешканці сільської місцевості (2018 р. – 33,2 %; 2017 – 37,9; 2016 – 32,6; 2015 – 21,9 %).

Щодо напрямів потенційної внутрішньої територіальної мобільності, то у 2015 р. молодь віком 15–34 роки виявляла бажання переїхати зі свого населеного пункту в межах України переважно до Києва (19 % опитаних серед тих, хто хотів би переїхати зі свого населеного пункту до іншого населеного пункту України), Київської (14,5 %), Одеської (10 %), Харківської (8,1 %) і Закарпатської (8,3 %) областей (рис. 5).

Таким чином, для міської молоді більш притаманна міждержавна потенційна територіальна мобільність, а для сільської молоді – внутрішня потенційна територіальна мобільність.

Попри високу потенційну міждержавну територіальну мобільність молоді лише незначна її частка планує взагалі виїхати з України. Так, у 2018 р. 4,3 % опитаних планували емігрувати найближчим часом (2016 р. – 4,3 %; 2015 – 3,9 %), а 11,6 % – шукали можливості для еміграції (2016 р. – 10 %; 2015 – 13,4 %).

Переважно молодь схильна до тимчасових міждержавних міграцій. У 2018 р. 6,1% можливо хотіли б повчитися та 21,2 % попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б до України (2017 р. – відповідно 7,7 і 20,4 %; 2016 – відповідно 11,9 і 28,7 %).

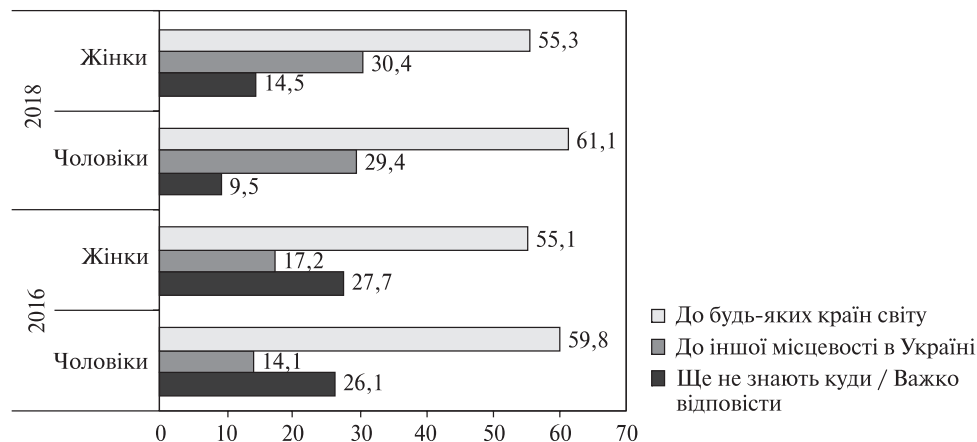

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «Якщо Ви хотіли б виїхати зі свого населеного пункту, то куди?» у 2016 і 2018 роках за статтю, % серед тих респондентів, які виявили бажання переїхати зі свого населеного пункту

Джерело: 2016 р. розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Цінності молоді – 2016», проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега» на замовлення Міністерства молоді та спорту України, 2018 р. – за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2018», проведеного ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

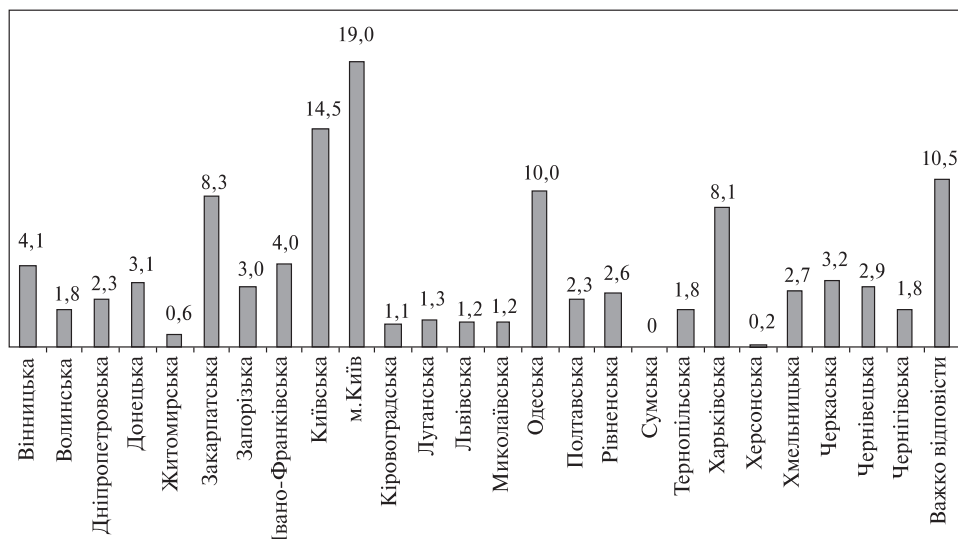

Рис. 5. Напрями внутрішньої територіальної мобільності молоді віком 15–34 роки у 2015 р. за регіонами, % серед тих респондентів, які виявили бажання переїхати зі свого населеного пункту в межах України (N = 186)

Джерело: розрахунки автора за результатами соціологічного дослідження «Молодь України – 2015», проведеного GFK Ukraine у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН.

Майже половина опитаної молоді (2018 р. – 56,5 %; 2017 – 62; 2016 – 44,5; 2015 – 43,7 %) хотіли б жити в Україні і не планують емігрувати. Представники сільської молоді більш схильні жити в Україні та не планують емігрувати (2015 р. – 65,3 %; 2016 – 50,1; 2017 – 66,6; 2018 – 56,4 %), ніж мешканці міст (2015 р. – 34,3 %; 2016 – 42,1; 2017 – 60,1 2018 – 56,6 %).

Чим старша молодь, тим вона більш схильна жити в Україні і не планує емігрувати (2018 р.: 14–19 років – 48,3 %; 20–24 роки – 49,7; 25–29 років – 58,5; 30–34 роки – 63,1 %), що може свідчити про те, що створення власної сім'ї і народження дітей є стримувальним фактором еміграції молодого покоління. За статтю статистично значущих відмінностей не виявлено. Причинами своєї еміграції молоді люди назвали можливість заробити за кордоном грошей або матеріальний добробут, відсутність таких можливостей для роботи в Україні, як в інших країнах, відсутність в Україні реальної демократії та законності, бажання отримати досвід життя в іншій країні тощо (рис. 6).

Варто зазначити, що рейтинг причин еміграції у 2018 р. порівняно з 2015 р. майже не змінився, проте вдвічі зменшилась частка тих, хто хоче емігрувати через воєнні дії на сході України (2018 р. – 10,2 %; 2015 – 20,2) і загрозу власному життю, життю близьких (2018 р. – 6,2 %; 2015. – 12,7), що свідчить про певне звикання до ситуації, яка склалася на сході країни, та деескалацію конфлікту.

Таким чином, показник потенційної територіальної мобільності молоді в Україні у 2016–2018 рр., порівняно з 2015 р., зростає. Найбільша внутрішня потенційна територіальна мобільність притаманна молоді віком 15–19 і 20–24 роки. Зі збільшенням віку цей показник знижувався, тоді як зовнішня потенційна територіальна мобільність найвищою була серед молоді віком 25–29 років. Міська молодь виявляла більше

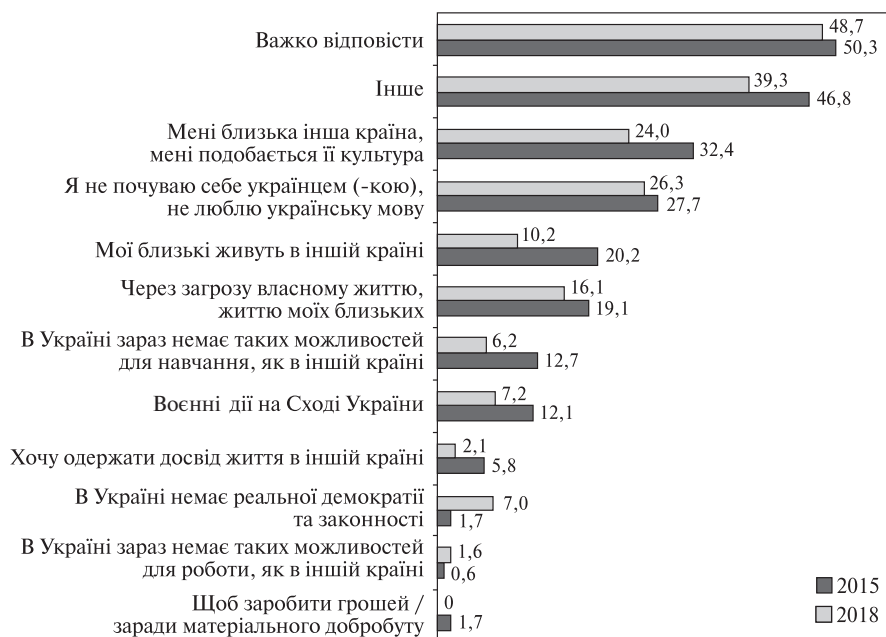

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання «Чому Ви хочете емігрувати з України?», у 2015 р.

(N = 173) і 2018 р. (N = 870), % від тих респондентів, які виявили бажання емігрувати з України

Джерело: розраховано автором за результатами соціологічного дослідження «Цінності молоді – 2016», проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «Омега» на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

бажання здійснити міждержавну міграцію, тоді як сільська – внутрішню міграцію, на що скоріш за все впливають економічні фактори. Молоді чоловіки виявили більше бажання переїхати до інших країн, а молоді жінки – до іншої місцевості в Україні.

Експертне опитування. На думку експертів, *зовнішня міграція молоді* віком 15–34 роки з України у найближчі п'ять років зростатиме, як і міграція усього населення. Основним характером міграції української молоді найближчі роки буде навчання та працевлаштування за кордоном. Щодо обсягу зовнішньої міграції молоді, то вона може збільшитися на 5–10 % (6 відповідей), проте збільшення цих потоків, на думку деяких експертів, може сягнути й 25–40 %. Дехто висловлює думку, що цей показник може зрости удвічі.

Особливо зростатиме освітня міграція молоді з метою отримання якіснішої освіти і дипломів європейського зразка. Зростанню освітньої міграції української молоді сприяє не тільки економічна і політична ситуація в Україні, а й умови та можливості, що надають інші країни для навчання, а в майбутньому й працевлаштування молоді в країні прибуття. Деякі країни Європейського союзу, наприклад Польща, залучають молодь безоплатно отримати освіту за робітничими професіями: «*Польща активно запрошує українську молодь безкоштовно опановувати робітничі спеціальності, надаючи гуртожитки та можливість подальшого працевлаштування*».

Дуже тривожним є те, що експерти висловилися про можливість неповернення української молоді після навчання або працевлаштування до України, до чого спонукатиме складна економічна та політична ситуація в країні. Окрім освітньої міграції буде зростати й трудова міграція молоді, особливо це стосується висококваліфіко-

ваних спеціалістів технічних спеціальностей. Вирішенням даної проблеми може бути покращення ситуації на ринку праці в Україні, економічний та інноваційний розвиток країни та її регіонів, зниження рівня корупції, врегулювання ситуації на сході країни, що сприятиме зниженню рівня зовнішньої міграції та хоча б частковому поверненню молоді до України.

Щодо лібералізації візового режиму з Україною, що дає змогу громадянам України, які мають біометричні паспорти, подорожувати без віз до ЄС терміном до 90 днів у бізнесових, туристичних цілях або за сімейними обставинам, то думка експертів розділилася. Деякі експерти вважають, що лібералізація візового режиму з Україною у найближчі п'ять років буде сприяти виїзду української молоді за кордон з метою навчання та працевлаштування, інші – що це радше сприятиме переважно туризму. На думку інших експертів, лібералізація візового режиму дасть змогу потенційним мігрантам ухвалити більш зважене рішення.

Щодо напрямів майбутньої міграції української молоді, то, на думку експертів, у найближчі п'ять років відбудеться розширення кола країн, до яких буде виїздити молодь. Насамперед буде переважати європейський напрям, який розшириться до таких країн як Німеччина, Франція, Велика Британія, а також Канада. Крім того, варто очікувати появи такого типу міграції серед молоді, яка поєднає подорожі та роботу (*life-style*).

Думки експертів щодо змін, які можуть відбутися у *внутрішніх потоках міграції* молоді віком 15–34 роки в найближчі п'ять років, різняться. Залишатиметься тенденція переїзду молоді з сільської місцевості і малих міст до великих міст та обласних центрів з метою навчання і працевлаштування. Щодо оціночного значення внутрішніх переміщень, то більшість експертів зазначали, що внутрішня міграція молоді у найближчі п'ять років може зрости від декількох відсотків до 30 %.

Якщо в Україні у майбутньому поліпшиться економічна ситуація, підвищиться соціально-економічне становище населення, то може відбутися зростання обсягів внутрішньої міграції молоді. Зберігатиметься тенденція переїзду молоді до економічно розвиненіших регіонів країни, де є кращі можливості для працевлаштування і навчання та вища заробітна плата. У випадку погіршення економічної ситуації та зниження темпів соціально-економічного розвитку регіонів, можна буде очікувати зростання рівня внутрішньої міграції до Києва та зниження – із сільської місцевості до інших міст. Інші експерти прогнозують зменшення внутрішньої міграції до Києва та зростання – до інших великих міст.

Молодь продовжуватиме виїздити на навчання до великих міст та обласних центрів, що й простежувалося в попередні роки. Один із опитаних експертів висловив думку щодо зменшення інтенсивності освітньої міграції міжрегіонального характеру, тоді як освітня міграція молоді в межах області може бути більшою, тому що випускники шкіл обиратимуть заклади вищої та професійної освіти своєї області.

Одним із факторів, що сприяє внутрішній трудовій міграції молоді, на думку експертів, є розвиток *IT*-технологій, ринок яких переважно розвивається у Києві і Львові, а також у деяких інших обласних центрах України (Харків, Одеса, Дніпро). Проте, на нашу думку, цей фактор скоріше може зменшити інтенсивність внутрішньої міграції, тому що призведе до зростання рівня дистанційної зайнятості серед *IT*-спеціалістів. А з урахуванням того, що у найближчі п'ять років значного економічного зростання в країні не варто очікувати, роботодавцям вигідніше буде наймати фахівців у регіонах (малих містах, селах) у форматі дистанційної зайнятості та платити нижчу заробітну плату, ніж залучати таких самих спеціалістів за вищу винагороду у Києві та інших обласних центрах.

Внутрішня міграція молоді віком 15–34 роки буде переважно зростати до кількох великих міст України. Експерти називали декілька напрямів міграції молоді в межах країни. Так, до Києва буде мігрувати молодь центральних регіонів, молодь південних областей буде переміщуватися до Одеси та Харкова, які стануть центром тяжіння для мешканців Донецької і Луганської областей, тоді як у західному регіоні України міграція молоді буде відбуватися до Львова. Отже, молодь буде виїздити до більш економічно й інноваційно розвинених міст країни.

Крім того, експерти зазначали вплив децентралізації влади на активізацію процесу переміщення молоді у напрямі «село – місто». Так, міграція молоді з малих сіл і невеликих селищ буде спрямовуватися до центрів об'єднаних територіальних громад, тому що саме там зосереджена їхня інфраструктура (житлово-комунальне господарство, заклади освіти, медичні заклади і рекреаційна система, заклади соціального забезпечення, заклади культури та дозвілля) та більшість промислового комплексу, тоді як в малих селах така інфраструктура відсутня.

Основні фактори територіальної мобільності молоді. Одним із завдань експертного опитування було виявлення *факторів у країнах або регіонах вибуття, які стимулюють і стримують міграцію молоді з України або з її регіонів*, та вказати важливість кожного з цих факторів за такою шкалою, де «1» – найважливіший, а «5» – найменш важливий.

Аналіз відповідей експертів дав змогу скласти рейтинг основних *факторів, які стимулюють* міграцію молоді з України або з її регіонів. Так, перші п'ять позицій посіли економічні фактори: низька заробітна плата, бажання поліпшити власний добробут, низький рівень економічного розвитку регіону або країни, безробіття, відсутність роботи за фахом. Не менш важливим фактором, що стимулює міграцію молоді з України або її регіонів, є наявність міграційних зв'язків у країнах або регіонах-реципієнтах, який займає шосту позицію у рейтингу. Також серед стимуляційних факторів виокремлено інформаційно-комунікаційний (доступність інформації про майбутнє місце переміщення), етнокультурний (володіння іноземними мовами) та інституційний (безвізовий режим з країнами-реципієнтами). Зокрема, до стимуляційних факторів (варто зазначити, що цей фактор є тільки в групі стимуляційних факторів виїзду молоді з України та її регіонів) віднесено фактор загрози життю, де виділені: бажання уникнути призову до збройних сил України (рейтинг 11) та військові дії на сході України (рейтинг 12). Отже, можна констатувати, що основними факторами, які стимулюють молодь до виїзду з України або її регіонів, є низький рівень економічного розвитку і відсутність можливостей знайти роботу. Серед *факторів, які стримують* міграцію молоді з України або з її регіонів, першу позицію посідає такий економічний фактор, як відсутність коштів на переїзд, а другу – демографічний фактор (сімейний стан і наявність дітей). Третю позицію серед стримувальних факторів займає відсутність зв'язків із іншими мігрантами в країнах- або регіонах-реципієнтах, четверту – відсутність достатньої інформації про майбутнє місце переміщення. Також серед стримувальних факторів значну роль відіграють інституційні (складності з оформленням паспорту та отриманням візи), інфраструктурні (доступність житла або спроможність сплатити оренду) та етнокультурні (розвиток національної свідомості (патріотизму), незнання або погане знання іноземної мови) фактори. Серед соціальних факторів, які стримують міграцію молоді з України або окремих її регіонів, переважно відмічали відсутність досвіду роботи, невизнання дипломів більшості вітчизняних закладів вищої освіти. Стримувальними факторами також є суб'єктивні – «невисока мобільність молоді, страх перед невизначеністю», небажання розлучатися з родичами та близькими.

Також було виявлено *фактори в країнах- або регіонах-реципієнтах, які стимулюють / стримують міграцію молоді з України або з окремих її регіонів*. Серед основних факторів в країнах- або регіонах-реципієнтах, які стимулюють міграцію молоді з України або з деяких її регіонів, перш за все виділено економічні: високий економічний розвиток регіону або країни прибуття, високий рівень життя, попит на робочу силу, низька вартість навчання та вища заробітна плата в місці прибуття, ніж у місці вибуття. Також стимулюють молодь до переміщення до інших країн або деяких регіонів України соціальні (соціальні гарантії, високий рівень медичного обслуговування), географічні (близьке розташування), інфраструктурні (наявність закладів освіти) та інформаційно-комунікаційні (наявність інформації про установи / організації, які допомагають мігрантам отримати роботу, пройти навчання або пристосуватися в місці прибуття; можливість підтримувати зв'язки з родичами / близькими з країни / регіону вибуття) фактори. Варто також назвати такі суб'єктивні фактори, що стимулюють міграцію молоді до інших країн або деяких регіонів України, як можливість самостановлення й особистого розвитку та бажання дати краще майбутнє своїм дітям.

Основними факторами в країнах- або регіонах-реципієнтах, які стримують міграцію молоді з України або з деяких її регіонів, на думку експертів, є: міграційна політика країн-реципієнтів; відсутність достатньої інформації про установи / організації, які допомагають мігрантам отримати роботу, пройти навчання або пристосуватися в місці призначення; невідповідність освіти та рівня кваліфікації; жорстке податкове та правове законодавство; відсутність можливостей підтримувати зв'язки з родичами / близькими з країни / регіону вибуття. Тобто головними факторами, що стримують міграцію молоді, в країнах- або регіонах-реципієнтах є інституційний, інформаційно-комунікаційний і соціальний фактори. Також значний вплив на ухвалення рішення щодо міграції молоді мають економічні (недостатньо висока оплата праці, яка має компенсувати витрати на житло, транспортні послуги тощо), географічні (далеке географічне розташування) та етнокультурні (необхідність перебування в іншому соціумі, незнання іноземних мов) фактори. Серед суб'єктивних факторів, що стримують територіальну мобільність молоді, експерти виділили відсутність бажання мігранта здійснити переїзд, який займає четверту позицію в рейтингу факторів стримування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок зазначимо, що прогнозування процесу територіальної мобільності молоді на підставі комплексного аналізу первинних і вторинних емпіричних даних (загальноукраїнських і експертних опитувань) свідчить, що найближчі п'ять років буде зростати зовнішня і внутрішня міграція молоді. Основним характером зовнішньої територіальної мобільності української молоді найближчі роки буде навчання та працевлаштування за кордоном. Щодо внутрішньої міграції молоді, то залишатиметься тенденція переїзду молоді з сільської місцевості та малих міст до великих міст та обласних центрів з метою навчання та працевлаштування, а в межах об'єднаних територіальних громад – переміщення молоді до їхніх центрів. Усім цим процесам сприятимуть фактори, які стимулюють і стримують процес територіальної мобільності молоді, а саме: економічні, соціальні, інформаційно-комунікаційні та інфраструктурні. Враховуючи це, держава має удосконалювати державну міграційну політику у напрямі стимулювання повернення мігрантів до України; підвищувати рівень добробуту всіх верств населення і стандартів оплати праці; упроваджувати інноваційні технології та розвивати високотехнологічні виробництва; залучати інвестиції в економіку регіонів задля створення нових робочих місць для молоді; піднімати престиж робітничих професій і рейтинг вітчизняних за-

кладів освіти; реалізовувати заходи, спрямовані на стимулювання молоді до роботи в Україні; створювати сприятливі умови молоді для започаткування бізнесу та організації власної справи. Українські заклади освіти мають налагоджувати співпрацю з закордонними закладами для отримання дуальної освіти та надання можливості молоді отримувати подвійні дипломи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження): Стат. бюл. / Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 36 с.
2. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. Е.М. Лібанової. – Київ: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.
3. Овчиннікова О.Р. Застосування методів прогнозування в дослідженні міграції населення (на прикладі Хмельницької області) // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1 (11). – С. 143–151.
4. Литвинова О.Б. Економіко-математичне моделювання міграційних процесів регіону // Причорноморські економічні студії. – Одеса, 2017. – Вип. 13 (1). – С. 169–173.
5. Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2. – С. 169–182. – <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169>
6. Балакірева О.М., Валькована О.В. Проблеми працевлаштування та міграційні орієнтації молоді // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 4. – С. 76–91.
7. Прибиткова І. Міграційний потенціал молоді України, Азербайджану та Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/migratsiyniy-potentsial-molodi-ukraini-azerbaydzhanu-tarosii> (дата звернення: 21.12.2018).
8. Панюков В.С. Устойчивость кадров в промышленности. – Київ: Наук. думка, 1976. – 275 с.
9. Українське суспільство 1996–2016. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. – 600 с.
10. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.
11. Bijak J., Wiśniowski A. Forecasting of Immigration Flows Until 2025 for Selected European Countries Using Expert Information. – Idea Working Paper, 2009. – No. 7.
12. Глушков В.М. ДИСПЛАН – новая технология планирования // Управляющие системы и машины. – 1980. – № 6. – С. 5–11.
13. Кучко Е.Е. Использование метода экспертных оценок для социологического прогнозирования // Вестн. БГУ. – Сер. 3. – 1993. – № 1. – С. 40–42.
14. Чухно А.А., Леоненко П.М., Юхименко П.І. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / за ред. А.А. Чухна. – Київ: Знання, 2010. – 688 с.
15. Прагнення, бачення розвитку і погляди української молоді: соціологічне дослідження. – British Council, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.britishcouncil.org.ua/events/2014/GFK_Next_Generation_research_2014.pdf (дата звернення: 17.01.2017).
16. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Представництво МОМ в Україні. – Київ, 2016. – 116 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_uk_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 01.11.2017).
17. Настрої серед українців-заробітчан. Грудень 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincev-zarobitchan.html (дата звернення: 17.01.2017).

REFERENCES

1. *Zovnishnia trudova mihratsiia: za rezultatamy modulnoho vybirkovoho obstezhennia* [External labor migration: according to the results of the modular sampling survey]. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

2. *Kompleksnyi demohrafichnyi prohnaz Ukrainy na period do 2050 r. [Ukraine's comprehensive demographic forecast for the period up to 2050]* (2006). Kyiv: Ukrainian Center for Social Reform [in Ukrainian].
3. Ovchynnikova, O.R. (2009). Zastosuvannya metodiv prohnazuvannya v doslidzhenni mihratsiyyi naselennya (na prykladi Khmel'nyts'koyi oblasti) [Application of forecasting methods in the study of population migration (on the example of Khmelnytsky region)]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (11), 143-151 [in Ukrainian].
4. Lytvynova, O.B. (2017). Ekonomiko-matematychno modeliuвання mihratsiinykh protsesiv rehionu [Economic and mathematical modeling of migration processes in the region]. *Prychornomorski ekonomichni studii - Black Sea Economic Studies*, 13 (1), 169-173 [in Ukrainian].
5. Poznyak, O.V. (2016) Otsynuyannya naslidkiv zovnishn'oyi trudovoyi mihratsiyyi v Ukraini [Evaluation of Consequences of External Labour Migration in Ukraine]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 169-182 [in Ukrainian]. - [https://doi: 10.15407/dse2016.02.169](https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169)
6. Balakirieva, O.M., & Valkovana, O.V. (2006). Problemy pratselashtuvannya ta mihratsiinyi orientatsii molodi [Problems of employment and migration orientation of young people]. *Ekonomika i prohnazuvannya - Economics and forecasting*, 4, 76-91 [in Ukrainian].
7. Prybytkova, I. (n.d.). *Mihratsiynyy potentsial molodi Ukrayiny, Azerbaydzhanu ta Rosiyyi [Migration potential of youth of Ukraine, Azerbaijan and Russia]*. Retrieved from <http://dif.org.ua/article/migratsiyniy-potentsial-molodi-ukraini-azerbaydzhanu-tarosii>
8. Paniukov, V.S. (1976) *Ustoichyvost kadrov v promishlenosti [Sustainability of personnel in industry]*. Kyiv: Nauk. dumka [in Russian].
9. *Ukrainske suspilstvo 1996-2016. Stan ta dynamika zmin. Sotsiologichnyi monitorynh [Ukrainian Society 1996-2016. Status and dynamics of change. Sociological monitoring]*. (2016). Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Ukrainian].
10. *Ukrayins'ke suspil'stvo 1992-2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiologichnyy monitorynh [Ukrainian Society 1992-2013. Status and dynamics of change. Sociological monitoring]*. (2013). Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
11. Bijak, J., & Wiśniowski, A. (2009). *Forecasting of Immigration Flows Until 2025 for Selected European Countries Using Expert Information*. Idea Working Paper, 7.
12. Hlushkov, V.M. (1980). DYSPLAN novaya tekhnolohyya planirovaniya [DISPLAY new scheduling technology]. *Upravlyayushchye systemy y mashyni - Control systems and machines*, 6, 5-11.
13. Kuchko, E.E. (1993). Yspol'zovanye metoda ekspertnykh otsenok dlya sotsyologicheskogo prohnazirovaniya [Use of the method of expert estimations for sociological forecasting]. *Vestn. BHU - Bulletin BSU*, 1, 40-42 [in Russian].
14. Chukhno, A.A., Leonenko, P.M., & Yukhymenko, P.I. (2010). *Instytutsional'no-informatsiyna ekonomika: pidruchnyk [Institutional-information economy: a textbook]*. Kyiv: Znannya [in Ukrainian].
15. *Prahennyya, bachennyya rozvytku i pohlyady ukrayins'koyi molodi: sotsiologichne doslidzhennyya [Desires, Visions of Development and Views of Ukrainian Youth: A Case Study]*. (2014). British Council. Retrieved from http://www.britishcouncil.org.ua/events/2014/GFK_Next_Generation_research_2014.pdf [in Ukrainian].
16. *Mihratsiyya yak chynnyk rozvytku v Ukrayini. Doslidzhennyya finansovykh nadkhodzen', pov'yazanykh z mihratsiyyeyu, ta yikhn'oho vplyvu na rozvytok v Ukrayini [Migration as an enabler of Development in Ukraine. A Study on the Nexus Between Development and Migration-related Financial Flows to Ukraine]*. (2016). IOM Mission in Ukraine. Kyiv. Retrieved from http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf [in Ukrainian].
17. *Nastroyi sered ukrayintsiv-zarobitchan. Hruden' 2016 [Moods among Ukrainians-earners. December 2016]*. (2016). Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincev-zarobitchan.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 09.09.2019.

УДК 314.5.063; 314.7; 314.743(479.22)

JEL CLASSIFICATION: J11, J61

L.E. MENABDISHVILI

PhD in economic, associate researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: lelamen@gmail.com
ORCID 0000-0003-3847-6250

N.E. MENABDISHVILI

PhD in economic, assistant researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: nanamen@gmail.com
ORCID 0000-0002-3577-4888

N.A. GOMELAURI

Associate researcher
Ilia State University Institute of Demography and Sociology
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili str. 3/5
E-mail: gomelaurinino@yahoo.com
ORCID 0000-0003-4796-4221

MIGRATORY DISPOSITION OF GEORGIA'S STUDENT YOUTH

The article is based on the sociological research conducted among students with direct participation of the authors. The aim of the research is to study migratory disposition, motives, goals and objectives of the students. Three groups of the students who wish to go abroad stood out: those who only wish to study, those who wish to mix studying and working and the students who only wish to work abroad. A comparative analysis on some of the data in regard to the research which was done ten years ago is carried out. It became clear that in consequence of the limited opportunities of employment within the country, as well as constricted labor income and higher competitiveness of those persons who received education abroad, the motivation to leave the country is growing among the students. The majority of students oriented toward emigrating want to combine studying and working abroad. Subsequently, they choose universities mainly on the basis of the mentioned criterion. The students mostly plan on continuing their studies on a higher level with the same or related profile. One of the important factors

for the youth in finding a job abroad is to work with their profession, and then to have a high salary. The higher the salary of these students in their homeland, the higher is their demand in terms of the salary which they think they ought to receive in emigration. If a decade ago illegal employment was approved and acceptable, now the attitude has changed drastically. The majority of the students hold a negative position toward this issue, even if they cannot find a job legally. A fairly noteworthy tendency has appeared in that among the students willing to go abroad, the number of those who do not plan on returning back to homeland has increased 1.4 times. Certain portion of these students will decide whether to come back or not based on how they will realize their aspirations and goals abroad. According to the results of the research, we think that an active demographic policy ought to be implemented, which should be carried out in parallel to those challenges that our country faces today.

Keywords: emigration, migratory disposition, labor emigration, educational emigration.

Л.Е. Менабдишвілі

канд. екон. наук, асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії

0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: lelamen@gmail.com

ORCID 0000-0003-3847-6250

Н.Е. Менабдишвілі

канд. екон. наук, асист.-дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії

0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: nanamen@gmail.com

ORCID 0000-0002-3577-4888

Н.А. Гомелаури

асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії

0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: gomelaurinino@yahoo.com

ORCID 0000-0003-4796-4221

МИГРАЦІЙНА УСТАНОВКА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ГРУЗІЇ

Стаття заснована на соціологічному дослідженні проведеному серед студентів за безпосередньої участі авторів. Що стосується мети дослідження, вивчені міграційні установки, мотиви, цілі і завдання еміграції студентів. Виділено три групи студентів, які хочуть виїхати за кордон: ті, хто тільки бажає вчитися, ті, хто бажають поєднати навчання і роботу, і студенти, які бажають тільки працювати. Виконано порівняльний аналіз деяких даних з результатами досліджень, які були проведені десять років тому. Виявлено, що внаслідок обмеженої можливості працевлаштування, а також низьких трудових доходів і вищої конкуренції серед людей, які отримали освіту за кордоном, зростає мотивація студентів покинути країну. Серед студентів, орієнтованих на еміграцію, більшість поєднує навчання за кордоном і трудову діяльність, і переважно цей критерій є основним у виборі вищого навчального закладу. Студенти найчастіше планують продовжити навчання на більш високому рівні з тим же або пов'язаним з ним профілем. Одним з найважливіших факторів працевлаштування для молоді є робота за фахом, а потім і висока оплата праці. Чим вище зарплата цих студентів на батьківщині, тим вище їх запит на зарплату, яку вони бажають отримувати в еміграції. Якщо десять років тому нелегальне працевлаштування схвалювалося і було прийнятним, то зараз ситуація різко змінилася. Більшість студентів негативно ставиться до цього питання, навіть якщо вони не зможуть працювати легально. Виникла досить примітна тенденція: серед студентів, що бажають виїхати за кордон, число тих, хто не планує повертатися на батьківщину, збільшилося в 1,4 раза. Певна частина цих студентів буде вирішувати повертатися на батьківщину чи ні, ґрунтуючись на тому, як вони будуть реалізовувати свої прагнення і цілі за кордоном. Згідно з результатами дослідження, ми вважаємо, що необхідно проводити активну демографічну політику, яка повинна здійснюватися паралельно з тими викликами, з якими сьогодні стикається наша країна.

Ключові слова: еміграція, міграційна установка, трудова еміграція, навчальна еміграція.

Л.Э. Менабдишвили

канд. экон. наук, ассоц. иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи

0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: lelamen@gmail.com

ORCID0000-0003-3847-6250

Н.Э. Менабдишвили

канд. экон. наук, ассист.-иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи

0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: nanamen@gmail.com

ORCID 0000-0002-3577-4888

Н.А. Гомелаури

ассоц. иссл.

Институт демографии и социологии Государственного университета Ильи

0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. К. Чолокашвили, 3/5

E-mail: gomelaurinino@yahoo.com

ORCID 0000-0003-4796-4221

МИГРАЦИОННАЯ УСТАНОВКА СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ГРУЗИИ

Статья основана на социологическом исследовании проведенном среди студентов при непосредственном участии авторов. Что касается цели исследования, изучены миграционные установки, мотивы, цели и задачи эмиграции студентов. Выделены три группы студентов, которые хотят уехать за границу: те, кто желают только учиться, те, кто желают совместить учебу и работу, и студенты, которые желают только работать. Выполнен сравнительный анализ некоторых данных с результатами исследований, которые были проведены десять лет назад. Выявлено, что вследствие ограниченной возможности трудоустройства, а также низких трудовых доходов и более высокой конкуренции среди людей, которые получили образование за рубежом, растет мотивация студентов покинуть страну. Среди студентов, ориентированных на эмиграцию, большинство совмещает обучение за рубежом и трудовую деятельность, и чаще всего, этот критерий является основным в выборе высшего учебного заведения. Студенты преимущественно планируют продолжить обучение на более высоком уровне с тем же или связанным с ним профилем. Одним из важнейших факторов трудоустройства для молодежи является работа по специальности, а затем и высокая оплата труда. Чем выше зарплата этих студентов на родине, тем выше их запрос на зарплату, которую они желают получить в эмиграции. Если десять лет назад нелегальное трудоустройство одобрялось и было приемлемым, то сейчас положение резко изменилось. Большинство студентов негативно относится к этому вопросу, даже если они не смогут работать легально. Возникла довольно примечательная тенденция: среди студентов, желающих выехать за границу, число тех, кто не планирует возвращаться на родину, увеличилось в 1,4 раза. Определенная часть этих студентов будет решать — возвращаться на родину или нет, основываясь на том, как они будут реализовывать свои стремления и цели за рубежом. Согласно результатам исследования, мы считаем, что необходимо проводить активную демографическую политику, которая должна осуществляться параллельно с теми вызовами, с которыми сегодня сталкивается наша страна.

Ключевые слова: эмиграция, миграционная установка, трудовая эмиграция, учебная эмиграция.

Description of the research problem and relevance of the article. Nowadays, the Georgian economy offers its citizens relatively limited opportunities for employment, labor income, social assistance or improved quality of life. This unsolved problem fosters labor emigration and essentially increases the labor migratory motivation in the youth. In addition to this, the process of globalization has expanded the area in terms of receiving education. We should assess as progressive the fact that youngsters have a chance to receive education wherever they want and are not constricted by sticking to only their own country. Oftentimes, life and education abroad are funded by international educational programs. This makes it favorable

and attractive yet for the students to receive education abroad. Continuing education abroad is often accompanied by employment in the given country, which, in turn, indefinitely prolongs emigratory life.

Georgia is among those countries where the external migration plays an important role in forming the population. Since the second half of the previous century, under conditions of a relatively high natural increase, the negative net external migration had an impact on the growth rates of the quantity of the country's population. This process has assumed especially dramatic character since 1992 until today, when low natural increase can no longer compensate for high negative net migration, and thus the decline in Georgian population becomes noticeable [1]. In a mere twelve years (in the interim period between the 2002 and 2014 general population censuses) the population of Georgia decreased by 15 %, that is, by 657731 inhabitants. From 2002 until 2014 the quantity of the emigrated persons from Georgia amounted to 1.15 million, whereas the quantity of the immigrated persons in Georgia reached 875000. This figure includes foreigners as well, although, the majority of them are Georgians who returned back to their homeland [2].

According to the last general population census of the country in 2014, there were 223 depopulated villages in Georgia. Together with decline, the Georgian population is also characterized by the tendency of aging. One of the factors which contribute to the aging process is emigration. According to the data of Geostat, 98935 inhabitants departed from the country in 2018 (among them 56116 males and 42819 females). The net migration is negative similar to the previous years and amounts to 10783 inhabitants. Based on the age-related data, the complete picture of the emigrants is the following: 0–14 age group – 9880 inhabitants, 15–64 age group – 85652 inhabitants, and 65 and above age group – 3403 inhabitants [3].

People of the fertility age are the main contingent of emigrants. This has had a significant effect on the quantitative change which occurred in the sex-age division of youth. One of the important reasons behind sex-age disbalance is said to be an abundance of young males compared to young female emigrants. Intensive migratory processes brought the population reproduction of Georgia to a reduced regime. Currently, the country is on the list among the dying nations. It is vitally important to carry out effective demographic policy within the country, which makes it necessary to study the issue fundamentally. Statistical data represent the severity of the issue only on the surface. It is significant to conduct a sociological research which will deeply study the population's disposition and will enable us to make predictions.

Georgian scientists-demographers have always expressed great interest in studying migratory processes. Many researchers have been conducted with regard to this issue and the results have been published in the domestic, as well as international journals by such famous scientists as: A. Sulaberidze, M. Tukhashvili, M. Shelia, I. Archvadze, A. Totadze, N. Chelidze, G. Tsuladze, E. Menabdishvili, T. Zubiashvili, I. Badurashvili, etc.

The aim of the article and innovation character is to study migratory disposition, motives, and goals of the student youth. It attempts to figure out to what degree they are ready for emigration. When do they plan on going abroad and how much time are they going to spend there approximately. Our choice fell on the students because they are the members of the generation that create the country's future. The future of our country is dependent on them in terms of surviving physically, as well as with respect to political, economic, social and cultural development. We will use the results of the sociological research in order to characterize the students' migratory disposition. The mentioned research was conducted by the staff of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University at state and private universities of three Georgian cities: Tbilisi, Kutaisi and Batumi. 1250 students

from the junior and senior levels were interviewed. The scientific novelty of the article is that it is based on the first results of the survey done among the students since implementing the visa regime in the country, and it enables projections of the nearest period. A comparative analysis of some of the issues with a survey conducted ten years ago is presented. The following work demonstrates the tendency of the growth of outflow from the country and decline in the tendency of return back to homeland.

Research methods. We chose the three largest cities of Georgia for the purpose of conducting the research: Tbilisi, Batumi and Kutaisi. During 2017–2018 study, 143808 students at state as well as private universities and colleges were registered. Due to the fact that freshmen and sophomore students do not yet have clear goals set out at their stage of studying, we chose junior and senior students as the target audience for our research. We used the quantitative method for the research and determined the number of selected students to be at 1250 for representativeness. The respondents were picked using the selection principle of probability. The research was conducted through the questionnaire which was specially put together including the issues of migration. The questionnaire was anonymous and contained demographic data, the questions pertaining to the migration were divided into two blocks: one dealt with the external migration and the other with internal. The questions were of open as well as of closed type and the respondents could freely express their position and opinion.

Basic results of the research. Disposition of education. In accordance with the data of the 2014 general population census, within 11 % a member of a family resides abroad in order to receive education. 73.4 % among them are representatives of both sexes within the age group of 20–39 – altogether 7 122 persons [3].

The data of the National Statistics Office of Georgia on the quantity of the students who went abroad to get educated according to study years are not accurate. These data are given to the state by universities and they only reflect the number of those students who left by using exchange programs. Therefore, it does not include the quantity of those students who left on account of their own initiative. If we take into consideration the students' attitudes, the number of the students who went abroad on their own initiative exceeds the number of those who left by using the exchange programs.

From among the interviewed students 42 % intend to go abroad. 59 % plan on leaving within the nearest three years. This figure is 1.4 times higher than the number of those students who plan to do the same after the three year period. Among those who wish to go abroad, the number of women exceeds 1.3 times that of men. Amid those men who plan on going abroad, the number of those who plan to do so within the next three years exceeds 1.6 times the number of those who intend to leave after the three year period. The same figure among the women exceeds 1.3 times the figure of those who want to go abroad after the next three year period.

For the majority of the mentioned students the main reason behind going abroad is to continue studying – 84.2 % (31.8 % among them only intend to study, whereas 68.2 % plan to mix work with studying). The quantity of the students who plan on departing only for labor activities lags behind 5.6 times the quantity of those who only wish to study there and drops back 3.6 times the quantity of those who wish to mix labor and studying. The same figure is 1.7 times less than the quantity of those students who wish only to study abroad.

For each and every student studying abroad is associated with the first step taken toward a successful future, because on account of the situation on the labor market those people who receive education abroad are more competitive than those who do so in Georgia. The best way to go abroad in order to study is to take part in the exchange programs. Only a small portion of the interviewed students (3.7 %) goes abroad by participating in the exchange

Table 1. Distribution of the students, who plan on going abroad for studying, according to the choice of a university or college, %

Have you chosen the university where you are going to continue studying?	Reason for going abroad	
	Studying	Studying and working
Yes, I have	36.0	64.0
I have sent my documents to several universities and am waiting for reply	41.2	58.8
No, I have not	30.3	69.7

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University, 2018.

program. 1.5 times less of them have obtained a grant. Consequently, those youngsters who have firmly decided to carry on studying abroad and could not secure a place within the international exchange programs seek out other ways to depart. There are various programs to obtain funding for those who wish to go abroad, amidst them are foreign educational funds, therefore, the road is open for such students.

After making a decision, they ought to carry out effective measures in order to bring the mentioned decision to its end. In this regard, the matter in question is choosing a university or college. When analyzing the issue from the above-mentioned standpoint, the respondents were divided into three groups: the first group encompassed those students who knew exactly where they would continue studying in the near future; the second group included those respondents who had sent their documents to several universities and were waiting for the response, because of which they could not name the chosen university in the process of research; and the third group contained those students who only expressed their wish to study abroad and had not taken any decisive steps toward achieving this goal. From among the allotted three groups, the most respondents ended up in the latter group. The number of such students exceeds 1.8 times the number of the students together in the remaining two groups, eclipses 2.2 times the number of only the first group, and 11.3 times the number of only the second group's respondents.

To identify those criteria that determined the choice of a concrete university on the part of students, we offered a list to the respondents. However, if there was no fitting option within the list, they could name it personally. As the gathered data demonstrated, while choosing universities/colleges the respondents attached the least importance to tuition fees and considered as the most significant the possibility to mix studying and working. The last criterion exceeds 2.2 times all the afore-mentioned criteria taken together, and 12.9 times only the criterion of choosing universities/colleges because of a cheap tuition fee.

Inasmuch as the youngsters who receive education abroad are more competitive than those who receive it in Georgia – are taken to Georgia, it is completely logical that while trying to determine the reasons for departing abroad, the following was one of the highest figures: people who get educated abroad have a higher chance and prospects to find a job in Georgia – 34.8 %.

Taking into account that a person who has studied abroad is more competitive on the labor market, it is considered that the country does not have a high-quality education compared to abroad. Therefore, the most frequent reason mentioned by the going students that they will get more high-quality education abroad (46.6 %) can be assumed as the necessary condition to successfully get employed in homeland.

Table 2. The main criteria for choosing universities / colleges abroad according to the sex of the respondents, %

Criteria	Male	Female	Total
Opportunities for training	21.3	10.3	14.8
Winning a scholarship competition	5.3	3.7	4.3
Having the European system for transferring credits	8.5	9.6	9.1
Taking part in an exchange program	8.5	6.5	7.4
Relative cheapness at the place	5.3	2.2	3.5
Opportunities to mix studying and working	39.4	49.3	45.2
Opportunities to take part in various scholarship programs	11.7	18.4	15.7

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University, 2018.

Table 3. Distribution of students in accordance with the desired study level, %

On what level do you plan to continue studying abroad?	Male	Female	Total
Short-term program	14.8	15.0	14.7
Baccalaureate	9.4	9.6	9.6
Master's	63.3	62.0	62.8
Doctorate	8.6	12.9	10.9
Residency	3.9	0.5	2.0

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University, 2018.

To conclude, the decision of the students to study abroad is directly linked with the prospect of finding a job in their homeland. However, there was such category of respondents for whom studying abroad represents a “green card” to find a job and live as emigrants – 12.4 %.

The majority of the students who want to go abroad plan to carry on studying on a higher level, although, there were such among the respondents who wanted to study again on the baccalaureate level or take short-term programs. However, the quantity of the latter category is 3 times less than the quantity of those who have decided to study on the higher level (master's, doctoral degree, and residency).

Only a small quantity of the students (5.0 %) think about changing their profession while studying abroad. The share of those students who intend to continue studying abroad to expand knowledge of their already chosen profession is more than half. A little more than one-fifth of them plan to carry on studying a related profession, whereas 15.4 % want to choose a broader profile.

In conjunction with the data of the National Statistics Office of Georgia, the majority of the students who departed abroad during 2015–2016 study year went to Germany. Poland came in second, and the rest of places were taken by the Baltic countries. Only four students went to USA. According to our sociological research, the student respondents are ready to leave for basically the following countries: Germany (37.2 %), the USA (16.8 %), the United Kingdom (11.4 %), Italy (5.4 %), France and Russia (3.4 %).

Labor disposition. It is difficult for many youngsters to find a job in Georgia and often-times the search for the job yields no results. According to the 2014 population census, 16.1 % of the workforce is unemployed. The level of unemployment is higher among women than among men. Within the age group of 15–25 there are 120 000 thousand youngsters that are not employed, which is 29.6 % of the youth [3].

Nowadays, the unemployment level is 2.3 times higher within the age group below 25 compared to the unemployment level of the older population (therefore, the unemployment level of the former age group is 28.9 %, where the same figure for the latter group is 12.4 %). In contrast to the rest of the population, the level of economic activeness is 1.6 times lower among the youth and the level of employment is 2 times lower. Amid the youth aged below 25, only every third of them is employed [4].

The indicator of unemployment is the highest among the youth who possess only secondary or school education. Taking into account the data of the last population census, only one-third of them were employed. Among the youth who possess higher education the level of unemployment was at 23.3 % [5]. This is a problem which substantially increases the motivation to resort to labor emigration among the youth.

Student respondents mention that the reason for their going abroad to work is mostly the lack of prospects to find a suitable job in their own country (47.1 %).

Sociologists attach a large significance to having a work place, as work is not only a source of income, but also an important part of one's identity, perception and purpose. A big part of one's identity is formed by his/her job. Even when a person is not satisfied with his/her own job, they still form a big part of their identity with the help of their work [6]. At the same time, it must be considered that the majority of the employed people spend, on average, between 35 and 45 hours or more at their work place weekly.

After conducting the survey by the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University, it became clear that 44.5 % of the student respondents mix studying and working. Despite this, a certain portion of them still think about emigrating abroad in order to work. One of the important conditions in regard to the desired work is associated with salary. Sociologists think that social contact is at the second place for humans only because they place the salary at the first place as the reason for work [6]. Labor income ought to be such as to satisfy a family's economic goal – meeting elementary needs; providing – expanding, improving living conditions; ensuring children's good future. A significant part of the Georgian families are not able to accomplish all of the above.

As a consequence of a low salary, within the next three years nearly every fourth student intends to leave abroad. It is noteworthy that this figure exceeds 1.4 times the data received from the research conducted among the students ten years ago (17.4 %) [7].

The students agree to work abroad if their salary will be at minimum 1000 US dollars. This sum exceeds 2.5 times the average income in Georgia and five times and more the factual income of those students who are employed in their homeland [4]. The research showed the tendency that the higher the student's income within the homeland, the higher their demands with regard to the income they expect to get in emigration.

In spite of the fact that the labor income is one of the important factors for students, they still consider it advantageous to work using their own occupation. The number of those students who placed work by occupation at the first place is 2.8 times more than the number of those for whom the principal factor is a job with a high income. On top of the above, the demand for the high income job coincides with the demand for the job that offers normal labor conditions.

Table 4. Necessary criteria for labor activity abroad amid students, %

What kind of job is the most acceptable to you while residing abroad?	%
Working with my occupation	49.8
High-income job	17.3
Job with normal working conditions	17.3
Job where my rights will be protected	13.1
Any kind of job	2.5

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University, 2018.

Students' attitudes and demands toward legal work have changed significantly. A little over a decade ago a substantial portion of the population thought it important to find a job abroad and paid little or no attention to its legality. Our research has clearly demonstrated that the students have developed a sharply negative attitude toward the illegal work. 62 % of the interviewed students do not plan to work illegally even if they cannot find the legal job abroad.

Something that causes a vital interest is whether the departing youngsters intend to return to their homeland. Women were more inclined to come back. Their number exceeded 1.7 times the number of men. 3.9 % do not plan to return to homeland at all. Among them, the number of men exceeds 1.5 times the number of women. A large portion of the respondents does not have a distinct position with regard to the mentioned issue. They intend to make a decision after they finish studies. Presumably, the issue of their return is associated with the opportunity of being employed abroad. There is a high chance that, in case of getting lucky, they will, in a better scenario, postpone their plans to return back to the homeland. Within this group the quantity of women is 1.4 times more than that of men [8].

As we have already mentioned, 3.9% of the students intend to leave the country for good. This figure is 1.4 times higher than the figure received from the previous sociological research ten years ago (2.85) [7], so the employment of the youth remains an unsolved problem in the country. In turn, the said unsolved problem contributes to labor emigration. Intensive migratory flows per se have a large influence on the demographic development of the country. In our opinion, the situation is critical and it is essential to implement an active demographic policy, which ought to be carried out in parallel to the country's economic rise.

Conclusions. Overcoming poverty and unemployment remain the primary challenges in Georgia. Furthermore, those individuals who received education abroad are more competitive than those who did so in Georgia. These facts facilitate migratory processes and the youth's attitude toward going abroad is gradually strengthened. The wish to mix studying and working abroad is especially strong, among the students. They consider this criterion as the most important while choosing universities/colleges.

It is true that the lack of prospects in finding a suitable job forces the youth to emigrate in search for work. However, for a substantial number of them it is only acceptable to work with their own occupation. On top of that, the youth's attitude toward illegal work has changed drastically. If ten years ago the majority of the respondents thought such a job to be acceptable, today, on the contrary, illegal job is categorically unacceptable for most of them.

During the last ten years, the quantity of those students who intend to leave the homeland forever has increased 1.4 times. If the quantity of such students continues to grow at

such rate, this will reflect in a negative manner not only on the demographic processes of the country, but also on its economic situation.

REFERENCES

1. *Urgent problems of the migration of population in Georgia. Collective monograph.* (2018). Publication of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University. Tbilisi. P. 10-11 [in Georgian].
2. Hakkert, R. (2017). *The dynamics of population in Georgia, review based on the results of the 2014 general population census of Georgia.* Tbilisi. P. 61-69. Retrieved from <https://georgia.unfpa.org>
3. *Geostat geostat.ge.* Retrieved from www.geostat.ge
4. Archvadze, I. (2018). *Labor emigration.* Urgent problems of migration in Georgia. Collective monograph. Publication of the Institute of Demography and Sociology of Ilia State University. Tbilisi. P. 157. [in Georgian].
5. Eelens, F. (2017). *Youth in Georgia.* Review based on the results of the 2014 general population census of Georgia. Tbilisi. 2017. P. 52-57. Retrieved from <https://georgia.unfpa.org/ka/publications>
6. Calhoun, C., Light, D., & Keller, S. (2008). *Sociology. Ilia State University.* Tbilisi. P. 636-637; 644 [in Georgian].
7. Chelidze, N. (2008). *Study-labor migratory attitudes of the students of Georgia's higher educational institutions.* Migration, 2, 103. Tbilisi [in Georgian].
8. Hakkert, R., & Sumbadze, N. (2017). *Analysis of the results of the 2014 general population census of Georgia in terms of gender.* Tbilisi. P. 71-76. Retrieved from <https://georgia.unfpa.org>
9. Sulaberidze A., Archvadze, I., & Sulaberidze, V. (2018). *The migration and potential of Georgian population from the period of gaining independence until today.* Economisti, 3, 7-25. Retrieved from <http://pgie.tsu.ge/index.php?menuid=17&lang=1&id=5>

Article submitted on 10.07.2019

Стаття надійшла до редакції 10.07.2019

УДК 331.556.4:336.743(477)

JEL CLASSIFICATION: F22, F24, J11, J62

О.Г. ЧУБАРЬ

канд. екон. наук, доц., доц. каф. фінансів і банківської справи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88020, Україна, м. Ужгород, вул. Університетська, 14/405
E-mail: oksana.chbr@gmail.com
ORCID 0000-0002-5952-5034

К.С. МАШКО

канд. екон. наук, заст. дир. з наукової роботи
Закарпатський регіональний центр соціально-економічних
і гуманітарних досліджень НАН України
88017, Україна, м. Ужгород, вул. Університетська, 21/508
E-mail: ekaterinna333@gmail.com
ORCID 0000-0002-2918-7230

ГРОШОВІ ПЕРЕКАЗИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ В УКРАЇНУ: МАКРОЕКОНОМІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Метою статті є дослідження сучасних макроекономічних особливостей надходження коштів трудових мігрантів в Україну, виявлення їхньої специфіки в регіональному розрізі. Розглянуто вплив трансфертів мігрантів на соціально-економічні процеси на макrorівні та на рівні домогосподарств. Додатково виділено регіональний рівень аналізу (мезорівень), за результатами якого можна буде проводити ефективнішу регіональну політику стимулювання та раціонального використання мігрантських коштів. Проаналізовано статистичні дані Національного банку України щодо динаміки приватних грошових переказів та вказано на важливість удосконалення методики врахування неформальних каналів їх надходжень. Зроблено огляд та досліджено регіональні аспекти надходження коштів мігрантів, особливості та канали їх спрямування в Україну, зокрема, виявлено характерні відмінності динаміки грошових переказів у західні області країни. Розвинуто методичні підходи до визначення обсягів переказів трудових мігрантів на регіональному рівні, що дало можливість наблизити оцінити суми таких надходжень формальними та неформальними каналами у розрізі укрупнених територіальних зон України. Оцінювання переказів мігрантів неформальними каналами здійснено з урахуванням схильності мігрантів до застосування таких способів передачі коштів залежно від країни перебування мігранта. Оцінка формальних переказів

© ЧУБАРЬ О.Г., МАШКО К.С., 2019

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2019, № 3 (37): 57–72

мігрантів базувалася на офіційній статистиці НБУ щодо переказів фізичних осіб у іноземній валюті в Україні у розрізі регіонів. На західні області припадало 53,17 % переказів трудових мігрантів; на східні – 18,47%; на південні – 10,61 %. За результатами розрахунків загальні перекази трудових мігрантів в Україну оцінено у 17,64 млрд дол. США упродовж 2015–2017 рр. Загалом у країні переважає частка переказів, направлених неформальними каналами (10,09 млрд дол. США), однак у територіальному зрізі виявлено суттєві диференціації. Для деталізації та з метою точнішого оцінювання регіональної специфіки рекомендовано вдосконалювати підходи до моніторингу потоків грошових переказів як на макрорівні, так і в регіональному розрізі.

Ключові слова: грошові перекази, оплата праці, регіон, трудові мігранти, формальні та неформальні канали.

O.G. Chubar

PhD in Economics, senior research fellow
State Institution of Higher Learning «Uzhhorod National University»
88020, Ukraine, Uzhhorod, University Str., 14, apt. 405
E-mail: oksana.chbr@gmail.com
ORCID 0000-0002-5952-5034

K.S. Mashiko

PhD in Economics, Deputy director for scientific work
Zakarpattia Regional Centre for Socio-Economic
and Humanities Research of NAS of Ukraine
88017, Ukraine, Uzhhorod, University Str., 21, apt. 508
E-mail: ekaterinna333@gmail.com
ORCID 0000-0002-2918-7230

MONEY TRANSFERS TO UKRAINE BY LABOR MIGRANTS: MACROECONOMIC TENDENCIES AND REGIONAL PECULIARITIES

The aim of the article is to research modern macroeconomic peculiarities of labor migrants' money transfers to Ukraine, revealing the features in a regional spectrum. The impact of the migrants' transfers on socio-economic processes on macro-level and households is examined. Additionally, a regional level of analysis was outlined – mezzo-level, with the help of which it will be possible to conduct more effective policy of stimulation and regional usage of migrant's income. The National Bank of Ukraine statistics on dynamics of private money transfers is analyzed and importance of improvement of methods for accounting informal ways money transfers is stressed. The regional aspect of forming the migrants' income, ways and features of its transfer to Ukraine, specific characteristics and differences in dynamics of money transfers to western regions is reviewed and explored. Methodical approaches to defining amounts of labor migrants' money transfers on a regional level are improved making it possible to approximate these incomes by formal and informal channels in retrospect of enlargement of territorial zones of Ukraine. Assessment of transfers via informal channels is performed in accordance to the migrants' proclivity to those methods depending on the country of a temporary residence. Evaluation of formal transfers is based on official NBU statistic data of private individual currency transfers to Ukraine over different regions. The western regions make up around 53.17% of transfers, eastern – 18.47%, and southern – 10.61%. The total transfers by labor migrant amounted to \$17.64 billion in 2015–2017. Overall, in Ukraine transfers via informal channels (\$10.09 billions) dominate, whereas on a territorial spectrum various differences are present. For detalization and more precise assessment of regional specifics it's recommended to improve approaches to monitoring the flows of money transfers on both macro and regional levels.

Keywords: money transfers, remuneration, region, labor migrants, formal and informal channels.

O.Г. Чубарь

канд. экон. наук, доц., доц. каф. финансов и банковского дела
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет»
88020, Украина, г. Ужгород, ул. Университетская, 14/405
E-mail: oksana.chbr@gmail.com
ORCID 0000-0002-5952-5034

К.С. Машико

канд. экон. наук, зам. дир. по научной работе
Закарпатский региональный центр социально-экономических
и гуманитарных исследований НАН Украины
88017, Украина, г. Ужгород, ул. Университетская, 21/508
E-mail: ekaterinna333@gmail.com
ORCID 0000-0002-2918-7230

ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ В УКРАИНУ: МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Цель статьи — исследование современных макроэкономических особенностей поступления средств трудовых мигрантов в Украину, выявление их специфики в региональном разрезе. Рассмотрено влияние трансфертов мигрантов на социально-экономические процессы на макроуровне и на уровне домохозяйств. Дополнительно выделен региональный уровень анализа (мезоуровень), по результатам которого можно будет проводить более эффективную региональную политику стимулирования и рационального использования мигрантских средств. Проанализированы статистические данные Национального банка Украины относительно динамики частных денежных переводов и указана важность совершенствования методики учета неформальных каналов их поступления. Сделан обзор и исследованы региональные аспекты поступления средств мигрантов, особенности и каналы их использования в Украине, в частности, выявлены характерные различия динамики денежных переводов в западные области страны. Получили развитие методические подходы к определению масштабов переводов трудовых мигрантов на региональном уровне, что позволило приблизительно оценить суммы таких поступлений по формальным и неформальным каналам в разрезе укрупненных территориальных зон Украины. Оценка переводов мигрантов по неформальным каналам осуществлена с учетом склонности мигрантов к использованию таких способов передачи средств в зависимости от страны пребывания мигранта. Оценка формальных переводов мигрантов базировалась на официальной статистике НБУ о переводах физических лиц в иностранной валюте в Украину в разрезе регионов. На западные области приходилось 53,17 % переводов трудовых мигрантов; на восточные — 18,47 %; на южные — 10,61 %. По результатам расчетов общие переводы трудовых мигрантов в Украину оценены в 17,64 млрд долл. США в течении 2015–2017 гг. В целом в стране преобладает доля переводов по неформальным каналам (10,09 млрд долл. США), однако выявлена существенная территориальная дифференциация. Для детализации и с целью более точной оценки региональной специфики рекомендуется совершенствовать подходы к мониторингу потоков денежных переводов как на макроуровне, так и в региональном разрезе.

Ключевые слова: денежные переводы, оплата труда, регион, трудовые мигранты, формальные и неформальные каналы.

Постановка проблеми. Оцінка кількісних та якісних характеристик приватних грошових переказів упродовж багатьох років в Україні нашттовується на проблеми об'єктивного визначення їхнього реального масштабу, каналів надходження в країну, географічної структури тощо. У комплексі окреслені проблемні аспекти тісно пов'язані з масштабом трудової міграції з України, який теж оцінюється по-різному. Згідно із дослідженнями, виконаними *GfK Ukraine* на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції, в Україні у 2017 році, на момент опитування, за кордоном перебувало 915 тис. осіб трудових мігрантів [1]. За даними агенції *Bloomberg* [2], лише у Польщі у 2018 році було зареєстровано 1,5 мільйони трудових мігрантів із України, не виключено, що ще півмільйона працюють без реєстрації [3]. За результатами обстеження Державної служби статистики, упродовж 2015–2017 років виявлено 1,3 млн осіб трудових мігрантів. Навіть за цими даними є всі підстави робити висновок про неповноту охоплення обстеженнями населення України, що бере участь у трудовіграційних виїздах за кордон. Крім того, слід наголосити, що практично відсутні дані про точні обсяги переказів трудових мігрантів у регіональному зрізі з урахуванням як формальних, так і неформальних каналів надходжень, зокрема на

прикордонні території (регіони), а це ускладнює можливості оцінки їхнього впливу на мезо- та мікрорівні.

Актуальність дослідження. Значимість і важливість обсягів трансфертів трудових мігрантів на певних територіях у контексті як зростання рівня добробуту населення, так і підвищення ефективності регіональної політики проявляється в тому, наскільки результативними можуть бути інструменти залучення валютних надходжень на користь фізичних осіб для реального їх інвестування не лише у вирішення поточних потреб споживчого характеру, але й для розвитку інфраструктури села (громади), активізації підприємницької активності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням трудової міграції та викликаним нею потокам переказів коштів, їх мотивам та напрямам подальшого інвестування присвячені праці А. Гайдучького (А. Gaidutski), Т. Кізими (Т. Kizyma), І. Крупки (І. Krupka), П. Кухти (Р. Kukhta), О. Купец (О. Kupets), Р. Ластовецької (R. Lastovetska), Е. Лібанової (E. Libanova), О. Малиновської (O. Malynovska), В. Онищука (V. Onyshchuk), О. Позняка (O. Pozniak), Дж. Франкеля (J. Frankel). У переважній більшості досліджень увагу акцентовано на макроекономічних пропорціях та особливостях надходження коштів із країн працевлаштування мігрантів до країн-реципієнтів, на каналах формального та неформального їх руху. Однак регіональні аспекти інвестування та витрачання зароблених за кордоном коштів потрапляють у зону уваги науковців фрагментарно. Дослідженнями трудові міграційні процесів у транскордонному регіоні (Закарпатській області) займалися науковці Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, Мукачівського державного університету [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявний доробок, за сучасних умов суттєвого зростання потоків трудової міграції та зміни її географічної структури потребують глибокого дослідження характеристики цього явища на рівні регіонів, можливості стимуляційного впливу коштів, зароблених мігрантами за кордоном.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасних макроекономічних особливостей надходження коштів трудових мігрантів в Україну, виявлення їхньої специфіки в регіональному розрізі.

Новизна роботи полягає в розвитку методичних підходів до визначення обсягів переказів від трудових мігрантів на регіональному рівні, що дало можливість оцінити суми таких надходжень формальними та неформальними каналами у розрізі укрупнених територіальних зон України.

Фактичний матеріал. Дослідження базується на даних Державної служби статистики України, зокрема статистиці ВВП, ВРП, кількості населення України за регіонами, на офіційній статистиці НБУ про обсяги приватних грошових переказів [5] в Україну у 2008–2018 роках у розрізі формальних та неформальних каналів (макрорівень) і динаміці грошових переказів в Україну у 2015–2018 роках за офіційними каналами (мезорівень).

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу для узагальнення і систематизації ролі грошових переказів на різних рівнях; метод порівнянь – для виявлення міжрегіональних відмінностей та впливу фактору прикордонного розташування регіону на обсяги переказів; статистичні методи – для збору та систематизації даних; абстрактно-логічний метод – для формулювання висновків за результатами дослідження.

Основні результати дослідження. Упродовж останніх 15–20 років вітчизняні науковці вивчали процеси трудової міграції за кордон, а також проблематику формування доходів мігрантів і використання грошових переказів, що надходять в країну з-за її меж. Зокрема, О.А. Малиновська зазначає, що масштаби та динаміка переказів мігрантів закономірно загострили увагу до їхнього впливу на соціально-економічний розвиток [6].

А.П. Гайдучкий пропонує розглядати грошові перекази крізь призму міграційного капіталу, який виконує пряму та мультиплікаційну капіталоутворювальну функцію, стимулює людський, соціальний та економічний розвиток домогосподарств, місцевих територій і країни-реципієнта загалом [7, с. 11]. В.О. Онищук звертає увагу на стабілізаційний і компенсаційний характер переказів трудових мігрантів, які мінімізують ризики, пов'язані із фінансовою нестабільністю та рецесивними явищами в українській економіці [8, с. 83]. Р. Ластовецька доходить висновку, що «в довгостроковій перспективі перекази також стимулюють розвиток інфляційних процесів через зростання сукупного попиту населення» [9, с. 19–20].

У деяких вітчизняних публікаціях [10, 11] йдеться про приватні грошові (валютні) перекази як про фактор фінансової безпеки та стабільності держави-отримувача, адже вони сприяють зміцненню національної грошової одиниці, зменшенню дефіциту торгового балансу країни, сприяють фіскальній консолідації. Також відмічений вплив переказів на розвиток ринку фінансових послуг та його інфраструктури [6, с. 14].

До інших позитивних напрямів впливу на розвиток економіки країн походження мігрантів віднесено: зростання ВВП; інвестиційний ресурс, що діє через зростання попиту на товари; скорочення рівня бідності в регіонах, звідки походять мігранти [12]; зміна структури витрат домогосподарств; зростання витрат на освіту; поліпшення умов проживання; позитивний вплив на рівень зайнятості та економічне зростання (у разі спрямування частини коштів на розвиток підприємництва) [6, с. 14].

Комплексний огляд [6] загроз і викликів, що породжують перекази трудових мігрантів для країни реципієнта, охоплює: збільшення споживацьких настроїв, знецінення авторитету праці, орієнтування на подальшу міграцію молоді, дефіцит робочої сили в країні; якщо перекази створюють попит, що не задовольняється за рахунок зростання місцевого виробництва, то вони провокують інфляцію; за значних обсягів валютних надходжень відбувається завищення курсу національної валюти, що зменшує конкурентоспроможність власних товарів на міжнародному і внутрішньому ринках; перекази гальмують необхідні реформи і через зниження тиску на уряди, і через послаблення соціального напруження, запобігаючи суспільним кризам, які спричиняють зміни.

Узагальнення опрацьованих теоретичних підходів дає підстави до висновку, що в науковій літературі дискутуються три основні напрями впливу переказів: 1) на добробут домогосподарств, рівень бідності і майнове розшарування; 2) на зайнятість, виробництво та економічний розвиток; 3) на скорочення дефіциту торговельного та платіжного балансу, на стан внутрішнього валютного ринку. Тобто результати впливу переказів вивчаються на мікро- і макрорівні. Однак особливий наголос варто робити і на мезорівні їхнього впливу, оскільки на цьому рівні проявляються певні специфічні характеристики як міграційних потоків, так і потоків валютних переказів із-за кордону. Саме на регіональному рівні реалізовується державна політика регіонального розвитку та повинна розбудовуватись система стимулювання інвестиційного спрямування мігрантських доходів.

Окрім обґрунтування соціально-економічної сутності та значення грошових переказів трудових мігрантів проблемним залишається питання їх достовірної кількісної

оцінки. За інформацією НБУ, складання статистики приватних переказів – складніше завдання порівняно з іншими компонентами платіжного балансу, оскільки необхідно комбінувати різні джерела інформації (дані фінансового сектору, опитування трудових мігрантів, оцінки на підставі моделі даних, дзеркальна статистика країн, з яких надходять перекази), залежно від наявності тих чи інших даних. У багатьох випадках це призводить до недооцінювання обсягів та асиметрії в даних різних країн [5].

Також існує експертна думка, що «показник трансфертів фізичних осіб є вельми зручним інструментом для статистичної маніпуляції. Нацбанк може доволі чітко визначати тільки ті транзакції, які здійснюються через міжнародні платіжні системи і банки. А оскільки інша частина переказів не може бути оцінена точно, то, «маніпулюючи цим показником, можна щорічно завищувати показник зростання ВВП країни на 0,5–1 %» [13].

Зміна міграційного вектора шляхом переорієнтації короткострокових мігрантів з Росії до Польщі після 2014 року призвела до значного недооцінювання обсягів приватних грошових переказів через надзвичайно низьку частку офіційних переказів із Польщі. У зв'язку з цим, а також із рядом інших об'єктивних факторів, Департамент статистики та звітності НБУ здійснив перегляд методики розрахунку та перерахунок даних щодо приватних переказів з 2015 року з використанням дзеркальної статистики (дані основних країн-партнерів – Польщі та Росії). Основним результатом перерахунку стало збільшення обсягів приватних грошових переказів в Україну, зростання їхньої частки відносно ВВП країни (до 8,2 % у 2017 році) та зміна структури за каналами надходження в бік суттєвого збільшення неформальних каналів (табл. 1) [5].

Таблиця 1. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну у 2008–2018 рр. у розрізі формальних та неформальних каналів

Рік	Всього, млн дол. США	Через коррахунки банків		Через міжнародні платіжні системи		Неформальними каналами		Обсяг грошових переказів, % до ВВП
		млн дол. США	% до заг. обсягу	млн дол. США	% до заг. обсягу	млн дол. США	% до заг. обсягу	
2008	6177	3275	53,02	2097	33,95	805	13,03	3,40
2009	5370	2832	52,74	1825	33,99	713	13,28	4,60
2010	5862	2959	50,48	2126	36,27	777	13,25	4,10
2011	7019	3252	46,33	2804	39,95	963	13,72	4,10
2012	7526	3278	43,56	3213	42,69	1035	13,75	4,10
2013	8537	3293	38,57	4084	47,84	1160	13,59	4,50
2014	6489	2410	37,14	3190	49,16	889	13,70	4,80
2015	6959 (5154)	2005 (2006)	28,81	2331 (2135)	33,50	2623 (1013)	37,69	7,60
2016	7535 (5425)	2145 (2279)	28,47	2345 (2126)	31,12	3045 (1020)	40,41	8,10
2017	9264 (7265)	2591 (2279)	27,97	2247 (2126)	24,26	4426 (1020)	47,78	8,2
2018	11111	3420	30,78	2255,00	20,30	5436	47,92	8,5

Примітка. Сірим кольором виділено роки, для яких НБУ здійснено оновлення методичних підходів обрахунку переказів, у дужках зазначені обсяги переказів до перерахунку.

Джерело: розраховано за даними [14].

Відбулось скорочення руху коштів через кореспондентські рахунки банків, міжнародні платіжні системи та, відповідно, майже триразове зростання частки доправлених у країну неформальними каналами коштів – до 47,88 % у 2018 році порівняно з 13,03 % у 2008 році. Особливо різко структурні зміни проявились з 2015 року – року перегляду методики [14].

Характерно, що географія переказів в Україну суттєво розрізняється за каналами їх надходжень [16]. У 2017 році офіційними каналами найбільше передано коштів із США, Росії та Німеччини, у 2018 році ситуація суттєво змінюється: Росія переміщується на четверту позицію, поступившись місцем іншим країнам. За загальними обсягами (з урахуванням неформальних каналів) домінують перекази з Польщі, на другому місці – Росія, на третьому – США та Чеська Республіка (у 2018 році). Ще одна відмінна деталь: саме з Польщі, Росії, а також з Чеської Республіки найбільша частка переказів надходить неформальними каналами (93,6; 74,2; 91,6 % відповідно), що, очевидно, пояснюється географічною близькістю, можливостями здійснення регулярних поїздок мігрантів на батьківщину та / або налагодженими каналами комунікацій і передання зароблених коштів через інших осіб. Частка неформальних надходжень із Італії суттєво менша – 50,9 %, а перекази з інших основних країн-донорів практично всі надходять лише офіційно (США, Німеччина, Велика Британія, Кіпр, Греція).

Значимість приватних переказів із-за кордону як вагомого фактору надходження валютних коштів на внутрішній ринок актуалізується за умов скорочення (або нестабільної динаміки) експорту та притоку іноземних інвестицій в країну [15–18]. За період 2008–2018 років головним джерелом надходжень валюти на внутрішній ринок України були і залишаються надходження від експорту. Одночасно прямі іноземні інвестиції виявились дещо більшими за обсягом від приватних грошових переказів лише в окремі роки (2008, 2010–2012), а починаючи з 2013 року їх сума в 2–4 рази менша за обсяги переказів [5]. Отже останні шість років найбільшими «інвесторами» української економіки є вітчизняні трудові мігранти.

Однак опитування [4, 5] демонструють, що переважна більшість таких додаткових доходів спрямовується не на інвестиційні цілі чи на розвиток власної справи в Україні, а на поточні витрати, ремонт і купівлю нерухомості, заощадження, лікування та оздоровлення, освіту дітей.

У контексті вивчення проблематики переказів трудових мігрантів, що надходять у країну, важливим є виявлення їхньої значимості у загальних переказах коштів в Україну. За період 2015–2018 років спостерігається зростання чистої оплати праці в обсягах переказів (з 59,15 до 70,74 %) за скорочення частки приватних трансфертів [14–16].

Разом із тим, приватні трансферти у частині інших приватних трансфертів зростають як за обсягами, так і за часткою. Робітники, що працюють за кордоном більше року, зменшують обсяги переказів на батьківщину. Очевидно мова йде про цілі родини чи окремих осіб, які не планують повертатись додому. Також слід взяти до уваги, що більшість приватних трансфертів пов'язана з оплатою послуг (інші приватні трансферти склали у 2015 р. 26,3 % приватних переказів, а у 2018 р. – 21,4 %), а не з трудовою міграцією, і цей фактор варто враховувати у аналізі та для уточнення методики визначення обсягів неформальних надходжень чи ухвалення управлінських рішень на регіональному та макрорівні.

Дослідження регіональних особливостей і тенденцій надходження валютних переказів з-за кордону наштовхується на проблему браку статистичних даних та розгор-

нутої інформації. Адже офіційна статистика НБУ щомісяця оприлюднює дані щодо отриманих банківських переказів фізичних осіб в іноземній валюті з-за меж України в регіональному розрізі з перерахунком їх у гривневий еквівалент. Однак мова йде лише про обсяги тих грошових коштів, що надходять через формальні канали (банки та міжнародні платіжні системи). У регіональному розрізі за обсягами таких надходжень переказів домінує північний регіон, частка якого суттєво зросла з 23,54 % у 2015 році до 33,07 % у 2018 році. Така першість цього регіону забезпечується виключно за рахунок міста Київ, на який у 2017–2018 роках припадає понад чверть усіх надходжень переказів офіційними каналами. Домінування столиці України за обсягами офіційних грошових переказів з-за кордону на користь фізичних осіб (попри незначну частку цього регіону в чисельності мігрантів) дає можливість зробити висновок-припущення про домінантне значення в цих процесах надходжень на користь резидентів, які працюють в Україні на замовлення та за оплату від нерезидентів (наприклад, фахівці ІТ сфери, що працюють на умовах аутсорсингу). Найменша частка характерна для центрального регіону – 5–6 %. Західний регіон із близько 70 % усіх трудових мігрантів забезпечує лише 15–17 % офіційних переказів, а в ньому найбільша частка припадає на Львівську область. Суттєвою є частка південного регіону (26–27 %), а в ньому – Одеської області (19–20 %), що пояснюється міжнародним портовим статусом Одеси, великою кількістю моряків та інших працівників морського флоту, а також тим, що Україна є в переліку найбільших країн-постачальників робочої сили для світового торговельного флоту.

Проте статистичні дані НБУ та обстеження Державної служби статистики у регіональному зрізі відображають результати, які допомагають дослідити процеси трудової міграції з різних позицій. За результатами модульного вибіркового опитування населення щодо зовнішньої трудової міграції [19], у період 2015–2017 років кількість українських трудових мігрантів становила 1303,3 тис. осіб, із них на західну територіальну зону припадало 69,3 % мігрантів, на центральну – 9,2 %, на південну – 8,64 %, на східну – 6,8 %, на північну – 5,98 %, що дає підстави зробити припущення про домінантну позицію західної зони й в отриманні грошових переказів із-за кордону від заробітчанин. Однак статистичні дані НБУ щодо офіційних надходжень переказів на користь фізичних осіб його не підтверджують.

З точки зору практичної значущості та впливу на добробут домогосподарств й окремих мешканців важливо дослідити обсяги надходжень переказів в іноземних валютах, що припадають на одну особу. Розрахунок цього показника відображає його суттєву регіональну диференціацію: у 2015–2016 роках найбільша сума переказів припадала на одного мешканця Одеської області (8,9–11,48 тис. грн). Проте вже у 2017–2018 роках деяке випередження притаманне для м. Київ (13–16,47 тис. грн) [20–22].

Якщо здійснити порівняння аналогічного показника для західних областей та областей, що межують із кордоном ЄС, то в даному випадку найменші обсяги офіційних переказів в іноземній валюті припадали на одного мешканця у Волинській, Рівненській та Закарпатській областях (2015–2018 роки), що пов'язано із порівняно низькими обсягами переказів. Найбільшим цей показник був у Тернопільській та Чернівецькій областях, в останній він перевищував середній його розмір у країні загалом (табл. 2), однак в даному випадку зіграв роль чинник «заселеності» регіону. Це дає підстави припустити, що інтенсивність міграційних процесів у цих двох прикордонних областях є порівняно вищою.

Таблиця 2. Динаміка грошових переказів в Україну (за офіційними каналами), їх відношення до валового регіонального продукту (ВРП) та кількості населення у розрізі західних областей України в 2015–2018 роках

Область	2015			2016			2017			2018	
	млн грн	% до ВРП	на 1 особу, тис. грн	млн грн	% до ВРП	на 1 особу, тис. грн	млн грн	% до ВРП	на 1 особу, тис. грн	млн грн	на 1 особу, тис. грн
Україна, загалом	111547,0	5,6	2,6	135524,5	5,7	3,2	149230,3	5,0	3,5	169020,4	4,0
Волинська	891,2	2,8	0,9	1100,4	3,1	1,1	1277,0	2,5	1,2	1400,6	1,4
Закарпатська	2014,0	7,0	1,6	2183,0	6,7	1,7	2169,9	5,0	1,7	2001,8	1,6
Івано-Франківська	3183,3	6,9	2,3	3839,3	7,5	2,8	4105,6	6,4	3,0	4054,7	2,9
Львівська	4800,9	5,1	1,9	6106,4	5,3	2,4	6899,5	4,7	2,7	7387,2	2,9
Рівненська	1060,4	3,0	0,9	1270,4	3,2	1,1	1498,7	3,1	1,3	1590,9	1,4
Тернопільська	2586,3	9,7	2,4	3087,9	9,9	2,9	3377,6	8,3	3,2	3498,4	3,3
Хмельницька	1839,3	4,5	1,4	2285,2	4,7	1,8	2447,8	3,8	1,9	2476,4	1,9
Чернівецька	2683,2	14,5	3,0	3218,5	15,2	3,5	3786,9	13,2	4,2	3858,4	4,3

Джерело: розраховано авторами за даними НБУ та Державної служби статистики [20–22].

Привертає увагу той факт, що в усіх західних областях за період 2015–2018 років відбулося незначне зростання обсягів офіційних грошових переказів із-за кордону, за винятком Закарпатської області. За власними спостереженнями та експертними оцінками авторів, це пов'язано з переходом частини трудових мігрантів на вахтовий метод роботи у прикордонних країнах ЄС унаслідок: введення безвізового режиму з ЄС, активізації залізничного сполучення з Угорщиною, наявності пішохідних пунктів перетину (що у комплексі пришвидшило перетин кордону, порівняно з автомобільним транспортом). Вибіркові опитування, проведені авторами цієї статті у територіальних громадах, близьких до прикордоння, засвідчили, що біля 4,7 % їх населення залучено саме до маятникових трудових міграцій за кордон.

Вагомість грошових переказів для регіональної економіки демонструє показник їх відношення до ВРП. Достатньо високий його рівень спостерігався у 2015–2016 роках у Чернівецькій (близько 15 %) та Тернопільській (близько 10 %) областях, які є умовно порівняно «бідними», отже і трансферти трудових мігрантів для них більш значущі. У 2017 році цей показник знизився як загалом в Україні, так і у більшості західних областей. Це пов'язано із підвищенням у 2017 році темпів росту ВРП, які особливо високими були саме у західних областях країни.

Отже, масштаби надходжень офіційних переказів у прикордонні області країни не підтверджують припущення про важливість чи більшу значущість цього каналу валютних надходжень саме для них. Однак неформальні канали тут імовірно задіяні активніше, оскільки для мешканців, що проживають у населених пунктах, наближених до державного кордону, властиві більші масштаби короткострокової (легальної та нерегульованої) міграції, наслідком якої стають відносно невеликі, проте перманентні обсяги заробітків, що ввозяться в країну в готівковому вигляді, офіційно

не обліковуються, однак справляють вплив на фінансовий стан домогосподарств, структуру їхнього споживання, ситуацію на локальних валютних ринках, у першу чергу готівкових секторів.

Відповідно постає питання розрахунку обсягів переказів у регіональному зрізі. Наприклад, О. Позняк [23] пропонує з цією метою розподіляти обсяг переказів між регіонами залежно від кількості мігрантів із урахуванням рівня їхніх заробітків у країнах перебування (коефіцієнт оціночний і залежить від країни перебування мігрантів).

У межах даного дослідження пропонується дещо розвинути цей підхід з урахуванням таких фактів:

1. Статистичні дані НБУ щодо обсягів переказів фізичних осіб, хоч і наближено, проте відображають регіональні тенденції. Основною ж проблемою є відмінність цих співвідношень від виявлених тенденцій щодо кількості мігрантів із регіонів. Тому здійснюючи розрахунки варто зосередити увагу на частині переказів, що надходить неформально.

2. Для досягнення вищої точності обчислень неформальних переказів доцільно використовувати визначені НБУ та Держстатом показники, щодо яких можливе порівняння.

3. Запропоновано враховувати схильність мігрантів до використання неофіційних каналів переказів залежно від країни перебування та фактичних обсягів надходжень, що висвітлює статистика НБУ у вартісному виразі.

4. Оцінювання офіційної частини переказів у регіональному зрізі запропоновано здійснювати за двома методами: аналогічно до попереднього пункту та формул (1) і (2); на основі статистичної інформації про обсяги переказів фізичних осіб в іноземній валюті.

Подальші розрахунки здійснені за укрупненими територіальними зонами України, адже у такій формі дані представлені Державним комітетом статистики [19]. Для визначення обсягів грошових переказів трудових мігрантів неформальними каналами до i -го регіону застосовані формули (1) і (2):

$$PN_i = \sum_{j=1}^n (MN_{ij} \times PNM_j), \quad (1)$$

$$PNM_j = \frac{PN_j}{MN_j}, \quad (2)$$

де PN – обсяги переказів коштів за неформальними каналами; MN – кількість трудових мігрантів, що направляє кошти неформальними каналами; PNM – обсяг переказів за неформальними каналами на 1 особу, яка застосовує такі методи; i – територіальна зона України, j – країна перебування мігранта.

Первинними даними для розрахунків є: частка осіб, що направляють кошти неформальними каналами (особисто, через друзів, родичів, кур'єрів, водіїв автотранспорту) у розрізі країн перебування мігранта [19, с. 27]; кількість трудових мігрантів за країнами перебування і територіальними зонами [19, с. 6]; обсяги приватних грошових переказів в Україну за основними країнами за неофіційними каналами надходження [20]. Проміжні результати розрахунків відображені у табл. 3.

Стовбці другий та третій у табл. 3 довідково ілюструють відмінності у схильності осіб, що застосовують неформальні канали, та їхніх заробітках, а отже й

Таблиця 3. Характеристика переказів коштів в Україну за неформальними каналами (НК) залежно від країни перебування трудових мігрантів

Країни перебування	Частка переказів НК у 2016 р., %	Частка трудових мігрантів, що направляли кошти НК у 2016 р., %	Кількість осіб, що направляли кошти НК, тис. осіб	Обсяги переказів НК на 1 особу, що застосовує такі способи (2015–2017 рр.), тис. дол. США
Польща	95,15	76,70	388,49	15,76
Росія	39,35	69,00	236,26	8,53
Італія	51,05	72,30	106,06	5,82
Чехія	91,56	85,10	104,25	9,87
США	0,03	0,00	0,00	–
Білорусь	–	100,00	22,50	–
Португалія	19,21	75,40	15,31	1,75
Угорщина	–	100,00	17,10	0,00
Ізраїль	0,06	0,00	0,00	–
Німеччина	0,00	69,70	7,11	0,11
Інші країни	1,59	38,60	24,86	11,16

Джерело: розраховано авторами за даними [19, 20].

обсягах переказів (Польща, Італія та Росія). Характерним є випадок Німеччини, для якої обстеження Держстату відобразило застосування неформальних каналів 69,70 % осіб, а дані НБУ свідчать про відсутність у 2016 році таких переказів (упродовж 2015–2017 років їх частка була 0,09 %). Подібне, проте не настільки яскраво виражене, співвідношення виявлене щодо Португалії. Ситуація, що склалася, вочевидь, свідчить про доцільність розгляду питання про детальніше вивчення Національним банком України джерел інформації щодо цих двох країн. Результати розрахунків відображено у табл. 4.

Щодо переказів, направлених за офіційними каналами, вище визначено можливість застосування двох підходів для їх оцінки:

1. Розрахунок обсягів переказів офіційними каналами та осіб, що застосовують такі способи у розрізі країн перебування мігранта та регіонів (аналогічно табл. 3). Оцінювання, здійснене на цій основі для територіальних зон України, показало: для Заходу отримано розрахункові дані у 2,88 рази вищі, ніж фактичні надходження переказів фізичних осіб за офіційними каналами. Такий показник, навіть із урахуванням змін валютних курсів, є необґрунтованим, а результати підходу не взяті до уваги.

2. Другий підхід передбачає використання інформації про обсяги переказів фізичних осіб у іноземній валюті в Україну у розрізі регіонів.

Недоліками його застосування є: вплив коливань валютних курсів, адже показники подано у гривні; власне суми переказів за офіційними каналами охоплюють не лише надходження від операцій, пов'язаних із трудовою міграцією. Для коригування показників застосовано співвідношення інших приватних трансфертів (не пов'язаних із міграцією) до приватних переказів, розрахованих для цілей платіжного балансу: 2015 р. – 26,3 %, 2016 р. – 24,35 %, 2017 р. – 21,58 %. Крім того, базуючись на цьому

Таблиця 4. Розрахунковий обсяг грошових переказів трудових мігрантів в Україну, 2015–2017 рр.

Показник	Всього в Україні	За територіальними зонами				
		Північ	Центр	Південь	Схід	Захід
Перекази за неформальними каналами, млн дол. США	10094,00	640,04	953,73	716,84	485,17	7298,21
частка у загальних переказах, %	57,23	45,86	54,96	38,32	14,89	77,82
Перекази за офіційними каналами надходження, млн дол. США	7544,06	755,75	781,52	1154,03	2772,35	2080,40
частка у загальних переказах, %	42,77	54,14	45,04	61,68	85,11	22,18
Всього переказів, млн дол. США	17638,06	1395,79	1735,25	1870,87	3257,52	9378,61

Джерело: розраховано авторами за даними [19, 20].

аналізуванні, до уваги не взято перекази Києва та Одеської області. Середньорічні офіційні курси гривні за 100 доларів США, на основі яких здійснено розрахунки, такі: 2015 р. – 2184,47; 2016 р. – 2555,13; 2017 р. – 2659,66. Результати розрахунків відображено у табл. 4.

Отримані результати є меншими за ті обсяги переказів трудових мігрантів, які активно обговорювали у засобах масової інформації (і які базувалися на загальних обсягах переказів в Україну, без виділення трудовіграційної складової). Упродовж 2015–2017 років на західні області припадало 53,17 % переказів трудових мігрантів; на східні – 18,47 %; на південні – 10,61 %. Отже, структура загальних надходжень від трудової міграції у територіальному розрізі дещо відмінна від структури міграцій за кордон.

Загалом в Україні переважає частка переказів, направлених за неформальними каналами, однак у територіальному зрізі виявлено суттєві розбіжності. Частка офіційних переказів переважає у північному і південному регіонах, навіть за умови неврахування деяких територій. Досить високою виявилася частка офіційних переказів для східних регіонів, що може бути пов'язано із вищою часткою інших трансфертів (наслідок аутсорсингу, тіньових схем, надання інших послуг), ніж ураховані у даній роботі. Тобто отримані результати свідчать про необхідність подальшого вдосконалення обрахунків у частині оцінювання офіційних переказів в Україну, не пов'язаних із трудовою міграцією.

Висновки. 1. Відомі дослідження впливу трансфертів трудових мігрантів концентрують увагу на наслідках макро- та мікрорівня. Для домогосподарств переважають позитивні наслідки таких надходжень. Натомість на національному рівні виявляються неоднозначні тенденції, які за умов відсутності цілеспрямованої державної політики можуть не мати довгострокового позитивного впливу.

2. Зміна методики обрахунку обсягів приватних грошових переказів забезпечує врахування як формальних, так і неформальних каналів їх надходження в країну. 2018 року загальний обсяг надходжень склав 11,1 млрд дол. США, 47,92 % яких надійшли неформальними каналами. У зв'язку з цим особливо актуальною є потреба

подальшого вдосконалення методики виявлення надходжень від трудових мігрантів за неформальними каналами, зокрема на рівні регіонів країни.

3. У роботі розвинуто методичні підходи до встановлення обсягів переказів від трудових мігрантів на регіональному рівні, що дало можливість оцінити суми таких надходжень за формальними та неформальними каналами у розрізі укрупнених територіальних зон України. Оцінювання переказів мігрантів за неформальними каналами здійснено з урахуванням схильності мігрантів до застосування таких способів передачі коштів залежно від країни перебування мігранта. Оцінка формальних переказів мігрантів базувалася на офіційній статистиці НБУ щодо переказів фізичних осіб у іноземній валюті в Україну у розрізі регіонів.

4. Для проведення подальших досліджень, виявлення регіональних особливостей, моніторингу потоків грошових переказів як на макрорівні, так і в регіональному розрізі важливо здійснювати постійне удосконалення методики обліку надходжень від трудових мігрантів із-за кордону, в т. ч. і підходів до оцінювання їх формальних і неформальних каналів і, що не менш важливо, підвищувати ефективність державної та регіональної політики стимулювання ефективного розміщення надходжень валютних коштів на користь українських резидентів – фізичних осіб.

На макрорівні вдосконалення підходів до обрахунку переказів мігрантів може стосуватися продовження НБУ досліджень міграційних тенденцій (аналогічно до вже врахованих результатів виконаного за проектом Міжнародної організації праці опитування «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів» у 2014–2015 рр.). Стосовно деяких країн (Німеччина, Португалія) доцільно розглянути питання уточнення джерел даних, адже суттєва кількість трудових мігрантів направляє кошти із цих країн неформальними каналами, а рівень заробітку там є високим.

На регіональному рівні доцільним є виконання робіт, спрямованих на виявлення в офіційних переказах фізичних осіб в Україну тих трансфертів, які не пов'язані з трудовою міграцією. Точність розрахункових оцінок для регіонів також може бути підвищена після аналізу деталізованих даних НБУ щодо резидентності отримувачів та відправників коштів. У разі зацікавленості певних регіонів у залученні надходжень трудових мігрантів до інвестиційних процесів можливе ініціювання додаткових обстежень щодо очікувань і мотивації трудових мігрантів та їхніх домашніх господарств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні. *GfK Ukraine* на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf (дата звернення: 10.03.2019).
2. Lure of Polish riches leaves Ukraine bereft of workers // Bloomberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-02-19/lure-of-polishriches-leaves-ukraine-bereft-of-workers> (дата звернення: 10.03.2019).
3. Польські заробітки лишають Україну без робочих рук // Bloomberg. Економічна правда. 19.02.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/19/634220/> (дата звернення: 21.03.2019).
4. *Пітюлич М.І.* Регулювання трудові міграційних процесів в транскордонному регіоні. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – 148 с.
5. Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки / Національний банк України. Департамент статистики та звітності. – Київ, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144> (дата звернення: 12.02.2019).

6. Малиновська О.А. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення: аналітична доповідь. – Київ: НІСД, 2013. – 67 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old2.niss.gov.ua/public/File/2013_analit/perekazu.pdf (дата звернення: 15.04.2019).
7. Гайдучкий А.П. Грошові трансферти мігрантів у системі міжнародного ринку капіталу: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.02. – Київ, 2010. – 32 с.
8. Онищук В.О. Активізація стимулюючого впливу грошових переказів трудових мігрантів на економіку України // Інвестиції: практика та досвід. – 2018. – № 12. – С. 82–86.
9. Ластовецька Р.О. Особливості економічного розвитку України в умовах зростання грошових переказів з-за кордону // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. – 2015. – Вип. 13. – С. 18–21.
10. Гладких Д.М. Приватні грошові перекази в Україну в умовах розвитку цифрової економіки: аспект фінансової безпеки держави // Стратегічні пріоритети. – 2017. – № 4. – С. 82–90.
11. Мачугіна М.В. Аналіз валютної безпеки як складової фінансової безпеки України // Ефективна економіка. – 2016. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4854> (дата звернення: 05.01.2019).
12. Дергач А.В. Механізми державного управління міграційними процесами в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. – Київ, 2018. – 22 с.
13. Куц О. Польща вже не годувє? Як грошові перекази заробітчач до України стали приводом для маніпуляцій / 112.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/mnenie/polshcha-vzhe-ne-hoduie-yak-hroshovi-perekazy-zarobitchan-v-ukrainu-staly-pryvodom-dlia-manipuliatsii-480776.html> (дата звернення: 03.03.2019).
14. Статистика зовнішнього сектору. Грошові перекази. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну у 2008–2018 роках / Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446#2 (дата звернення: 01.05.2019).
15. Статистика зовнішнього сектору. Грошові перекази. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну у 2017–2018 роках / Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446#2 (дата звернення: 01.05.2019).
16. Грошові перекази в Україну / Мінфін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/transfer/?year=2018&sort=1> (дата звернення: 01.05.2019).
17. Прямі іноземні інвестиції / Мінфін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/2018> (дата звернення: 01.05.2019).
18. Статистика зовнішнього сектору. Динаміка платіжного балансу України / Офіційний сайт НБУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446 (дата звернення: 01.05.2019).
19. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень. – Київ, 2017. – 36 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 01.04.2019).
20. Статистика зовнішнього сектору. Показники валютного ринку. Інформація про обсяги переказів фізичних осіб у іноземній валюті (регіональний розріз) / Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080 (дата звернення: 12.04.2019).
21. Валовий регіональний продукт у 2017 році: статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2019. – 158 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_vgr_2017.pdf (дата звернення: 17.04.2019).
22. Чисельність населення України / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.04.2019).
23. Позняк О. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні / Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 2 (27). – С. 169–182. – <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169>

REFERENCES

1. *Doslidzhennia z pytan' mihratsii ta torhivli liud' my v Ukraini [Research on migration and human trafficking in Ukraine]* (2016). GfK Ukraine na zamovlennia Predstavnytstva Mizhnarodnoi orhanizatsii z mihratsii v Ukraini - GfK Ukraine on request of the Representative Office of the International Organization for

- Migration in Ukraine. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf [in Ukrainian].
2. Lure of Polish riches leaves Ukraine bereft of workers. (2018). *Bloomberg*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-02-19/lure-of-polishriches-leaves-ukraine-bereft-of-workers>.
 3. Pol's'ki zarobitky lyshaiut' Ukrainu bez robochykh ruk [Lure of Polish riches leaves Ukraine bereft of workers]. (2018). *Bloomberg. Ekonomichna pravda - Bloomberg. Economic truth*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/19/634220/> [in Ukrainian].
 4. Pitiulych, M.I. (2015) *Rehuliuвання трудових мігрантів в транскордонній зоні: монографія [Regulation of labor migration processes in the transboundary region: monograph]* Mukachevo: MDU [in Ukrainian].
 5. Pererakhunok danykh schodo pryvatnykh hroshovykh perekaziv v Ukrainu za 2015-2017 roky [Re-count of data on private money transfers to Ukraine for 2015-2017]. (2018). *Natsional'nyj bank Ukrainy. Departament statystyky ta zvitnosti - National Bank of Ukraine. Department of Statistics and Reporting*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=66364144> [in Ukrainian].
 6. Malynov's'ka, O.A. (2013). *Perekazy mihrantiv z-za kordonu: obsiahy, kanaly, sotsial'no-ekonomichne znachennia: analitychna dopovid' [Transfers by migrants from abroad: volumes, means, socio-economic significance: analytical report]*. NISR. Kyiv. Retrieved from http://old2.niss.gov.ua/public/File/2013_analit/perekazu.pdf [in Ukrainian].
 7. Hajduts'kyj, A.P. (2010). *Hroshovi transferty mihrantiv u systemi mizhnarodnoho rynku kapitalu [Money transfers by migrants in the international capital market system]*. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
 8. Onyschuk, V.O. (2018). Aktyvizatsiia stymuliuuchoho vplyvu hroshovykh perekaziv trudovykh mihrantiv na ekonomiku Ukrainy [Activation of the stimulating effect of labor migrants remittances on the Ukrainian economy]. *Investystii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience, 12*, 82-86 [in Ukrainian].
 9. Lastovets'ka, R.O. (2015). Osoblyvosti ekonomichnoho rozvytku Ukrainy v umovakh zrostantia hroshovykh perekaziv z-za kordonu [Features of Ukraine economic development in conditions of growing money transfers from abroad]. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii. Ekonomika i menedzhment - Scientific Herald of the International Humanitarian University. Series: Economics and Management, 13*, 18-21 [in Ukrainian].
 10. Hladkykh, D.M. (2017). Pryvatni hroshovi perekazy v Ukrainu v umovakh rozvytku tsyfrovoy ekonomiky: aspekt finansovoi bezpeky derzhavy [Private money transfers to Ukraine in conditions of digital economy development: an aspect of the state financial security]. *Stratehichni priorityty - Strategic priorities, 4*, 82-90 [in Ukrainian].
 11. Machuhina, M.V. (2016). Analiz valiutnoi bezpeky iak skladovoi finansovoi bezpeky Ukrainy [Analysis of currency security as a component of Ukraine's financial security] *Elektronnyj zhurnal Efektyvna ekonomika - Electronic Journal Effective Economics, 3*. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4854> [in Ukrainian].
 12. Derhach, A.V. (2018). *Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia mihratsijnymy protsesamy v Ukraini [Mechanisms of State Management of Migration Processes in Ukraine]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
 13. Kusch, O. (2019). *Pol'scha vzhe ne hoduie? Yak hroshovi perekazy zarobitchan do Ukrainy staly pryvodom dlia manipuliatsij [Poland no longer feeds? How labor migrants money transfers to Ukraine became a pretext for manipulation]*. Retrieved from <https://ua.112.ua/mnenie/polshcha-vzhe-ne-hoduie-yak-hroshovi-perekazy-zarobitchan-v-ukrainu-staly-pryvodom-dlia-manipuliatsii-480776.html> [in Ukrainian].
 14. Dynamika obsiahiv pryvatnykh hroshovykh perekaziv v Ukrainu u 2008–2018 rokakh. Statystyka zovnishn'oho sektoru. Hroshovi perekazy. [Volume dynamics of private remittances to Ukraine in 2008-2018. External sector statistics. Remittances]. (2019). *Oftsijnyj sajt NBU - Official website of NBU*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446#2 [in Ukrainian].
 15. Dynamika obsiahiv pryvatnykh hroshovykh perekaziv v Ukrainu u 2017–2018 rokakh. Statystyka zovnishn'oho sektoru. Hroshovi perekazy. [Volume dynamics of private remittances to Ukraine in 2017-2018.

- External sector statistics. Remittances]. (2019). *Ofitsijnyj sajt NBU - Official website of NBU*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=4444-6#2. [in Ukrainian].
16. Hroshovi perekazy v Ukrainu [Remittances to Ukraine]. (2019). *Ofitsijnyj sajt Minfin - Official website of Ministry of Finance*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/transfer/?year=2018&sort=1>.
 17. Priami inozemni investysii [Direct foreign investment]. (2019). *Ofitsijnyj sajt Minfin - Official website of Ministry of Finance*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/2018> [in Ukrainian].
 18. Dynamika platizhnoho balansu Ukrainy. Statystyka zovnishn'oho sektoru. Hroshovi perekazy. [Dynamics of Ukraine's Balance of Payments. External sector statistics. Remittances] (2019). *Ofitsijnyj sajt NBU - Official website of NBU*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446 [in Ukrainian].
 19. Zovnishnya trudova mihratsiya naselennya (za rezul'tatamy modul'noho vybirkovoho obstezhennya): statystychnyy byuleten' - External Labor Migration (Based on the Modular Sampling Survey): Statistical Bulletin. (2017). *Ofitsijnyj sajt Derzhstatu - Official website of SSSU*. Kyiv. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
 20. Informatsiia pro obsiahy perekaziv fizychnykh osib u inozemnij valiuti (rehional'nyj rozriz). Statystyka zovnishn'oho sektoru. Pokaznyky valiutnoho rynku. [Information on volumes of private remittances in foreign currency (regional breakdown). *External sector statistics. Foreign exchange market*]. (2019). *Ofitsijnyj sajt NBU - Official website of NBU*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080 [in Ukrainian].
 21. *Valovyj rehional'nyj produkt v 2017 rotsi: statystychnyj zbirnyk [Gross Regional Product in 2017: Statistical Collection]*. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine (2019), Kyiv, 158p. Retrieved from http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_vrp_2017.pdf [in Ukrainian].
 22. Naseleattia Ukrainy [Population of Ukraine]. (2019). *Ofitsijnyj sajt Derzhstatu - Official website of SSSU*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 23. Pozniak, O.V. (2016). Otsiniuvannia naslidkiv zovnishn'oi trudovoi mihratsii v Ukraini [Evaluation of Consequences of External Labour Migration in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, 169-182. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2016_2_15-doi.org/10.15407/dse2016.02.169 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.05.2019.

УДК 314.84(477)

JEL CLASSIFICATION: J11

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1158-4438

**ОСОБЛИВОСТІ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
В МЕТРОПОЛІСАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Мета статті – з’ясувати сучасні особливості динаміки тривалості життя населення метрополісів України та порівняти з рештою населення регіонів, у яких вони розташовані. Під метрополісами розуміємо міста, соціально-економічний і культурний вплив яких поширюється за межі їхньої адміністративної одиниці. Наразі в Україні можна виділити шість таких міст: Дніпро, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Харків. Уперше за останні 100 років на основі сучасних даних здійснено порівняльний аналіз показників смертності та тривалості життя населення найбільших міст України та решти населення відповідних областей. Побудовано рейтинг областей України за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні за статтю за умови урахування та неврахування даних метрополісів у показниках областей. Зокрема показано, що вилучення даних цих міст погіршує показники решти області настільки, що вони опиняються на останніх щаблях рейтингу. Винятком є Львівська область унаслідок малої статистичної ваги Львова та відносно малої відмінності показників смертності. Відмінність у середній очікуваній тривалості життя при народженні в метрополісі порівняно з рештою його регіону може становити до 4,2 року (для жінок) та від 1,5 до 5,8 року (для чоловіків). Зниження смертності на початку ХХІ ст. розпочалося саме в метрополісах. Це підтверджується тим, що найбільший розрив у показниках дожиття між ними і їхніми регіонами було досягнуто на початку висхідної тенденції 2008–2013 рр. При цьому в метрополісах продовжували зберігатися високі темпи зниження смертності, що зумовило зростання внутрішньорегіональної диференціації тривалості життя. Таким чином, метрополіси справді є провідниками позитивних змін. У випадку зниження смертності в країні саме в них спостерігається більш ранній початок і вищі темпи покращення. Стагнація і подекуди зниження тривалості життя в 2014–2017 рр. можуть бути зумовлені погіршенням якості статистичних даних, а в окремих випадках – утратами життєвого потенціалу внаслідок воєнних дій. Зокрема, у 2014 р. загибель молодих людей призводила до зниження очікуваної тривалості життя при народженні до понад 1,5 року.

Ключові слова: метрополіс, велике місто, смертність, очікувана тривалість життя.

© ШЕВЧУК П.Є., 2019

P. Shevchuk

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1158-4438

LIFE EXPECTANCY IN METROPOLISES IN UKRAINE IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The aim of this study is to determine the modern features of the dynamics of life expectancy in metropolises in Ukraine and compare it with the rest of the population of the regions in which they are located. Under metropolises are understood cities whose socio-economic and cultural influence extends beyond the boundaries of their administrative unit. At present, six such cities can be identified in Ukraine: Dnipro, Donetsk, Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv. For the first time in the last 100 years, comparative analysis of mortality and life expectancy indicators of the largest cities of Ukraine and the rest of the population of the respective regions was carried out on the modern data. The ranking of regions of Ukraine based on the life expectancy at birth by sex was constructed, provided that the data of the metropolises are included and excluded from the regions. It is shown that the data removal of these cities worsens the indicators of the rest of the oblast to the extent that they find themselves at the last places of the ranking except for the Lviv region due to the small statistical significance of Lviv and the relatively small difference in their mortality. The difference in life expectancy at birth in the metropolises relative to the rest of its region can be up to 4.2 years (for women) and from 1.5 to 5.8 years (for men). Mortality reducing at the beginning of the 21st century was started in metropolises first. This is confirmed by the fact that the greatest gap in the survival rates between them and their regions was achieved at the beginning of the upward trend, which lasted from 2008 to 2013. High rates of mortality decline which continued in the metropolises, which resulted in an increasing intra-regional differentiation of life expectancy. The metropolises are indeed leaders of positive change. In the event of mortality decreasing in the country, it is in them that there is an earlier beginning and higher rates of improvement. The stagnation and sometimes the decline in life expectancy in 2014–2017 may be due to the deterioration of the quality of statistical data, and in some cases the loss of life potential as a result of war. In particular, in 2014, the death of young men led to a decrease in the expected life expectancy at birth to over 1.5 years.

Keywords: metropolis, big city, large city, mortality, life expectancy.

П.Є. Шевчук

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1158-4438

ОСОБЕННОСТИ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ В МЕТРОПОЛИСАХ УКРАИНЫ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Цель статьи – выяснить современные особенности динамики продолжительности жизни населения метрополисов Украины и сравнить с остальным населением регионов, в которых они расположены. Под метрополисами понимаем города, социально-экономическое и культурное влияние которых распространяется за пределы их административной единицы. Сейчас в Украине можно выделить шесть таких городов: Днепр, Донецк, Киев, Львов, Одесса, Харьков. Впервые за последние 100 лет на основе современных данных осуществлен сравнительный анализ показателей смертности и продолжительности жизни населения крупнейших городов Украины и остального населения соответствующих областей. Построен рейтинг областей Украины по показателю средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении по полу с учетом и без учета данных метрополисов в показателях областей. Показано, что удаление данных этих городов ухудшает показатели области настолько, что они оказываются на последних местах рейтинга. Исключением служит Львовская область вследствие малого статистического веса Львова и относительно малого различия в показателях смертности. Отличие в средней

ожидаемой продолжительности жизни при рождении в метрополисе по сравнению с остальной частью его региона может составлять до 4,2 года (для женщин) и от 1,5 до 5,8 года (для мужчин). Снижение смертности в начале ХХІ в. начиналось именно в метрополисах. Это подтверждается тем, что наибольший разрыв в показателях дожития между ними и их регионами был достигнут в начале восходящей тенденции 2008–2013 гг. При этом в метрополисах продолжали сохраняться высокие темпы снижения смертности, что обусловило рост внутрорегиональной дифференциации продолжительности жизни. Таким образом, метрополисы действительно являются проводниками положительных изменений. В случае снижения смертности в стране именно в них наблюдается более раннее начало и высокие темпы улучшения. Стагнация и некоторое снижение продолжительности жизни в 2014–2017 гг. могут быть обусловлены ухудшением качества статистических данных, а в отдельных случаях – потерями жизненного потенциала в результате военных действий. В частности, в 2014 гибель молодых людей приводила к снижению ожидаемой продолжительности жизни при рождении более чем на 1,5 года.

Ключевые слова: метрополис, большой город, смертность, ожидаемая продолжительность жизни.

Постановка проблеми. Найкрупніші міста перебувають у авангарді змін суспільства. Також вони характеризуються значними демографічними відмінностями порівняно з навколишньою територією. Економічна привабливість обумовлює ширші можливості зайнятості, високий освітній потенціал визначений розташуванням престижних навчальних закладів, а розвинена інфраструктура притягує міграційні потоки, які вирізняються молодого віковою структурою. Відповідно, у таких містах формується специфічна статево-вікова структура населення із порівняно високою питомою вагою населення працездатного віку. Ці фактори визначають особливу соціальну структуру населення цих міст. **Міста, соціально-економічний і культурний вплив яких поширюється за межі їхньої адміністративної одиниці, у цій роботі названо метрополісами.** До них можна віднести всі найкрупніші, за визначенням ДБН [1, с. 18], міста України: Дніпро, Донецьк, Київ, Одеса, Харків, а також м. Львів.

Наразі в Україні метрополіси залишаються привабливими для мігрантів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Вони пропонують порівняно кращий вибір можливостей для прикладання праці (більший набір вакансій на ринку праці), бізнесу (ширший спектр галузей економіки), розвитку (освітні заклади різних напрямів), відпочинку (розвинена сфера послуг), лікування (легший доступ до якісної та спеціалізованої медичної допомоги) тощо. Тому людність таких міст скорочується повільніше, ніж чисельність населення країни чи регіону, в якому вони розташовані, а подекуди й зростає. Це призводить до збільшення питомої ваги таких міст у населенні відповідних регіонів. Оскільки особливості життя в урбанізованому середовищі зумовлюють порівняно низьку народжуваність і відносно високу тривалість життя, може формуватись розходження у показниках не лише рівня життя населення метрополіса і решти населення регіону, а й їхнього демографічного розвитку.

Актуальність дослідження. Якщо питома вага населення міста досить значна, то демографічні показники регіону в цілому виявляться викривленими, порівняно з ситуацією в решті поселень цього регіону. Яскраво це спостерігається на прикладі Києва та Київської області. Якщо столиця стабільно входить до групи лідерів за значенням середньої очікуваної тривалості життя при народженні, то Київська область в останні роки потрапляє в групу аутсайдерів, хоча ще на початку ХХІ ст. трималася близько середини. Таким чином, у Київському регіоні спостерігається дивергенція смертності. Для інших міст Держстат України на регулярній основі обчислює лише загальні коефіцієнти, які не висвітлюють точної картини внаслідок різної вікової структури населення. Тому є актуальним обчислити та проаналізувати детальні демографічні показники кожного метрополісу окремо, щоб з'ясувати їхнє відношення до решти регіону його розташування. Це дасть змогу установити наявність дивергенції їхнього демографічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першою з робіт стосовно смертності населення найбільших міст України мало би бути дослідження Ю.О. Корчака-Чепурківського (G. Kortchak-Tshepurkivsky). На жаль, опублікованою виявилася лише перша частина з табличним матеріалом [2]. Анонсована друга – аналітична – частина видана не була.

Найґрунтовнішим дослідженням, присвяченим смертності населення в найбільших містах України, залишається робота М.В. Птухи (M. Ptoukha) [3, с. 369–371 та с. 400–417]. Він зосередив увагу на динаміці смертності мешканців Києва, Харкова, Одеси та Дніпра (тоді Дніпропетровська) та порівнянні її з відповідними показниками решти міст і сільської місцевості України, а також Європейської частини Росії та деяких країн Європи. Зокрема, М.В. Птуха вказує на той факт, що за період між переписами 1897 та 1926 років максимальне зниження смертності відбулося саме в найбільших містах [3, с. 400].

Певні сучасні дослідження демографічного розвитку метрополісів здійснювалися за керівництвом В.С. Стешенко (V.S. Steshenko) [4] та О.В. Позняка (O.V. Poznyak) [5], проте вони зосереджувалися на розробці прогнозу та не брали до уваги дослідження відмінностей показників метрополісу та регіону. Також розробці демографічних прогнозів для міст і урбанізації в цілому присвячено регулярні видання ООН [6], в яких можна знайти прогнози для великих, крупних та найкрупніших міст України.

Таким чином, роботи, присвячені дослідженню сучасного демографічного розвитку метрополісів України, зокрема в контексті порівняння з їхніми регіонами, відсутні.

В інших країнах смертність населення власне великих міст досліджували як складову порівняльного аналізу смертності міського та сільського населення [7], як частину метрополітенських ареалів [8], за рівнем доходів [9], рівнем освіти, національною або расовою приналежністю [10]. Спеціальну увагу до смертності населення великого міста приділяли лише коли таке місто було виділено як регіон адміністративного поділу країни. До прикладу, аналіз смертності мешканців Відня [11] здійснено не у порівнянні з іншими регіонами, а диференційовано на ще дрібніші адміністративні одиниці – 23 у самому Відні та 2381 громада в цілому в Австрії. Міжрегіональну нерівність за тривалістю життя населення Москви та Санкт-Петербургу досліджено у порівнянні з рештою регіонів Росії, а не спеціально з Московською та Ленінградською областями. Стосовно співвідношення смертності мешканців цих міст із відповідними областями зазначено, що великі маятникові міграції можуть впливати на відповідність чисельника і знаменника демографічних коефіцієнтів [12, с. 750]. До одиниць найвищого адміністративного рівня в Німеччині належать Берлін, Бремен і Гамбург. Цікаво, що жодне з міст федерального рівня в Німеччині в 2004–2006 рр. не потрапляло навіть до трійки лідерів за тривалістю життя населення серед 16 регіонів [13, с. 59]. Середня очікувана тривалість життя при народженні у чоловіків Бремена була навіть нижчою, ніж у навколишній Нижній Саксонії. Хоча розташований неподалік Гамбург мав найвищий щорічний приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні за період 1980–2006 рр. [13, с. 60], але це дало йому змогу досягти лише дещо кращих показників, ніж середні у Німеччині.

Мета дослідження: з'ясувати особливості смертності населення метрополісів України у порівнянні з рештою населення регіонів, у яких вони розташовані.

Матеріали і методи дослідження. Для дослідження шести метрополісів України були використані дані Державної служби статистики України про чисельність: постійного населення за статтю та віком; померлих за статтю та роком народження; померлих у віці до одного року за статтю; народжених за статтю.

Для розрахунку таблиць смертності по метрополісах спершу було здійснено перерахунок померлих за роком народження на померлих за віком. При цьому в усіх випадках чисельність померлих у віці до одного року була доступною за даними Держстату України. Для розрахунку таблиць смертності решти населення відповідних областей необхідні дані обчислено як різницю між даними метрополісу та даними Держстату України для цих областей. Винятком є Київ і Київська область, для яких усі дані доступні окремо.

Таблиці смертності розраховано за методом Держстату України [14] з певними відмінностями. А саме: для віку 85 років і старше функцію Гомпертца – Мейкема не застосовували, оскільки інколи вона може значно відхилитися від фактичних даних. Сепаративний фактор (частка вікового інтервалу, яку в середньому прожили ті, хто помер у цьому інтервалі) для віку 0 років було обчислено за даними про число прожитих місяців тими, хто помер у цьому віці. Через брак відповідних даних для метрополісів це значення тотожне показнику міського населення відповідної області (за винятком Києва).

Наукова новизна: 1) здійснено порівняльний аналіз показників смертності та тривалості життя населення метрополісів і решти населення відповідних регіонів; 2) охарактеризовано вплив особливостей смертності населення в метрополісах на показники відповідних регіонів у цілому.

Виклад основного матеріалу. Ідея звернутися до вивчення смертності в метрополісах виникла не сама по собі. Звісно, така причина як «наукова цікавість» залишається основним рушієм. Проте дослідження нових тенденцій і міжрегіональних відмінностей тривалості життя в Україні, здійснене Н.М. Левчук (N.M. Levchuk) та Л.В. Лушчик (L.V. Luschik), показало, що за останні два десятиліття відбулися «зміни регіональної реконфігурації областей та розмивання традиційного градієнту зниження тривалості життя у напрямі із заходу на південний схід» [15, с. 37]. Одним із припущень, які запропонували дослідники для пояснення цього феномену, є гіпотеза про «відтягування» здоровішого, освіченішого й соціально активнішого населення [15, с. 38] найкрупнішими містами. Тому виокремлення метрополісів і розрахунок показників дожиття для них і окремо для їхніх регіонів може сприяти кращому розумінню причин регіональної диференціації смертності в Україні.

Рівень смертності й, отже, середня очікувана тривалість життя, населення варіюють залежно від регіону. Така варіація зумовлена складною взаємодією багатьох неоднорідних за природою та силою впливу факторів, серед яких рівень життя, освіти, характер зайнятості, якість питної води, структура харчування, доступність медичних послуг, рівень забрудненості навколишнього середовища тощо. Очевидно, що ці фактори значно відрізняться в населених пунктах уже в кількох десятках кілометрів від метрополісу.

Для коректного порівняння рівня смертності є необхідним обчислення співмірних показників, незалежних від вікової структури таких різних населень як у метрополісі, малих містах чи сільській місцевості. На жаль, рутинний розрахунок таблиць смертності за регіонами України не передбачає обчислення для найкрупніших міст [14], що не дає змоги для регулярного спостереження. Такий розрахунок здійснюється лише для Києва. Саме великий розрив у показниках дожиття населення в Києві та Київській області спонукав до порівняння аналогічних даних для інших метрополісів України.

Загальне уявлення про можливу силу впливу показників метрополісу на показники свого регіону дає з'ясування питомої ваги населення такого міста. Зокрема, на початок 2018 р. частка населення Києва в об'єднаному населенні Києва та Київської

Таблиця 1. Частка населення міста в населенні відповідної області, на початок року, %

Місто	В усьому населенні		У міському населенні	
	2002	2018	2002	2018
Дніпро	29,6	30,7	35,7	36,7
Донецьк	20,9	21,7	23,2	24,0
Львів	27,8	28,7	47,3	47,4
Одеса	41,2	41,9	63,0	63,0
Харків	50,1	53,4	64,0	66,2
Київ*	58,5	62,3	71,2	72,9

* – чисельність населення Києва включена в область.

Джерело: обчислено автором за даними Держстату України.

області становила 62,3%. Одеса та Харків також мають високу питому вагу в населенні своїх областей (табл. 1). Як буде показано далі, показники тривалості життя саме цих міст найбільше відрізняються від обласних.

У всіх регіонах України за перші півтора десятиліття ХХІ ст. відбулося зростання тривалості життя, проте настільки нерівномірне, що окремі з них значно втратили свій рейтинг. Так, з-поміж 27 регіонів України протягом 2002–2013 рр. чоловіки Київської області за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні пересунулися з 17-го на 20-те місце, а жінки опинилися на 20-й сходинці, спустившись із 16-ї. Принагідно цікаво відмітити, що найбільших втрат (за рейтингом) зазнали чоловіки Житомирської області, втративши дев'ять позицій і посівши із 18 останнє місце, а рейтинг тривалості життя чоловіків Чернігівської області з 23-го пересунувся на передостаннє, 26-те місце. Таким чином, сучасна динаміка середньої очікуваної тривалості життя в трьох сусідніх областях (Київській, Житомирській та Чернігівській) є цікавим феноменом, який навряд чи знайде неспростовне пояснення до отримання результатів нового перепису населення.

Щоб розглянути довший період – з 2002 до 2017 р. довелось скоротити кількість досліджуваних регіонів України через брак вичерпної інформації за 2014–2017 рр. щодо АР Крим, Донецької і Луганської областей і Севастополя. З огляду на мету даного дослідження, доцільно також не враховувати у рейтингу Київ, щоб мати змогу додати його до Київської області. Таким чином, для періоду 2002–2017 рр. залишається 22 регіони.

Серед цих 22-х одиниць чоловіки Київської області в 2017 р. за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні опинилися на 21-му місці, а жінки – на 17-му. Якщо ж до області додати Київ, то чоловіки пересунуться на 5-те, а жінки – на 7-ме місце (табл. 2).

Рейтинг Харківської області за період 2002–2013 рр. покращився з 10 та 14-го до шостого та дев'ятого місць для чоловіків і жінок відповідно. Це було однією з причин виокремлення 2013 р. у табл. 2. Однак, якщо не враховувати дані Харкова, область опиниться не лише нижче за рейтингом, він погіршиться для чоловіків із 15 до 17-го. За 2014–2017 рр. Харківська область настільки швидко втрачала свій рейтинг, що опинилася на 11 та 15-му місцях (чоловіки і жінки відповідно). Без урахування даних Харкова область посідала одне з останніх місць за тривалістю життя (табл. 2).

2014 року ситуація зі смертністю погіршилася в більшості регіонів України. Зокрема у чоловіків додатний приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні спостерігався лише в Полтавській і Сумській областях. У жінок ситуація була дещо

Таблиця 2. Рейтинг області за середньою очікуваною тривалістю життя при народженні, за статтю

Область	З метрополісами						Без метрополісів					
	Чоловіки			Жінки			Чоловіки			Жінки		
	2002	2013	2017	2002	2013	2017	2002	2013	2017	2002	2013	2017
Вінницька	7	9	6	7	8	5	6	7	5	6	7	5
Волинська	11	13	13	8	7	8	9	11	11	7	6	7
Дніпропетровська	16	18	18	19	16	19	19	21	19	21	21	21
Житомирська	15	22	22	15	17	16	14	20	22	14	16	14
Закарпатська	5	7	8	17	21	22	5	5	7	16	20	20
Запорізька	17	11	17	16	12	13	16	9	14	15	10	12
Ів.-Франківська	4	3	2	3	3	1	3	3	2	3	3	1
Київська	6	5	5	6	5	7	13	14	20	13	14	16
Кіровоградська	20	20	20	18	20	20	18	18	16	18	19	18
Львівська	3	4	4	2	2	3	4	4	4	2	2	4
Миколаївська	22	17	16	21	18	17	22	15	13	20	17	15
Одеська	18	15	14	22	22	21	20	22	21	22	22	22
Полтавська	13	14	9	12	14	12	11	12	8	11	12	11
Рівненська	9	12	15	10	11	14	8	10	12	9	9	13
Сумська	14	16	7	9	13	11	12	13	6	8	11	10
Тернопільська	2	1	3	1	1	2	2	1	3	1	1	2
Харківська	10	6	11	14	9	15	15	17	18	17	15	19
Херсонська	21	19	19	20	19	18	21	16	15	19	18	17
Хмельницька	8	10	12	4	6	6	7	8	10	4	5	6
Черкаська	12	8	10	13	10	10	10	6	9	12	8	9
Чернівецька	1	2	1	5	4	4	1	2	1	5	4	3
Чернігівська	19	21	21	11	15	9	17	19	17	10	13	8

Джерело: обчислено автором за таблицями смертності, також обчисленими автором за даними Держстату України.

кращою, а додатний приріст цього показника відмічено у восьми областях із 22-х. Загалом, 2014 р. у сенсі динаміки смертності виявився несприятливим, і після шестирічного зростання (2008–2013) середня очікувана тривалість життя при народженні чоловіків упала в усіх метрополісах. Винятком був лише Львів, де вона залишилася на попередньому рівні. У жінок незначний додатний приріст спостерігався в Дніпрі, Одесі та Донецьку, хоча в останньому є можливим деякий недооблік смертей.

Жінки Одеської області навіть із Одесою посідали місця в кінці списку. Без урахування даних обласного центру за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні вони стабільно обіймали останнє місце (табл. 2). Чоловіки Одеської області навпаки, покращили рейтинг, але завдяки зниженню смертності саме чоловіків Одеси. Без урахування обласного центру вони також опинялися на останніх місцях рейтингу (табл. 2).

Дніпропетровська область, як по чоловіках, так і по жінках, без урахування Дніпра втрачала до п'яти пунктів рейтингу (табл. 2).

Відповідно до показників Донецької області і міста Донецьк до 2013 р., що не представлені в табл. 2, за умови виключення даних Донецька з обласних жінки за середньою очікуваною тривалістю життя втрачали до трьох позицій рейтингу, а чоловіки залишалися майже незмінно і у 2003 та 2005 рр. навіть додали дві позиції. Це пояснюється порівняно малою питомою вагою населення міста (табл. 1), а також пересуванням інших областей по рейтинговій шкалі через виключення даних їхніх метрополісів. Сама по собі середня очікувана тривалість життя чоловіків у Донецьку в 2002–2013 р. постійно була вищою за обласну на 1–3 роки.

Львівська область практично не змінювала своє положення в рейтингу незалежно від того, враховано дані обласного центру чи ні. Це пояснюється порівняно малою питомою вагою населення міста в області (табл. 1), а також незначною відмінністю смертності мешканців міста й решти населення області.

Як згадано вище, в 2014 р. в Україні відбулося зниження середньої очікуваної тривалості життя при народженні, проте в наступні роки знову відмічено зростання цього показника. На жаль, через тривалу відсутність перепису населення та погіршення повноти обліку міграцій, а, отже, деякі сумніви в достовірності знаменника демографічних коефіцієнтів, продовження тренду не можна стверджувати напевно. Наявні статистичні дані показують, що смертність надалі знижується.

Попри певні коливання, загалом від початку ХХІ ст. середня очікувана тривалість життя при народженні в метрополісах, як і в цілому в Україні, мала тенденцію до зростання (рис. 1). Обчислення показали певні особливості. Як уже вказано, чоловіки Одеської області помітно покращили рівень дожиття, і їхній показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні зріс майже до рівня киян і львів'ян (рис. 1). Виявилося також, що середня очікувана тривалість життя при народженні жінок Львова вища за цей показник для жінок Києва. Це може бути пояснено як реальним зниженням смертності в Одесі та Львові, так і збільшенням людності в Києві порівняно з поточною оцінкою. Якщо в Києві чисельність населення насправді вища за поточну оцінку (внаслідок недообліку міграцій), то число смертних випадків теж буде порівняно вищим, що штучно знижуватиме середню очікувану тривалість життя.

У Дніпрі та Харкові зниження середньої очікуваної тривалості життя при народженні в 2014–2015 рр. виявилось глибшим, як і в Донецьку 2014 року (рис. 1). Стосовно міських чоловіків Донецької області (окремо для міст статистичні форми за причинами смерті не розробляються) можна стверджувати, що смерті внаслідок воєнних дій могли спричинити втрати середньої очікуваної тривалості життя при народженні понад 1,5 року. В Дніпропетровській і Харківській областях втрати життєвого потенціалу при народженні міських чоловіків унаслідок воєнних дій у 2014 р. були близько 0,6 та 0,2 року в середньому на людину відповідно. При цьому без урахування Дніпра міські чоловіки Дніпропетровської області в 2014 р. практично не змінили рівень смертності, що підтверджується порівнянням повікових профілів смертності (рис. 2). Зважаючи на це, можна припустити, що всі (або більшість) смертей унаслідок воєнних дій, зареєстровані в міських поселеннях Дніпропетровської області, сталися в Дніпрі. Якщо це так, то це знизило середню очікувану тривалість життя чоловіків у цьому місті на майже 1,5 року.

Деяке зниження тривалості життя в Дніпропетровській і Харківській областях у наступні роки може бути пояснено не лише реєстрацією смертей унаслідок воєнних дій, а, як і у випадку з Києвом, збільшенням людності порівняно з поточною оцінкою, зокрема припливом внутрішньо переміщених осіб. Це спричиняє зростання числа смертей відповідно до зростання чисельності населення, але поточна оцінка цієї чисельності населення факту незареєстрованої міграції не враховує.

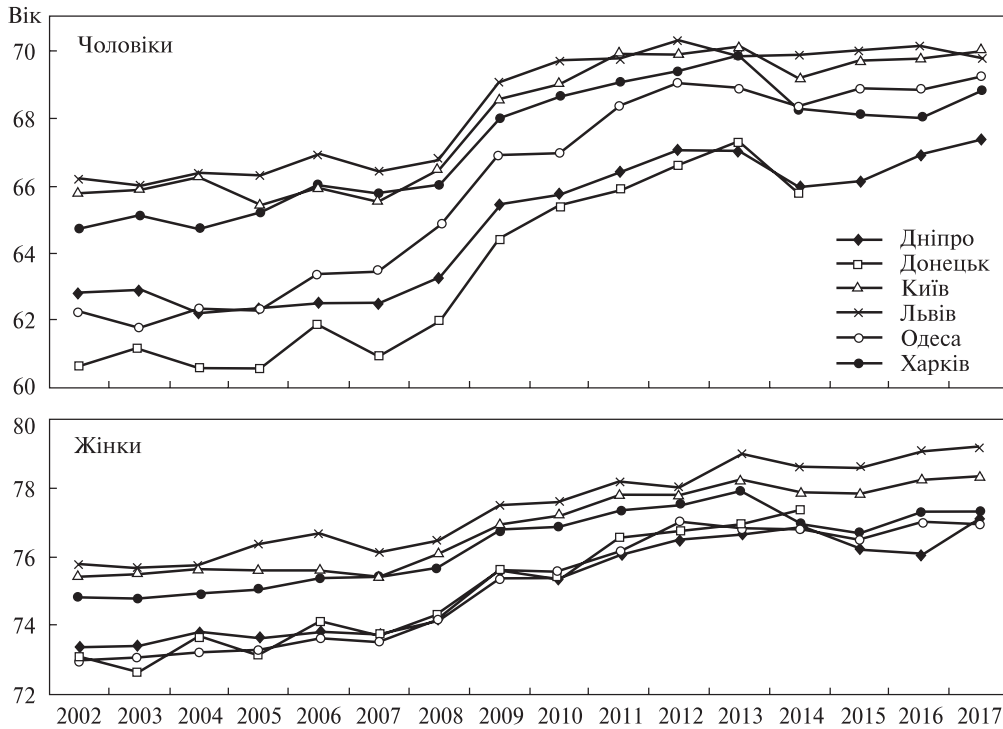

Рис. 1. Середня очікувана тривалість життя при народженні в метрополісах України

Джерело: обчислено автором за даними Держстату України. Для Донецька 2015–2017 рр. не обчислено через неповноту статистичних даних.

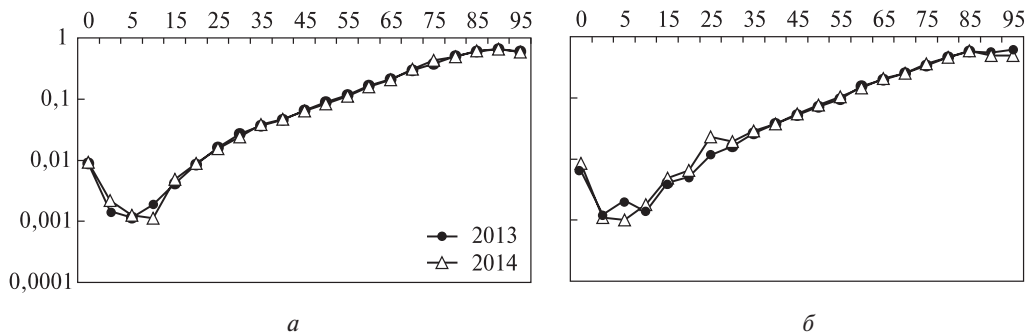

Рис. 2. Імовірність смерті міських чоловіків за віком: а – у Дніпропетровській області (без Дніпра), б – у Дніпрі, шкала логарифмічна

Джерело: обчислено автором за даними Держстату України.

Найбільші відмінності у рівні дожиття мешканців метрополісів і решти міст відмічено в Київській, Одеській і Харківській областях, найменші – у Донецькій і Львівській. Показники чоловіків розрізняються значно більше, ніж жінок (рис. 3), що є цілком природним унаслідок вищої диференціації смертності чоловіків узагалі.

У 2002–2008 рр. середня очікувана тривалість життя при народженні в усіх досліджуваних містах зросла за обома статтями, тоді як у відповідних регіонах (без

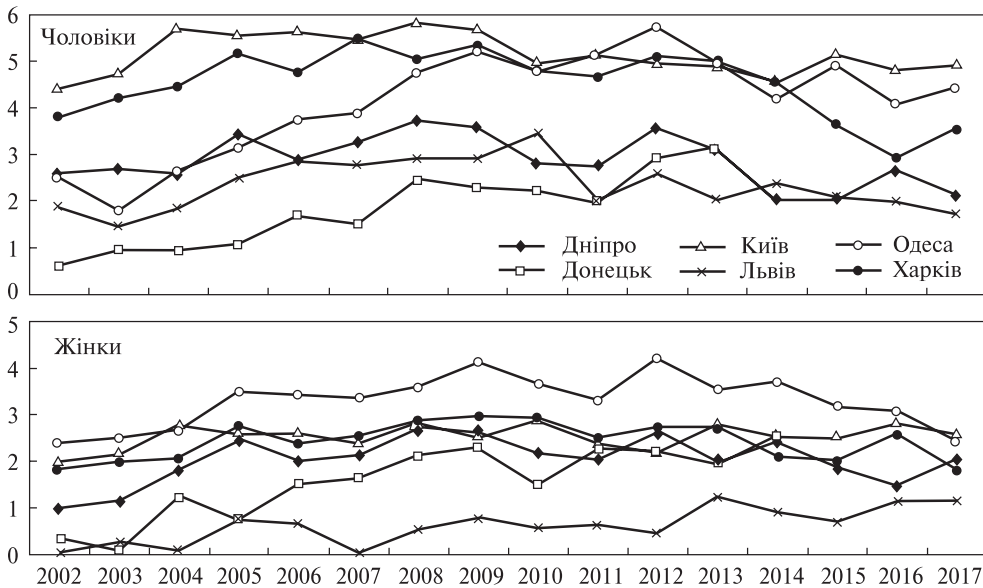

Рис. 3. Різниця середньої очікуваної тривалості життя при народженні в метрополісах і їхніх регіонах

Джерело: обчислено автором за таблицями смертності, також обчисленими автором за даними Держстату України. Для Донецька 2015–2017 рр. не обчислено через неповноту статистичних даних.

урахування даних метрополісу) знизилася. Винятком є лише чоловіки та жінки Одеської та жінки Львівської області. Проте, приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні у них був менший, ніж у мешканців обласних центрів. Унаслідок цього різниця цих показників між містами та їхніми регіонами збільшилась. У період доволі стрімкого зниження смертності, який спостерігався в Україні в 2008–2013 рр., області почали наздоганяти метрополіси. За цей період приріст тривалості життя в обласних центрах був меншим, ніж у відповідних областях. Винятком становили знову чоловіки Одеси та жінки Львова, які мали приріст тривалості життя вищий, ніж решта населення області. Чоловіки Харкова та решти Харківської області мали однаковий приріст тривалості життя. Якщо розглядати в цілому 2002–2013 рр. – період вищої якості даних і «безумовного» зниження смертності, то приріст середньої очікуваної тривалості життя при народженні за кожною зі статей у всіх метрополісах без винятку вищий, ніж у відповідних областях (табл. 3). Це узгоджується з дослідженням періоду 1897–1926 рр., коли найбільші темпи зниження смертності населення спостерігалися саме в найбільших містах [3, с. 400]. Відповідно, цей результат дещо суперечить висновку Н.М. Левчук і Л.В. Лущик про те, що під час «... стабілізації та росту тривалості життя при народженні відбувалось зближення [показників] областей, а у періоди падіння тривалості життя суттєво посилювались регіональні відмінності» [15, с. 36–37]. Виходить, що міжрегіональна диференціація смертності скорочувалася, натомість внутрішньорегіональні відмінності зростали.

Наступний період 2014–2017 рр. стагнації та деякого зниження тривалості життя дещо зменшив внутрішньорегіональні відмінності, адже їхнє зростання не може бути нескінченним. Проте, навіть враховуючи цей період, із гіршою якістю даних, у половині випадків (5 з 10-ти) за 2002–2017 рр. відбулося швидше зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні в метрополісах, ніж у їхніх регіонах

Таблиця 3. Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю

Область, її частина або місто	Чоловіки					Жінки				
	2002	2013	2017	2013– 2002	2017– 2002	2002	2013	2017	2013– 2002	2017– 2002
Дніпропетровська	61,04	64,89	65,84	3,85	4,80	72,66	75,22	75,65	2,57	3,00
Без Дніпра	60,27	63,99	65,20	3,72	4,94	72,35	74,63	75,05	2,28	2,70
Міста	61,27	65,21	65,96	3,94	4,69	72,90	75,51	75,92	2,61	3,02
Міста без Дніпра	60,39	64,20	65,21	3,81	4,82	72,63	74,89	75,27	2,26	2,63
Дніпро	62,86	67,09	67,35	4,23	4,49	73,35	76,65	77,11	3,30	3,76
Донецька	60,14	64,78	...	4,63	...	72,78	75,43	...	2,65	...
Без Донецька	60,02	64,15	...	4,14	...	72,72	75,03	...	2,31	...
Міста	60,05	64,96	...	4,91	...	72,72	75,54	...	2,82	...
Міста без Донецька	59,88	64,29	...	4,41	...	72,63	75,11	...	2,48	...
Донецьк	60,65	67,31	...	6,67	...	73,08	76,96	...	3,89	...
Київська (з Києвом)	63,90	68,03	67,88	4,14	3,98	74,61	76,99	77,29	2,38	2,68
Без Києва	61,44	65,23	65,06	3,79	3,62	73,53	75,42	75,81	1,89	2,27
Міста (з Києвом)	64,85	69,21	68,92	4,36	4,07	75,04	77,60	77,70	2,56	2,66
Міста без Києва	62,55	67,05	66,49	4,50	3,94	73,98	76,17	76,11	2,19	2,13
Київ	65,84	70,11	69,97	4,27	4,13	75,49	78,22	78,36	2,73	2,87
Львівська	64,87	68,37	68,54	3,51	3,67	75,71	78,05	78,39	2,34	2,68
Без Львова	64,35	67,82	68,05	3,47	3,70	75,73	77,73	78,08	2,00	2,35
Міста	65,33	69,44	69,47	4,11	4,14	75,57	78,44	78,87	2,87	3,30
Міста без Львова	64,51	69,05	69,15	4,53	4,63	75,41	77,97	78,53	2,55	3,11
Львів	66,22	69,86	69,77	3,64	3,55	75,77	78,98	79,23	3,20	3,45
Одеська	60,77	65,89	66,59	5,12	5,81	71,41	74,65	75,52	3,24	4,11
Без Одеси	59,79	63,94	64,84	4,15	5,05	70,52	73,21	74,49	2,69	3,97
Міста	61,77	67,45	67,79	5,68	6,02	72,50	76,10	76,36	3,59	3,86
Міста Одеси	60,81	65,05	65,44	4,23	4,63	71,75	74,87	75,32	3,11	3,57
Одеса	62,29	68,93	69,29	6,64	6,99	72,94	76,77	76,94	3,83	4,00
Харківська	62,82	67,31	67,04	4,50	4,23	73,84	76,57	76,43	2,73	2,59
Без Харкова	60,97	64,82	65,24	3,85	4,27	72,97	75,21	75,49	2,24	2,52
Міста	63,26	67,97	67,45	4,72	4,19	74,01	76,86	76,53	2,85	2,52
Міста без Харкова	60,81	64,89	65,17	4,07	4,35	72,78	75,11	75,25	2,33	2,47
Харків	64,77	69,84	68,79	5,07	4,02	74,79	77,92	77,30	3,13	2,51

Джерело: обчислено автором за даними Держстату України.

(табл. 3). При цьому у двох випадках, коли цього не відбулося (Дніпро та Харків) це може бути пояснено реєстрацією смертей поранених і внутрішньо переміщених осіб, які не були враховані як мігранти, про що згадано вище.

Висновки. Якщо не враховувати дані метрополісів, середня очікувана тривалість життя при народженні в усіх відповідних областях у 2002–2017 рр. була нижчою. Більше того, без метрополісів ці області посідали місця переважно у кінці рейтингу. І навпаки, при додаванні до Київської області даних Києва, вона значно покращувала свій рейтинг. Відмінність у середній очікуваній тривалості життя при народженні в метрополісі порівняно з рештою відповідного регіону може становити до 4,2 року (для жінок Одеси в 2012 р.) та від 1,5 до 5,8 року – для чоловіків (Києва в 2008 р. та Одеси в 2012 р.). Зниження смертності спершу починалося в метрополісах. Зокрема, Київ досяг найбільшої відмінності у тривалості життя у 2008 р., коли в Київській області зниження смертності лише почалося. Чоловіки Харкова досягли найбільшої відмінності в смертності в 2007 р. і зберігали розрив високим до 2013 р. включно. Жінки всіх метрополісів досягли високого розриву з обласними показниками в 2008–2009 рр., (тобто на самому початку зниження смертності) і зберігали його до 2012–2013 рр., а в Одесі ще й збільшували. Таким чином, метрополіси справді є провідниками позитивних змін. У випадку зниження смертності в країні саме в них спостерігалися більш ранній початок і вищі темпи, що призводило до зростання внутрішньорегіональної диференціації.

На жаль, воєнні дії на сході України й анексія Криму Російською Федерацією унеможливили отримання повних і надійних статистичних даних з 2014 р. Зміна процедури реєстрації міграцій могла призвести до погіршення обліку переміщення населення. Тривала відсутність перепису населення також не покращує якість поточної оцінки чисельності населення. Тому в майбутньому доцільно було б звернутися знову до цієї проблеми, спираючись на результати перепису населення та міжпереписні перерахунки. Це дасть змогу для обґрунтованого пояснення зміни регіональної конфігурації областей, на яку звертають увагу Н.М. Левчук і Л.В. Лушук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державні будівельні норми України. Планування і забудова територій (остаточна редакція). ДБН Б.2.2–12:2018 – Київ: Мінрегіон, 2018. – 230 с.
2. Корчак-Чепурківський Ю. Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр. – Київ: ВУАИ, 1930. – 96 с.
3. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. – М., 1960. – 460 с.
4. Демографічні перспективи м. Києва до 2050 року / за ред. В.С. Стешенко, НАН України, Ін-т економіки. – Київ, 2001. – 28 с.
5. Комплексний аналіз та прогноз демографічного розвитку м. Києва до 2026 року / за ред. О.В. Позняка, НАН України. – Київ, 2009. – 115 с.
6. 2018 Revision of World Urbanization Prospects / United Nations; Department of Economic and Social Affairs (DESA). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html> (дата звернення: 02.05.2019).
7. Singh G.K., Shahpush M. Widening Rural–Urban Disparities in Life Expectancy, U.S., 1969–2009 // American Journal of Preventive Medicine. – 46 (2). – 2014. – P. 19–29. – <http://dx.doi.org/10.1016/j.amepre.2013.10.017>
8. Gilmour H., Gentleman J. Mortality in metropolitan areas // Statistics Canada. Health Reports. Vol. 11, No. 1. – 1999. – P. 9–19.
9. Chetty R., Stepner M., Abraham S., Lin S., Scuderi B., Turner N., Bergeron A., Cutler D. The Association Between Income and Life Expectancy in the United States, 2001–2014 // Journal of American Medical Association. – 2016. – 315 (16). – P.1750–1766. – <http://doi.org/10.1001/jama.2016.4226>
10. Whitman S., Orsi J., Hurlbert M. The racial disparity in breast cancer mortality in the 25 largest cities in the United States // Cancer Epidemiology. – 2012. – P. 1–5. – <http://doi.org/10.1016/j.canep.2011.10.012>

11. Gähter M., Theurl E. Health status convergence at the local level: Empirical evidence from Austria. // *International Journal for Equity in Health*. – 2011. – P. 10–34. – <https://doi.org/10.1186/1475-9276-10-34>
12. Timonin S., Danilova I., Andreev E., Shkolnikov V.M. Recent Mortality Trend Reversal in Russia: Are Regions Following the Same Tempo? // *European Journal of Population*. – 2017. – P. 733–763. – <https://doi.org/10.1007/s10680-017-9451-3>
13. Kibele E.U.B. *Regional mortality differences in Germany*. – Heidelberg: Springer, – 2012. – 300 p.
14. Методика побудови таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя для населення України та регіонів за статтю та типом поселення / за ред. Е.М. Лібанової. – Київ, 2011. – 32 с.
15. Левчук Н.М., Лущик Л.В. Міжрегіональні відмінності у тривалості життя в Україні: основні тенденції та зміни // *Демографія та соціальна економіка*. – 2019. – № 1 (35). – С. 26–40. – <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.026>

REFERENCES

1. *Derzhavni budivel'ni normy Ukrainy. Planuvannya i zabudova terytoriy. [State Building Specifications of Ukraine. Planning and Housing Development]*. (2018). Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kortchak-Tshepurkivsky, G. (1930). *Smertnist v 4-kh naibilshykh mistakh USRRu 1923-1929rr. [Mortality in 4 Largest Cities of the USSR in 1923-1929]*. Kyiv: VUAI [in Ukrainian].
3. Ptoukha, M. (1960). *Ocherky po statystyke naselenyia. [An Essays to Population Statistics]*. Moscow [in Russian].
4. Steshenko, V.S. (Ed.). (2001). *Demohrafichni perspektyvy m. Kyieva do 2050 roku. [Population prospects of Kyiv to 2050]*. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of economics. Kyiv [in Ukrainian].
5. Poznyak, O.V. (Ed.). (2009). *Kompleksnyi analiz ta prohnoz demohrafichnoho rozvytku m. Kyieva do 2026 roku. [Complex Analysis and Population Projection for Kyiv to 2026]*. National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
6. *2018 Revision of World Urbanization Prospects* (2018). United Nations. Department of Economic and Social Affairs (DESA). Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>
7. Singh, G.K., & Siahpush, M. (2014). Widening Rural - Urban Disparities in Life Expectancy, U.S., 1969–2009. *American Journal of Preventive Medicine*, 46 (2), 19-29. - <http://dx.doi.org/10.1016/j.amepre.2013.10.017>
8. Gilmour, H., & Gentleman, J. (1999). Mortality in metropolitan areas. Statistics Canada. *Health Reports*, Vol. 11, 1, 9-19.
9. Chetty, R., Stepner, M., Abraham, S., Lin, S., Scuderi, B.; Turner, N.; Bergeron A., & Cutler, D. (2016). The Association Between Income and Life Expectancy in the United States, 2001-2014. *Journal of American Medical Association*, 315 (16), 1750-1766. - <https://doi.org/10.1001/jama.2016.4226>
10. Whitman, S., Orsi, J., & Hurlbert, M. (2012). The racial disparity in breast cancer mortality in the 25 largest cities in the United States. *Cancer Epidemiology*. - <https://doi.org/10.1016/j.canep.2011.10.012>
11. Gähter, M., & Theurl, E. (2011). Health status convergence at the local level: Empirical evidence from Austria. *International Journal for Equity in Health*, 10:34. - <https://doi.org/10.1186/1475-9276-10-34>
12. Timonin, S., Danilova, I., Andreev, E., & Shkolnikov, V.M. (2017). Recent Mortality Trend Reversal in Russia: Are Regions Following the Same Tempo? *European Journal of Population*. - <https://doi.org/10.1007/s10680-017-9451-3>
13. Kibele, E.U.B. (2012). *Regional mortality differences in Germany*. Heidelberg: Springer -. doi:10.10-07/978-94-007-4432-5
14. Libanova, E.M. (Ed.). (2011). *Metodyka pobudovy tablyts smertnosti ta serednoi ochikuvanoi tryvalosti zhyttia dlia naselennia Ukrainy ta rehioniv za stattiu ta typom poselennia. [A Method of Life Table Construction for Ukraine and Regions]*. [in Ukrainian].
15. Levchuk, N.M., & Luschnik, L.V. (2019). Mizhrehionalni vidminnosti u tryvalosti zhyttia v Ukraini: osnovni tendentsii ta zminy. [Interregional Differences in Life Expectancy Within Ukraine: the Main Trends and Changes]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 1 (35), 26-40. - <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.026> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.05.2019

УДК 314.1

JEL CLASSIFICATION: J19

S.V. POLIAKOVA

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: polyakova_@ukr.net
ORCID 0000-0003-4630-642X

O. WOLOWYNA

PhD
Fellow at the Center of Slavic,
Eurasian and East European Studies
University of North Carolina at Chapel Hill (USA)
FedEx Global Education Center
501 Pittsboro St. CB#5125 Chapel Hill, NC 27599-5125
E-mail: olehw@aol.com
ORCID 0000-0002-3146-8509

UKRAINIAN DIASPORA IN CANADA: METHODOLOGY AND PRACTICE OF RESEARCH

The aims of this paper are the estimation of demographic and socio-economic characteristics of the Ukrainian diaspora in Canada, and the description of methodological problems arising in the process of its implementation. Population censuses, which represent the entire population of Canada, including those of Ukrainian origin, are considered as the most comprehensive, informative and reliable source of information on Ukrainians in Canada. The paper shows that methodological problems are caused both by the specifics of the ethnic group and by changes in census procedures. The article focuses on the changes in Canadian ethnic terminology in early population censuses. It is noted that census statistics experienced a significant change in the definition of ethnicity. Starting in 1986, the question on ethnicity includes descendants of mixed ethnic marriages; this makes it impossible to compare numbers of Ukrainians in previous years. A map of the distribution of ethnic Ukrainians was constructed based on data from the 2016 Canadian population census. The paper analyzes changes in the age and sex structures of the population of Ukrainian origin and their language characteristics. Trends in the number of persons of Ukrainian origin, who consider Ukrainian as their mother tongue, are assessed. We show that the proportion of persons over 65 years of age with Ukrainian mother tongue is constantly increasing, while the respective proportion of younger persons is decreasing. The number of Canadian Ukrainians who know Ukrainian is decreasing. Their distribution by age groups has a clearly defined right-sided asymmetry, i.e., the top of the curve is constantly shifting towards the older age groups. The article shows that the overwhelming majority (90 % and more) of ethnic Ukrainians know and use English, while French is much less prevalent. The proportion

of persons who know both official languages is increasing and this proportion among ethnic Ukrainians is similar to the proportion for the whole population of Canada. The proportion of persons who do not speak any of the official language is decreasing and is less than one percent. We show that Ukrainians have fairly good socio-economic positions relative to the Canadian population as an ethnic group. For example, their position in the labor market is in some cases more advantageous compared to the national average.

Keywords: Ukrainian diaspora, ethnicity, ethnic Ukrainians, single ethnic origin, multiple origin, descendants of single ethnic marriages, descendants of multiple marriages, population censuses, age – sex pyramid, emigration, waves of emigration.

С.В. Полякова

канд. екон. наук, старш. наук. співр., пров. наук. співр.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України,
01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60
E-mail: polyakova_@ukr.net
ORCID 0000-0003-4630-642X

О. Воловина

проф., наук. співр. Центру слов'янських,
євразійських та східноєвропейських досліджень
Університет Північної Кароліни в Чапел Хілл (США),
FedEx Глобальний освітній центр
СВ#5125 Чапел Хілл, NC 27599-5125 вул. Пітсборо, 501
E-mail: olehw@aol.com
ORCID 0000-0002-3146-8509

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В КАНАДІ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета роботи полягала в оцінюванні деяких демографічних та соціально-економічних характеристик української діаспори в Канаді, а також окресленні методологічних проблем його здійснення. Визначено, що найбільш комплексним, інформативним та надійним джерелом інформації є переписи населення, що репрезентують усе населення Канади, в тому числі – і українського походження. Доведено, що методологічні проблеми спричинені як специфікою етнічної групи, так і змінами у переписних програмах. Досліджено зміни в канадській етнічній термінології, зокрема в ранніх переписах населення. Акцентовано увагу на тому, що у переписній статистиці відбулась принципова зміна підходів щодо визначення етнічності: 1986 року для ідентифікації нащадків змішаних етнічних шлюбів введено поняття мультиетнічності, що призводить до некоректного порівняння даних у динаміці, особливо у кількісному вимірі. Побудовано сучасну карту розселення етнічних українців за даними останнього перепису населення Канади. Проаналізовано зміни у статеві-віковій структурі населення українського походження, досліджено його мовні характеристики. Оцінено тенденції щодо зміни чисельності осіб українського походження, що вважають українську мову рідною: виявлено, що постійно зростає частка осіб старше 65 років та зменшується частка молодших поколінь; знижується чисельність канадських українців, які знають українську мову: крива розподілу за віковими групами «просідає» та має чітко виражену правосторонню асиметрію, вершина кривої постійно зміщується в сторону старших контингентів. Визначено, що переважно (90 % і більше) етнічні українці знають та використовують англійську мову, французька не є поширеною; в динаміці зростає частка тих, хто знає обидві офіційні мови Канади. З'ясовано, що рівень знання офіційних мов серед етнічних українців відповідає середньому показнику населення Канади. Частка тих, хто не знає жодної офіційної мови, скорочується та становить менше відсотка. Обґрунтовано, що українці як етнічна група мають непогані соціально-економічні позиції на фоні населення Канади, становище етнічних українців на ринку праці є не гіршим, а можливо і вигіднішим за середнє у країні.

Ключові слова: українська діаспора, етнічність, етнічні українці, моноетнічне походження, мультиетнічне походження, нащадки одноетнічних шлюбів, нащадки змішаних етнічних шлюбів, переписи населення, статево-вікова піраміда, еміграція, хвилі еміграції.

С.В. Полякова

канд. экон. наук, старш. науч. сотр., вед. научн. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бульв. Т. Шевченко, 60
E-mail: polyakova_@ukr.net
ORCID 0000-0003-4630-642X

О. Воловына

проф., науч. сотр. Центра славянских,
евразийских и восточноевропейских исследований
Университет Северной Каролины в Чапел Хилл (США),
FedEx Глобальный образовательный центр
СВ#5125 Чапел Хилл, NC 27599-51256 ул. Питсборо, 501
E-mail: olehw@aol.com
ORCID 0000-0002-3146-8509

УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА В КАНАДЕ: МЕТОДОЛОГИЯ И ПРАКТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель работы состояла в оценивании некоторых демографических и социально-экономических характеристик украинской диаспоры в Канаде, а также в определении методологических проблем, возникающих в процессе его проведения. Определено, что наиболее комплексным, информативным и надежным источником информации служат переписи населения, представляющие все население Канады, в том числе и украинского происхождения. Доказано, что методологические проблемы вызваны как спецификой этнической группы, так и изменениями в программах переписей. Исследованы изменения в канадской этнической терминологии, в частности в иммиграционной статистике и ранних переписях населения. Акцентировано внимание на том, что в переписной статистике произошло принципиальное изменение подходов к определению этничности: в 1986 году для идентификации потомков смешанных этнических браков введено понятие мультиэтничности, что может быть причиной некорректного сравнения данных в динамике, особенно в количественном измерении. По данным последней переписи населения Канады построена карта расселения этнических украинцев. Проанализированы изменения в половозрастной структуре населения украинского происхождения, исследованы его языковые характеристики. Оценены тенденции изменения численности лиц украинского происхождения, считающих украинский язык родным: выявлено, что постоянно возрастает доля лиц старше 65 лет и снижается доля младших поколений; снижается численность канадских украинцев, знающих украинский язык: кривая распределения по возрастным группам «проседает» и имеет четко выраженную правостороннюю асимметрию, вершина кривой постоянно смещается в сторону старших контингентов. Показано, что большинство (90 % и больше) этнических украинцев знает и использует английский язык, а французский не распространен; увеличивается доля лиц, владеющих двумя официальными языками. Определено, что уровень знания официальных языков этническими украинцами соизмерим со средним показателем населения Канады в целом. Доля лиц, не владеющих ни одним государственным языком, в динамике сокращается и составляет менее одного процента. Обосновано, что украинцы как этническая группа имеют довольно неплохое социально-экономическое положение на фоне населения Канады, на рынке труда состояние этнических украинцев в ряде случаев более выгодно, чем среднее в стране.

Ключевые слова: украинская диаспора, этничность, этнические украинцы, моноэтническое происхождение, мультиэтническое происхождение, потомки одноэтнических браков, потомки смешанных этнических браков, переписи населения, половозрастная пирамида, эмиграция, волны эмиграции.

Formulation of the problem. Studying the Ukrainian diaspora in Canada is of both scientific and practical interest. During the years of emigration, Canadian Ukrainians have accumulated a considerable amount of information about the first settlements of immigrants, their geography, achievements and failed attempts to assimilate in this country, relations with the Canadian government and indigenous populations. There is no shortage of data on cultural and political life for different periods, social movements, and activities of religious and non-governmental organizations. However, the most comprehensive, informative and reliable

sources of information are population censuses that represent all of Canada's population, including those of Ukrainian descent. In order to use census data, one has to determine first how to identify persons of Ukrainian descent. Identification criteria can be both direct (for example, answering questions of ethnic origin) or indirect; which trait to use depends on the purpose of the study and its objectives. There are some problems connected with this; the article is dedicated to an attempt to solve them and evaluate the particular characteristics of the Ukrainian diaspora.

Relevance of research. Canada is the country with the second largest diaspora of Ukrainians; it is second only to Russia in terms of the number of Ukrainians living in the country. Ukrainians have made a significant contribution to the economic, socio-cultural, and political development of this country, and Canada is still quite attractive in terms of emigration. Research conducted by Canadian Ukrainians and in Ukraine deals mainly with cultural and historical heritage, and religious and political issues. However, there is a lack of comprehensive research on the demographic and socio-economic aspects of life of Canadian Ukrainians, and this makes the article relevant.

Analysis of recent studies and publications. A number of studies, both in Canada and Ukraine, are devoted to the various aspects of life of the Canadian Ukrainians: issues of assimilation, self-identification and adaptation in a multinational environment. Relations between the state and ethnic minorities, including Ukrainians, are often raised and problems of the pioneer era are widely covered. Thus, the centennial history of the settlement of Ukrainians, causes of emigration, social, cultural, political, religious life, relations of Canadian Ukrainians with the Old Country are covered in the works of M. Borovyk [1], O. Voitsenko [2], N. Dmytriv [3].

Many studies were conducted by members of the Shevchenko Canadian Scientific Society and were combined into three Western Canadian collections. In particular, the third collection touched upon the problems of the Ukrainian language and literature, ethnographic, educational, museum activities, and multiculturalism [4]. The works of T. Lupul are dedicated to the main paradigm of the ethno-national development of the modern Canadian Federation, the impact of immigration on the transformation of its ethno-demographic composition and the formation of the modern Canadian political nation [5].

Main aspects of the life of Ukrainians starting in 1891 are covered in the works of O. Martynovych [6, 7]. Studies of the Canadian Ukrainian R. Petryshyn, which should be highlighted separately, focus on the integration of Ukrainians into the Canadian society and were conducted using population censuses data. His works also raises problems of ethnic identification and comparability of data from different censuses [8, 9].

A statistical compendium, published under the general editorship of V. Darcovich and P. Yuzyk [10], is arguably the most comprehensive work systematizing information based on population census data, handling methodological issues of data usage for different periods. It covers an 80-year period starting in 1891, when the first Ukrainian immigrants arrived in Canada, to 1971. As for the subsequent period, there are currently no publications which could serve as a comprehensive source of information, not only purely statistical but also methodological.

The purpose of the article is to evaluate the specific demographic and socio-economic characteristics of the Ukrainian diaspora in Canada, and to outline the methodological problems of its implementation.

The scientific novelty of the article is distinguishing the problematic issues of methodological nature, which arise during the research into the persons of Ukrainian origin on the basis of censuses of the Canadian population, and attempts to solve them.

Research methods. To achieve the purpose of the article, a set of methods of research and analysis of empirical data was used. In particular: a) historical method, for studying the peculiarities of displaying persons of Ukrainian origin in the censuses and for substantiating the choice of data of the early censuses of the Canadian population; b) comparative method, for identifying similarities and differences in the results of population censuses, characteristics by which the persons of Ukrainian descent can be distinguished and comparison of individual characteristics with the general population of Canada; c) analytical method for gathering, processing and systematizing statistical information of persons of Ukrainian origin; d) graphic method, for illustrating the results of the research; e) abstract-logical method, for making conclusions and propose further research.

Statement of the basic material of the research. *Methodological problems of the research.* The primary task of studying any ethnic group in a country is to define two main aspects: sources of information and the way of identifying members of the group. The study is based on data of Canada's population censuses during the 1921–2016 period, which is the most complete and reliable source of information. However, when using census data, some methodological problems arise, which are caused by both the specificity of the ethnic group and changes in census procedures.

It is possible to identify representatives of different ethnic groups in censuses on the basis of information about the country of origin or the ethnic group to which the persons refer themselves (self-identification). For a long period ethnic Ukrainian lands were part of different states, so immigrants were recorded in censuses (especially early ones) as immigrants from Poland, Austria and later the USSR, which makes it impossible to use country of origin as an identifying feature.

As for the ethnic group, different names were used in the Canadian ethnic terminology and in immigration statistics and population censuses in particular. Between the late 18th century and the 1920s, terms like “Galicians”, “Bukovinians” and “Ruthenians” were used, and only later the name “Ukrainians” became popular in wide circles of Canadian society. For example, numbers in the “Galicians”, “Bukovinians” and “Ruthenians” categories decreased substantially in the 1931 census, and only the name “Ukrainians” has been used since 1941, which must be taken into account when using the data of the early censuses (Table 1).

A methodological problem in the construction of long time series is presented by the fundamental change in the definition of ethnicity in Canadian censuses. The concept of “single ethnicity” was used until 1981, according to which the ethnic group was defined by the ethnic origin of the father. The concept of “multiple ethnicity” was introduced in 1986,

Table 1. Dynamics of the number of different categories in the Canadian population censuses of 1901–1941, persons

Year of census	Name of ethnic group				Total
	Galicians	Bukovinians	Ruthenians	Ukrainians	
1901	5682	–	–	–	5682
1911	35158	9960	29845	–	74963
1921	24456	1616	16788	63788	106648
1931	1772	182	4286	218873	225113
1941	–	–	–	305929	305929

Source: [10].

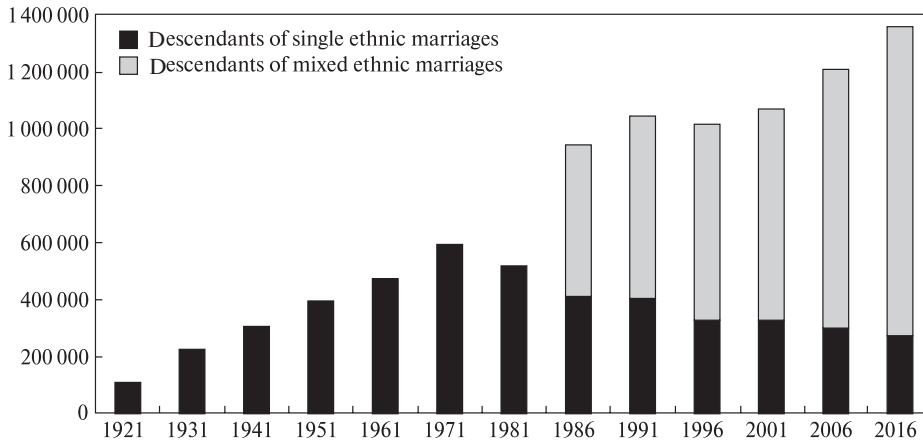

Fig. 1. Dynamics of the number of ethnic Ukrainians - descendants of single ethnic and mixed ethnic marriages, 1921–2016

Source: Statistics of Canada, Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>, [10].

which combines single and multiple (offspring of mixed ethnic marriages). By using only single ethnicity to identify Ukrainians in 1986 and later, we may underestimate the number of Ukrainians, as persons with a Ukrainian father may be now in the multiple ethnicity category.

On the other hand, the multiethnic group of Ukrainians may include persons who previously indicated their belonging to another ethnicity. Thus, in estimating the total number of persons of Ukrainian descent according to census data, it is possible to use the values up to 1981 inclusive, while from 1986 onwards the numbers are not comparable. This is clearly illustrated in Fig. 1.

Another methodological problem is the different presentation of data by the Statistics Service of Canada in different censuses. For example, the 2006 census files, which are accessible to a wide range of users, do not contain data on Ukrainians who consider themselves descendants of mixed ethnic marriages (multiple ethnicity), which complicates the construction and analysis of long time series.

The latest 2016 census data are only available as interactive spreadsheets on the Statistics Canada website, which significantly narrows the scope of the research. In addition, the tables show aggregated age groups, which makes it impossible to assess particular demographic characteristics of ethnic groups.

Separate mention should be made of the 2011 census, which was conducted by a simplified procedure. According to most researchers the quality of the data is rather poor and therefore their usage for research, especially for comparisons, is questionable.

Thus, due to methodological inconsistencies, different time intervals have to be used in the study of socio-demographic and socio-economic characteristics of Ukrainians as an ethnic group, and access to the latest 2016 census data is significantly restricted for a wide range of researchers.

As a whole, it should be noted that the results of the census of Canada, as well as the analytical publications accessible on the official Statistics Canada website, contain relatively little information about Canadian Ukrainians. At the same time, PUMF (Public Use Microdata Files) databases are available to the general public, allowing the exploration of different characteristics of the population, including those of Ukrainian origin, at the individual, household and household members levels.

An Individuals PUMF file contains ethnicity data for individuals. In order to study the extended characteristics of the households with persons of Ukrainian origin, the information in the Individual file must be added to the household or family files, and this can be done if the variable “the household code” is available. This variable is not available in the public PUMF files, making it impossible to do this kind of research.

Canadian census data in PUMF format provide extensive opportunities for research into the Ukrainian diaspora, but unfortunately they are still little used.

Waves of immigration. Migration of Ukrainians to Canada can be divided into four waves. The first wave covers the period from 1891, when the first Ukrainians came to Canada, to 1914. It occurred purely due to economic reasons. Main reasons were the inability to obtain land for farming and improving the standard of living of peasant families, on the one hand, and the willingness of the Government of Canada to provide for a nominal amount of \$ 10 parcels of 160 acres in the steppe provinces, on the other. According to the 1921 census, 106.7 thousand people considered themselves ethnic Ukrainians [10]. The vast majority of them settled in the three western provinces of Alberta, Manitoba and Saskatchewan.

The second wave of Ukrainian immigration, which combined economic and political motives, took place during the interwar period and most of the immigrants were from Galicia and Bukovina. Not only the rural provinces, but also the more industrialized east, the provinces of Ontario and Quebec, became attractive to the immigrants.

The third wave was mainly political and lasted from around 1946 to 1954. According to estimates [11, 12], 37,000 Ukrainians came to Canada during this period and nearly a third of them settled in Ontario province.

The fourth wave began in 1988, when the departure from Ukraine became legal for certain groups persecuted for religious beliefs (e.g. Jews and Protestants). The main reason for emigration is economical and it is still ongoing. Ontario is also the most attractive province for fourth-wave immigrants, and especially Toronto city. Figure 2 shows the changing settlement patterns of immigrants by province between 1921 and 2016.

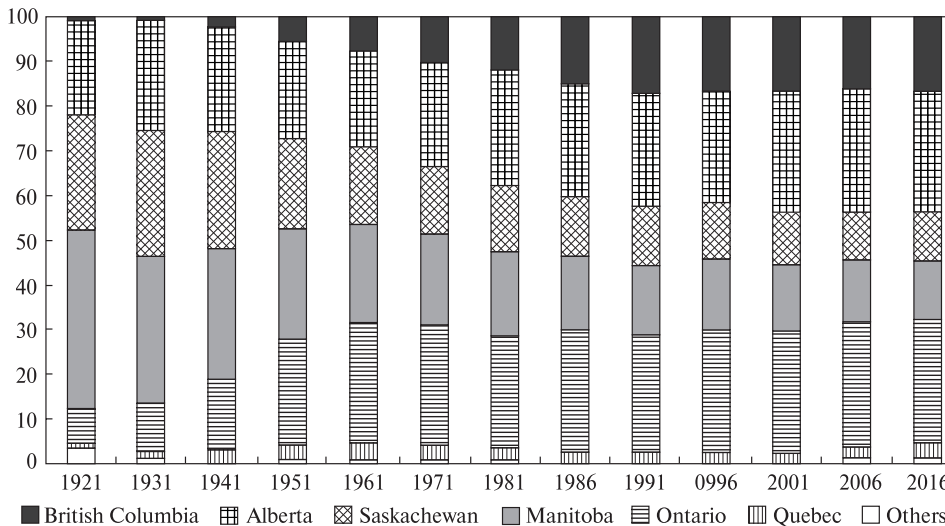

Fig. 2. Resettlement of Ukrainians of the single ethnic origin by Provinces of Canada, 1921–2016

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>, [10].

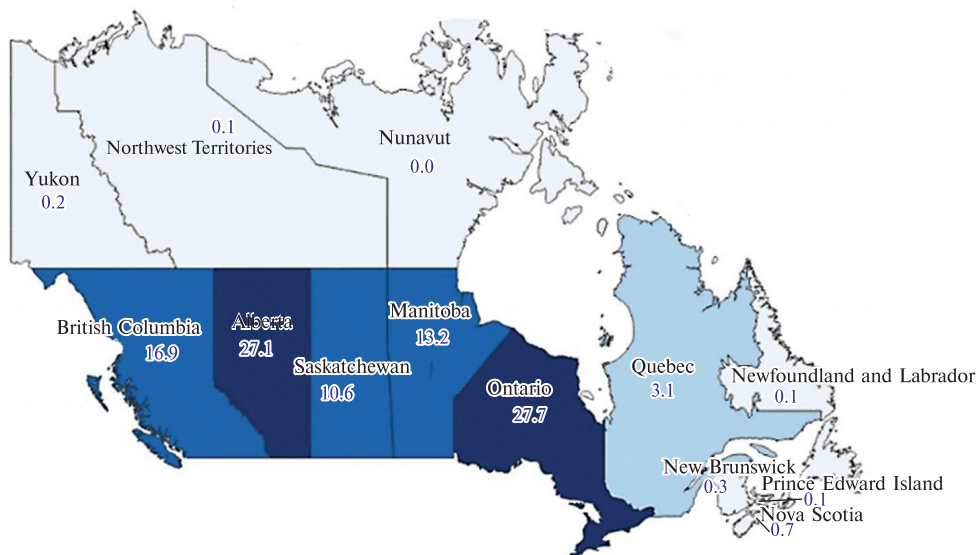

Fig. 3. Distribution of ethnic Ukrainians by province, with percent of total number of Ukrainians, 2016

Source: Statistics Canada. Census Profile.

URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2016/dp-d/prof/index.cfm?Lang=E&HPA=1>

Contemporary map of ethnic Ukrainian settlements. According to the 2016 census, there are 1,359,660 persons of Ukrainian ancestry in Canada; 273,625 of them are of single ethnic origin and 1,086,035 are descendants of mixed ethnic marriages. Most Ukrainians live in six provinces.

Ontario with 376,440 persons (27.7 % of the total Ukrainian community) residing in Toronto, London, Hamilton, Ottawa, Oshawa, Thunder Bay, Sudbury, Bradford.

Alberta with 369,095 persons (27.1 %), mainly in Edmonton, Calgary, Vegreville and Lightbridge.

British Columbia with 229,205 persons (16.9 %), residing mostly in Victoria, Kelowna and Vernon.

Manitoba with 180,055 persons (13.2 %) with most of them in Winnipeg;

Saskatchewan with 143,700 persons (10.6 %) in Saskatoon, Regina and Yorkton.

Quebec with 42,550 persons (3.13 %) and mostly in Montreal (Fig. 3).

Age-sex structure. The age-sex structure of the population of Ukrainian origin has undergone significant changes. In 1931, and after 40 years of immigration, almost 70 percent of Ukrainians were under 30 years of age, and in the older age groups the proportion of men was higher than the proportion of women (Fig. 4). This age-sex structure was different from that of the total Canadian population. In 2001, however, their age-sex is very similar to that of all Canadians (Fig. 5).

Language assimilation and official languages. The descendants of the first two waves and representatives of the third wave and their children are deeply integrated into the Canadian society, and language assimilation is gradually taking place. Although up to 1961 the number of persons who considered Ukrainian as their mother tongue was steadily increasing, the 1971 census shows, for the first time, a sharp decrease in their numbers: - 62,235 persons or 22 percent (Fig. 6).

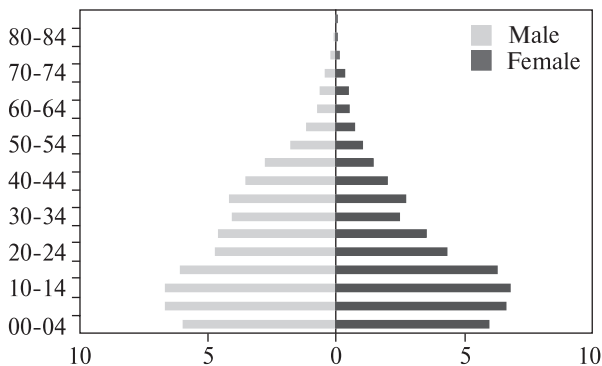

Fig. 4. Age-sex pyramid of the population of Ukrainian origin, percent, 1931 (single ancestry)

Source: [10].

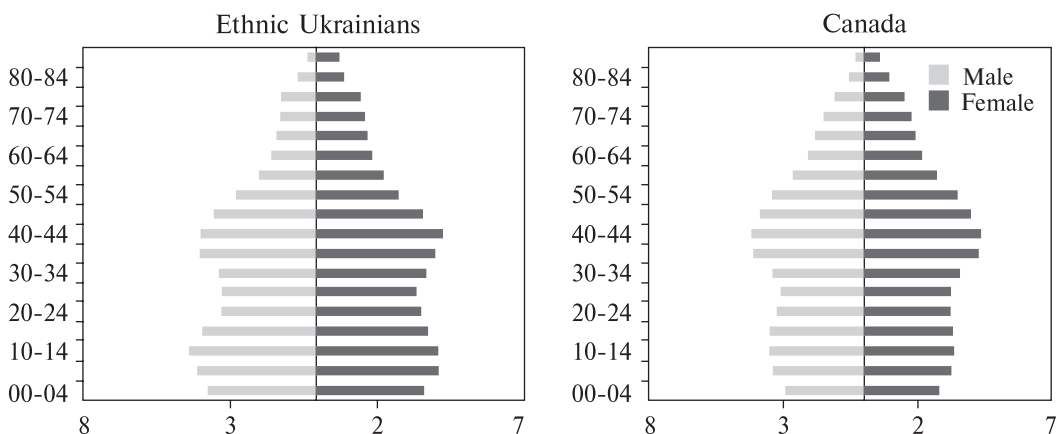

Fig. 5. Age-sex pyramids of the Canadian population and persons of Ukrainian origin, percent, 2001 (single and multiethnic)

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>.

If we include all persons who indicated Ukrainian single or multiple ethnic origin in censuses between 1986 and 2006, the downward trend of the number of persons who consider Ukrainian as their mother tongue persists and is clear-cut. Compared to 1981, the number of persons of Ukrainian origin increased by 1.8 times in 1986, due to the introduction of the question about multiethnic origin, while at the same time the number of persons who considered Ukrainian as their mother tongue decreased by 7,200. As expected, the proportion of people over 65 years of age was steadily increasing, while the proportion of younger persons was decreasing. According to data for 2006, almost half of those who considered Ukrainian as their mother tongue were 65 years of age or older.

The number of Canadian Ukrainians, who know Ukrainian, is constantly decreasing. The distribution curve by age groups “subsides” and has a clearly right-handed asymmetry, and the top of the curve is constantly shifting towards the older cohorts (Fig. 7).

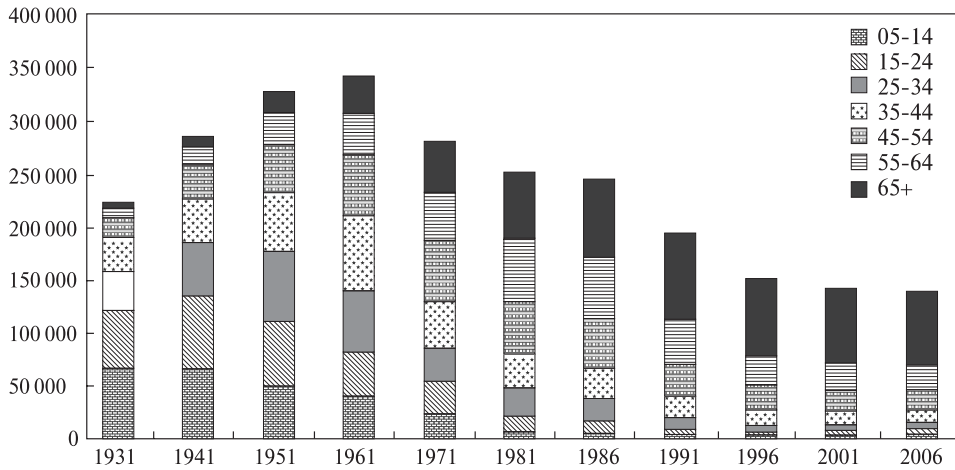

Fig. 6. Number of persons who considered Ukrainian as their mother tongue by age groups *

* Data of 1931–1981: descendants of single ethnic marriages, of 1986–2006: single ethnic and mixed ethnic marriages.

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>, [10].

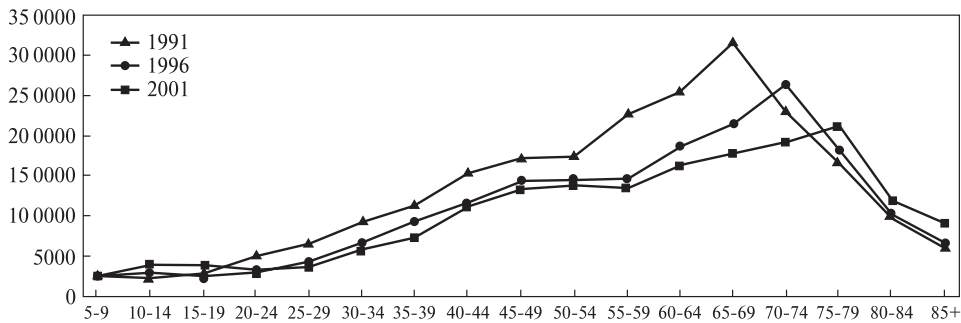

Fig. 7. Number of persons of Ukrainian origin who know Ukrainian, by age group (single and multiple ethnicity)

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>.

The number of Canadian Ukrainians who can speak Ukrainian and consider it their mother tongue, and especially those who use it at home, will obviously decrease in the future, provided that migration trends remain constant and the Canadian government's migration policy remains unchanged. These trends are not desirable from the point of view of preserving national identity, culture and customs and opportunities to pass them on to the next generations, but they are natural processes for any migration group and it is practically impossible to influence them.

The use of English or French as a language of communication is also widespread among newcomers, driven by the desire to adapt as soon as possible to the new linguistic and social environment, since the success of the assimilation process depends largely on the knowledge of the official languages. The vast majority (90% or more) of ethnic Ukrainians know and use English, while French is not common. Comparing the figures of 2006 and 1971, the number of those who know both official languages of Canada doubled, and the proportion of those who do not know any language has decreased from two to 0.4 percent (Fig. 8).

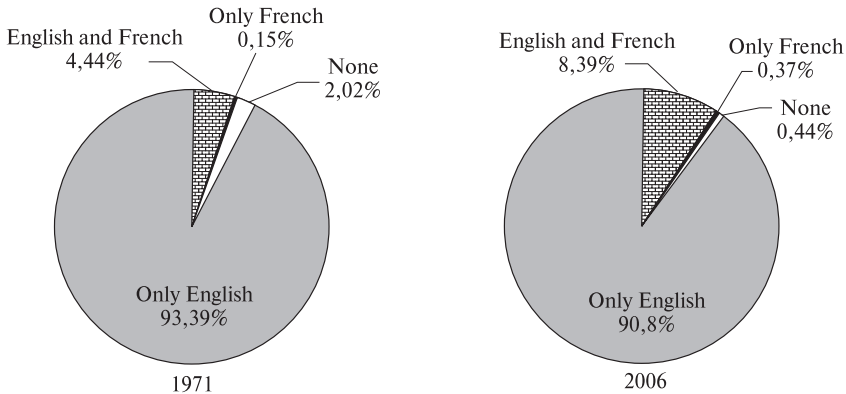

Fig. 8. Knowledge of Canadian official languages by ethnic Ukrainians, 1971 and 2006 *

* Data of 1971: descendants of single ethnic marriages, of 2006: single ethnic and mixed ethnic marriages.

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>.

Fig. 9. Distribution of Canada's population and ethnic Ukrainians (single ethnic origin) by occupation, 2006

Source: Statistics Canada. Census Profile. URL: <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>.

Knowledge of both official languages offers greater opportunities for ethnic Ukrainians to choose their place of residence and employment. A number of posts in the civil service require knowledge of both English and French, although in 2006 only 17 % of the population of Canada was bilingual [13]. At the same time, 55 % of bilingual Canadians live in French-speaking Quebec; and in the rest of Canada bilinguals make up only 10 % of the population. Consequently, ethnic Ukrainians are not very different from all Canadians in terms of their knowledge of both official languages.

In terms of educational attainment, according to 2006 data, 25.8 percent of Ukrainians aged 25 years or more did not have a higher education, compared to an average of 20.7 percent for the Canadian population. At the same time, 2.3 percent of ethnic Ukrainians have a university degree higher than bachelor, while the respective percentage for the total Canadian population is 2.1 percent. To name a specific example, 0.8 percent of Canadian

Ukrainians have degrees in medicine, veterinary and ophthalmology, compared to 0.5 percent for the total population [14].

The situation on the labor market. A comparison of the distribution by occupation shows that Ukrainians as an ethnic group occupy good positions in relation to the total Canadian population. Thus, their proportion of managers, including top managers is 10.7 percent, compared to a national average of 9.3 percent. Respective percentages for professionals are 17.1 and 16.1, and 5.8 and 3.8 percent for supervisors (Fig. 9).

The proportion of low skilled and unskilled workers, on the other hand, is lower among Ukrainians than the total population, 19 and 23 percent, respectively. Percentages for office and support staff are very similar, with 20 and 21 percent. Thus, the position of ethnic Ukrainians in the labor market is somewhat better than the national average. At the same time, it should be noted that recent immigrants from other countries make up a significant proportion of the total Canadian population, while the relative size of Ukrainians has diminished. These recent immigrants are rarely engaged in highly skilled jobs, and thus their proportion in this or that population group affects group-wide indicators.

Prospects for further research. This study is just a first step of a comprehensive research into the situation of Ukrainians as an ethnic group in Canada based on census data and migration statistics. Insufficient elaboration of this topic, on the one hand, and the interest in the life of the Ukrainian community in Canada, on the other, outline the prospects for further research. Only some characteristics of ethnic Ukrainians are analyzed in this paper, while the available data base allows one to study in more detail the socio-economic status and other characteristics of Ukrainians. Using migration statistics one can analyze different characteristics of immigrants by period of arrival, like their age-sex structure, professional and educational status, etc. Of special interest is the last, or fourth, wave of immigration.

Systematic studies of Ukrainians in other countries are a necessity both for Ukrainian communities in these countries and for Ukraine itself. Communities abroad need objective data for their internal needs and for more reliable interaction with the governments of these countries with regards to Ukraine. The Government of Ukraine requires accurate information on persons of Ukrainian descent in other countries for at least two purposes: a) to have detailed and precise information on the diaspora as a basis for a comprehensive diaspora policy; b) to provide various types of assistance and services [15]. Such studies can also answer important questions in the social science ethnic literature like: which model better describes the Ukrainian experience of integration into Canadian society, what are their further prospects for immigration, what areas of the country are attractive for settlement, what niches in the Canadian labor market they may occupy and many other issues that are interesting and useful to both a narrow range of researchers and the general public.

REFERENCES

1. Borovyk, M. (1991). *Stolittia ukrainskoho poselennia v Kanadi (1891-1991) [Century of Ukrainian settlement in Canada (1891-1991)]*. Monreal. Ottawa. Kanada: Ukrainska Mohyliansko-Mazepynska akademiiia nauk [in Ukrainian].
2. Voitsenko, O. (1961). *Litopys ukrainskoho zhyttia v Kanadi [Chronicle of Ukrainian Life in Canada]*. Vinnipeg: Tryzub [in Ukrainian].
3. Dmytriv, N. (1972). *Kanadiiska Rus: podorozhni spomyny [Canadian Rus: travel memories]*. Vinnipeg [in Ukrainian].
4. *Zakhidnokanadskiyi zbirnyk - Western Canadian collection, Vol. 37, 3* (1998). Kanadske naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. Edmonton [in Ukrainian].
5. Lupul, T. (2010). Polityzatsiia etnichnosti yak instytutsiinyi faktor protsesu formuvannia suchasnoi kanadskoi politychnoi natsii [The Politicization of Ethnicity as An Institutional Factor in the Process

- of the Formation of the Contemporary Canadian Political Nation]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yu. Fedkovycha. Chernivtsi [in Ukrainian].
6. Martynowych, O. (1991). *Ukrainians in Canada. The Formative Period, 1891-1924*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. University of Alberta. Edmonton.
 7. Martynowych, O. (2016). *Ukrainians in Canada. The Interwar Years. Book 1. Sosial Structure, Religious Institutions, and Mass Organizations*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton. Toronto.
 8. Petryshyn, R.W. (Ed.). (1980). *Changing Realities: Social Trends among Ukrainian Canadians*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies.
 9. Petryshyn, R. (1978). The Ukrainian Canadians in Social Transition. *Ukrainian Canadians, Multiculturalism and Separatism: An Assessment*. The Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta Press.
 10. Darcovich, W. & Yuzyk, P. (Eds.). (1980). *A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891-1976*. Ottawa: University of Ottawa Press.
 11. *Chotyry khvyli ukrainskoi emigratsii [Four waves of Ukrainian emigration]*. (n.d.). Retrieved from <http://weareukrainians.com/ukraine-and-the-world/chotiri-hvili-ukrayinskoyi-emigratsiyi> [in Ukrainian].
 12. *Ukrainci u Kanadi - vid khlibnoho koloska do Ueina Gretskeho [Ukrainians in Canada - from bread ears to Wayne Gretsky]*. (n.d.). Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/research/2016/09/13/24239/> [in Ukrainian].
 13. *Statistics Canada*. Census Profile. (n.d.). Retrieved from <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2016/dp-pd/prof/index.cfm?Lang=E&HPA=1>
 14. *Statistics Canada*. Census Profile. (n.d.). Retrieved from <https://www12.statcan.gc.ca/census-recensement>.
 15. Wólowna, O. (2018) Demographic-Historical Analysis of Persons of Ukrainian Ancestry in the United States. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Sociologica*, 10, Vol. 1, 142-163.

Стаття надійшла до редакції журналу 8 липня 2019.

The article was received by the journal on July, 8, 2019.

УДК 330.55; 330.56(680)

JEL CLASSIFICATION: O11, O47

M. MALEKA

PhD in economic

University of Johannesburg, South Africa

524, South Africa, Johannesburg, Gauteng, 2006, Auckland Park

E-mail: mrmaleka@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-0383-9242

M. BIYASE

PhD in economic

University of Johannesburg, South Africa

524, South Africa, Johannesburg, Gauteng, 2006, Auckland Park

E-mail: mbiyase@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-1857-3205

T. ZWANE

PhD in economic

University of Johannesburg, South Africa

524, South Africa, Johannesburg, Gauteng, 2006, Auckland Park

E-mail: ttzwane@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-4039-9944

GENERAL GOVERNMENT DEBT AND GROWTH IN SADC COUNTRIES

Previous research regarding the effect that government debt might have on economic growth has produced mixed results. This can be attributed to the fact that the estimated threshold (the idea of debt threshold level –turning point, above which debt starts reducing economic growth) varies from one study to another, providing inadequate insight regarding the optimal debt level. Related to this point is the fact that previous studies have based their analysis on a single aggregate list of countries, regardless of the disparities in levels of development. The aim of this study is to revisit the relationship between government debt and economic growth in a sample of 10 Southern African Development Community (SADC) members from 1995 to 2017. This study attempts to fill the gap by disaggregating the SADC data into different samples: full sample and a sample of non-Heavily Indebted Poor Countries and employs the fixed effects two-stage least squares (FE-2SLS) estimator to account for possible endogeneity bias due to reverse causation between government debt and economic growth. Results are presented for the entire sample and sub-sample (non-Heavily Indebted Poor Countries). While the impacts of government debt

are similar in direction (negatively related to economic growth) for the full and sub-sample, it is not significantly related with economic growth in the sub-sample. That is, the estimated coefficient varies substantially, depending on the particular sample of countries chosen. This implies that government debt has impact on growth when a single aggregate list of countries is analyzed, while it becomes insignificant when a sub-sample of non-Heavily Indebted Poor Countries is considered. In addition, this study also finds that Inflation, military expenditure and trade openness have a negative significant relationship with government debt in SADC. However, population growth and investment were found to have a significant positive relationship with government debt.

Keywords: Government Debt, Economic Growth, SADC, Fixed Effect.

M. Maleka

канд. екон. наук

Університет Йоханнесбурга, Південна Африка

524, Південна Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк

E-mail: mrmaleka@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-0383-9242

M. Бьязе

канд. екон. наук

Університет Йоханнесбурга, Південна Африка

524, Південна Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк

E-mail: mbiyase@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-1857-3205

T. Зване

канд. екон. наук

Університет Йоханнесбурга, Південна Африка

524, Південна Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк

E-mail: ttzwane@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-4039-9944

ЗАГАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ БОРГ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОСТ У КРАЇНАХ SADC

Попередні дослідження щодо впливу державного боргу на економічне зростання дали неоднозначні результати. Це можна пояснити тим, що орієнтовний поріг (ідея рівня порогової заборгованості – точка повороту, над якою борг починає зменшувати економічне зростання) змінюється від одного дослідження до іншого, що дає недостатнє розуміння оптимального рівня боргу. З цим моментом пов'язаний той факт, що попередні дослідження базували свій аналіз на єдиному сукупному переліку країн, незалежно від розбіжностей у рівнях розвитку. Мета цього дослідження – переглянути взаємозв'язок між державним боргом та економічним зростанням у вибірці з 10 членів Південноафриканського співтовариства розвитку (Southern African Development Community – SADC) за період з 1995 до 2017 року. Це дослідження намагається заповнити прогалину, розділивши дані SADC на різні вибірки: повна вибірка та вибірка бідних країн (підвибірка), що не мають великої заборгованості, і використовує оцінювач двоступеневих найменших квадратів з фіксованим ефектом (FE-2SLS), щоб врахувати можливі зміщення ендогенності через зворотну причину між державним боргом та економічним зростанням. Результати представлені для всієї вибірки та підвибірки (бідні країни з заборгованістю). Незважаючи на те, що вплив державного боргу є схожим за напрямом (негативно пов'язаним з економічним зростанням) для повної та підвибірки, він суттєво не пов'язаний з економічним зростанням підвибірки. Тобто, розрахунковий коефіцієнт суттєво різниться, залежно від конкретної вибірки країн, що обираються. Це означає, що державний борг впливає на зростання, коли аналізується єдиний сукупний перелік країн, в той час як він стає незначним під час розгляду підвибірки бідних країн, що не мають великої заборгованості. Крім того, у цьому дослідженні також встановлено, що інфляція, військові витрати та відкритість торгівлі мають негативний суттєвий зв'язок з державним боргом у США. Однак, було встановлено, що приріст населення та інвестиції суттєво позитивно впливають на державний борг.

Ключові слова: Державний борг, економічне зростання, SADC, фіксований ефект.

М. Малек

канд. экон. наук
Университет Йоханнесбурга, Южная Африка
524, Южная Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк
E-mail: mrgmaleka@uj.ac.za
ORCID 0000-0003-0383-9242

М. Бьязе

канд. экон. наук
Университет Йоханнесбурга, Южная Африка
524, Южная Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк
E-mail: mbiyase@uj.ac.za
ORCID 0000-0003-1857-3205

Т. Зване

канд. экон. наук
Университет Йоханнесбурга, Южная Африка
524, Южная Африка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк
E-mail: ttzwane@uj.ac.za
ORCID 0000-0003-4039-9944

ОБЩИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДОЛГ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В СТРАНАХ SADC

Предыдущие исследования относительно влияния государственного долга на экономический рост дали неоднозначные результаты. Это может быть связано с тем фактом, что расчетный порог (идея уровня порога долга – точка перелома, выше которой долг начинает снижать экономический рост) варьируется от одного исследования к другому, обеспечивая неадекватную информацию об оптимальном уровне долга. С этим связан тот факт, что предыдущие исследования основывали свой анализ на едином агрегированном списке стран, независимо от различий в уровнях развития. Цель этого исследования – пересмотреть взаимосвязь между государственным долгом и экономическим ростом в выборке из 10 членов Сообщества по вопросам развития стран юга Африки (Southern African Development Community – SADC) с 1995 по 2017 год. Исследование пытается восполнить этот пробел путем дезагрегации данных SADC по различным выборкам: полная выборка и выборка бедных стран с большой задолженностью и использует двухэтапную оценку наименьших квадратов (FE-2SLS) с фиксированными эффектами для учета возможного смещения эндогенности из-за обратной причинности между государственным долгом и экономическим ростом. Результаты представлены для всей выборки и подвыборки (бедные страны с большой задолженностью). Хотя влияние государственного долга схоже по направлению (отрицательно связано с экономическим ростом) для полной и подвыборки, оно не имеет существенного отношения к экономическому росту в подвыборке. То есть расчетный коэффициент существенно варьируется в зависимости от конкретной выборки исследуемых стран. Это подразумевает, что государственный долг оказывает влияние на рост при анализе единого совокупного списка стран, но становится незначительным, когда рассматривается подгруппа бедных стран с крупной задолженностью. Кроме того, это исследование также показывает, что инфляция, военные расходы и открытость торговли имеют негативную значительную связь с государственным долгом в САДК. Однако было установлено, что рост населения и инвестиции имеют существенную положительную связь с государственным долгом.

Ключевые слова: *государственный долг, экономический рост, SADC, фиксированный эффект.*

Description of the research problem and relevance of the article. Although the SADC member state have made good progress in dealing with their debt obligations (from the period 2004 to 2010, SADC managed to halve its average government debt to GDP ratio from nearly 80 % to less than 40 %), it remains high by international standards (Chuhan-Pole et al., 2018). Some of the SADC member countries are classified (by the World Bank) as heavily indebted poor countries. For example, government debt to GDP in Mozambique, Zimbabwe and Zambia exceeded the regional limit in 2018 (IMF, 2018, Chuhan-Pole et al., 2018). Mozambique, Zimbabwe and Angola are the most indebted SADC countries with public debt valued at

110.1 %, 75 % and 75.2 % of their GDP respectively in 2018 (IMF, 2018, Chuhan-Pole et al., 2018).

In view of this, several measures aimed at reducing the debt stock (such as the Heavily Indebted Poor Countries and the Multilateral Debt Relief Initiative) have been proposed. The Heavily Indebted Poor Countries Initiative was launched in 1996 by the International Monetary Fund and World Bank, with an objective of ensuring that no poor country faces a debt burden it cannot manage (Isar, 2012). Since then, the international financial community, including multilateral organizations and governments, have worked together to reduce to sustainable levels the external debt burdens of the most heavily indebted poor countries (Isar, 2012).

The momentous debt issues in developing countries raise serious concerns about its potential negative impact on economic growth. This view is in line with the results of growing empirical literature which shows that there is a negative correlation between public debt and economic growth in advanced and emerging economies (Egert 2015; Calderon & Fuentes 2013; Matiti 2013; Eberhardt & Presbitero 2015; Favour et al. 2017; Moussa & Shawawreh 2017; Matandare & Tito 2018). Other studies find that the results become negative only when government's debt reaches a certain threshold, for example 44.42 % of GDP (see Pattillo et al. 2011; Reinhart & Rogoff 2010; Panizza & Presbitero 2012; Dinca & Dinca 2013; Chirwa & Odhiambo 2017; Pegkas 2018). Al-Zeaud (2014), Owusu-Nantwi and Erickson (2016) find evidence to suggest that government debt is positively associated with economic growth. Thus, understanding the impact of the government debt on economic growth is fundamental to the development process.

The aim of the article and innovation character. Although previous studies have investigated the link between government debt and economic growth, their analysis are based on a single aggregate list of countries, regardless of the disparities in levels of development. The aim of this study is to revisit the relationship between government debt and economic growth in a sample of 10 Southern African Development Community (SADC) members from 1995 to 2017. The contribution of the study to literature is twofold. Firstly, notwithstanding the numerous studies in this field, investigations about the impact of government debt on economic growth in the SADC are very scarce. Even the existing studies, have not disaggregated the SADC data¹ into full sample and sub-sample (i.e. non-Heavily Indebted Poor Countries). This is important given the disparities in levels of development between Heavily Indebted Poor Countries and non-Heavily Indebted Poor Countries. Secondly, the study captures unobserved individual heterogeneity and endogeneity, both via fixed effect, and via the fixed effect two stage least square (FE-2SLS). The remainder of this paper is structured as follows: Section 2 provides a survey of the literature on the relationship between government debt and economic growth. Section 3 describes the data employed. Section 4 outline the estimation method and reports the results and section 5 draws conclusion.

Data and Methodology. Directed by the empirical literature (see for example, Pattillo et al. 2011; Calderon & Fuentes, 2013; Reinhart & Rogoff, 2010; Chirwa & Odhiambo, 2017), we employ the fixed-effects and random-effects estimation techniques to investigate the relationship between the accumulation of government debt and economic growth. The random-effects estimation technique is applied if the country specific-effects are assumed to be uncorrelated with the error term (Baltagi et al., 2003). On the other hand, the fixed-effects estimation technique relaxes this assumption and allows the country-specific effects and the error term, to be correlated (Angrist & Pischke, 2009). The most appropriate estimation tech-

¹ These studies have relied heavily on single aggregate list of SADC countries.

nique between the two depends on whether the country specific-effects are perceived as fixed or random. To choose the most appropriate between the fixed-effects and the random-effect estimation technique, we performed a Hausman specification test propounded by Hausman (1978). The results of the test reject the random-effects estimation technique in favour of the fixed-effects. The results of Hausman test are presented at the bottom of table 2. In this study, we only present the results of the fixed-effects techniques. The mathematical equation in terms of the fixed-effects estimation technique can be expressed as follows:

$$\begin{aligned} \text{LOG}_{\text{Economic growth}}_{it} = & \beta_0 + \beta_1 \text{Gvt debt}_{it} + \beta_2 \text{Population}_{it} + \beta_3 \text{Democracy}_{it} + \beta_4 \text{Openness}_{it} + \\ & + \beta_5 \text{Military expenditure}_{it} + \beta_6 \text{Investment}_{it} + \beta_7 \text{Inflation}_{it} + \delta_{it} + u_{it} \end{aligned}$$

Where $\text{LOG}_{\text{Economic growth}}_{it}$ denotes economic growth rate proxied by means of logarithm of GDP per capita of country i at time period t , Gvt debt_{it} is the logarithm of government debt to GDP, measured by means of the ratio of general government gross debt to GDP. Population_{it} is the value of total population within the SADC member state, Democracy_{it} indicate the level of democracy within the SADC member states (polity index), Openness_{it} is trade is ratio of imports plus exports to GDP, $\text{Military expenditure}_{it}$ measures military expenditure as a share of GDP, Investment_{it} is a measured of gross fixed capital formation, and Inflation_{it} is a measure of macro-economic stability. The subscript δ_{it} captures unobserved country's heterogeneity.

One of the concerns of the empirical techniques discussed thus far is that they do not account for the joint endogeneity that could result from the reverse relationship (economic growth might determine government debt). Although this paper has hypothesised a direct impact resulting from government debt to economic growth, this paper also expects that a reverse causality is also feasible. In such circumstances, an appropriate estimation technique would be the one that addresses the endogeneity bias (see also, Wooldridge, 2002; Angrist & Pischke, 2009). So, our preferred choice of estimation technique that account for a possible endogeneity bias is the fixed-effects two-stage least square (FE-2SLS) estimator. We use the lagged value of government debt as an instrument. We employ the annual data of 10 Southern African Development Community members (the other SADC countries were left out due to lack of data) from 1995 to 2017. The data comes from the World Bank's World Development Indicators, except for the government debt variable which is obtained from the comprehensive database provided by Carmen Reinhart and Kenneth Rogoff website at www.reinhartandrogoff.com/data/.

Literature Review. There is a growing body of theoretical and empirical literature investigating the impact of government debt on economic growth (for example, C. Reinhart & K. Rogoff [33]; U. Panizza & A.F. Presbitero [29]; B. Egert [14]; C. Calderon & J.R. Fuentes [7]; G. Dinca & M.S. Dinca [11]; Matiti, 2013; Al-Zeaud, 2014; Eberhard & Prebitero, 2015; Owusu-Nantwi & Erickson, 2016; T.G. Chirwa & N.M. Odhiambo [9]; T.A. Moussa & A.M. Shawawreh [27]; E.O.O. Favour et al. [15]; M. Comez-Puig & S. Sosvilla-Rivero [17]; P. Pegkas [31]; M.A. Matandare & J. Tito [24]; T. Shahor [35]. However, these studies have produced inconsistent and inconclusive results regarding the nature of the relationship. The inconclusive results can be attributed to econometric models applied in the empirical analyses or the country coverage considered. Some of the studies that have been conducted in developed countries include U. Panizza & A.F. Presbitero [29]; C. Reinhart & K. Rogoff [33]; M. Kumar & J. Woo [23]; T. Herndon & R. Pollin, [20]; B. Egert [14], while other studies have been done in developing countries include the T. Egbetunde [13]; M. Mbate [26]; B. Fincke & A. Greiner, [16]; M.A. Matandare & J. Tito [24].

Among the studies that investigate the impact of government debt on economic growth in developed countries, is that of Reinhart and Rogoff (2010). In their influential paper, Reinhart and Rogoff (2010) examined (through simple correlation statistics) the developments of public (gross central government) debt and the long-term real GDP growth rate in a sample of 20 developed countries over a period spanning about two centuries (1790–2009). They found that; (i) the correlation between government debt and long-term growth was weak for debt/GDP ratios less than the threshold of 90 % of GDP, and (ii) above 90 %, the median growth rate falls by one percent and the average by considerably more (Reinhart & Rogoff, 2010). A similar change in the behaviour of GDP growth in relation to the debt ratio was also reported by Kumar and Woo (2010). Kumar and Woo (2010) investigated the impact of high public debt on long-run economic growth using a panel of advanced and emerging economies over almost four decades. The results suggested an inverse association between initial debt and subsequent growth, controlling for other determinants of growth; on average, a 10 percentage point increase in the initial debt-to-GDP ratio was related to a slowdown in annual real per capita GDP growth of around 0.2 percentage points per year, with the impact being somewhat lesser in advanced economies (Kumar & Woo, 2010).

But when replicating the work of Reinhart and Rogoff (2010), Egert (2015) used the same data set to a formal econometric testing to examine whether public debt has a negative nonlinear effect on growth if public debt exceeds 90 % of GDP. Making use of non-linear threshold models, Egert (2015) revealed that getting a negative non-linear association between the public debt to GDP ratio and economic growth was really problematic and sensitive to modelling choices and data coverage. In the very rare cases when non-linearity of Reinhart and Rogoff (2010) can be detected, the negative non-linear relationship kicks in at very low levels of public debt (between 20 % and 60 % of GDP) (see for example, Egert, 2015).

In a similar study, Herndon and Pollin (2014) also replicated Reinhart and Rogoff's (2010) work. In their study, Herndon and Pollin (2014) criticised the conclusion of Reinhart and Rogoff (2010) arguing that the results were based on incorrect information resulting from data cleaning. They reported problems of selective exclusion of available data, coding errors and inappropriate weighting of summary statistics which all resulted to severe miscalculations that inaccurately represent the relationship between public debt and GDP growth among 20 advanced economies (see for instance, Herndon & Pollin, 2014). Contrary to the results of Reinhart and Rogoff's (2010), Herndon and Pollin (2014) calculated the average real GDP growth rate over 1946 to 2009 for countries carrying a public debt/GDP ratio greater than 90 % and found a positive 2.2 %, not negative 0.1 %.

Checherita and Rother (2010) investigated the impact of government debt on economic growth for 12 European countries over the period 1970 to 2010 using the fixed effects methodology. The results showed a non-linear effect of debt on economic growth, demonstrating that the government debt to GDP ratio has a negative effect on long-term growth when debt is about 90 to 100 percent of GDP (Checherita & Rother, 2010). These results are consistent with those reported by Panizza and Presbitero (2012). In their study, Panizza and Presbitero (2012) also reported a negative causal association between debt and growth in a sample of OECD countries using the instrumental variables approach. Mousa and Shawawreh (2017) investigated the impact of public debt on the GDP growth in Jordan during the period 2000–2015. The study employed Ordinary Least Square (OLS) method and regression model to capture the impact of public debt on economic growth. The results of the analysis indicated that there is a negative impact of total public debt, especially the external debt on economic growth.

Chirwa and Odhiambo (2017) examined the public debt and economic growth nexus, using panel data from ten European countries. The study employed a panel ARDL approach. The results showed that the accumulation of public debt and government consumption are negatively and significantly associated with economic growth in all the countries both in the short and the long run. The study results also showed that debt is non-linear at the 70 % threshold only in the long run, while in the short run the results were consistently negative across the countries. The study by Gomez-Puig and Sosvilla-Rivero (2017) empirically investigated the short and long run effect of public debt on economic growth in the central and peripheral countries of Euro area (EA) for the period 1961 to 2013. The study applied Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing approach. The results tend to support the view that public debt always has a positive effect on economic growth on the short run, whilst the impact on the long run is negative.

Other studies have found evidence of a positive causal nexus between public debt and economic growth. For example, Baum et al. (2013) examined the causal association between public debt and economic growth by means of the dynamic threshold panel methodology for 12 European countries for the period 1990 to 2012. The study found a positive and high significant effect of debt on GDP when the debt to GDP ratio was less than 67 %, but after that point, there was no relationship between debt and GDP (Baum et al., 2013). Al-Zeaud (2014) investigated the relationship between economic growth and government debt in Jordan. The study covers the period from 1991 to 2010. The author makes use of Ordinary Least Square regression to examine the relationship between the variables. The results have shown that public debt in Jordan has a positive and significant relationship with economic growth.

Following studies that have been conducted in developing countries, Mbate (2013) examined the impact of public debt on economic growth of 21 sub-Saharan African countries over the period 1985–2010. The author applied a GMM estimation system and found that an increase in domestic debt accelerates economic growth during the surveyed period. Egbetunde (2012) assessed the effect of public debt on economic growth in Nigeria between 1970 and 2012. The results from the vector autoregression model showed a positive association between public debt and growth. In their work, Fincke and Greiner (2013) investigated the causal association between public debt and growth in a panel data of a selected emerging countries over the period 1983–2011. The authors found a positive and significant effect of public debt on growth, reinforcing the work of Egbetunde (2012). In their recent study, Matandare and Tito (2018) examined the relationship between public debt and economic growth in Zimbabwe during the period 1980 to 2016, using Ordinary Least Square method. The study found that there is a negative significant relationship between external debt and economic growth in Zimbabwe for the period under study. The study by Favour et al. (2017) empirically analysed the relationship between public debt and GDP growth rate in Nigeria from 1980–2015 using Vector Error Correction model. The result of the study indicated that, foreign and domestic debt have significant negative impact on economic growth in Nigeria in both the short run and the long run within period under consideration.

Owusu-Nantwi and Erickson (2016) study empirically investigated the long run and short run nexus between public debt and economic growth in Ghana for the period 1970 to 2012. Vector error correction and Johansen cointegration analysis were employed to test for causal relationships between the variables. The empirical results showed a positive and significant long run relationship between real GDP growth rate and public debt. In the short run a bidirectional Grange causality link exist between public debt and economic growth (Owusu-Nantwi and Erickson, 2016).

There are studies that have investigated the impact of government debt on economic growth in both developed and developing countries. Such studies include the work of Eberhardt and Presbitero (2015) who investigated the long-run relationship between public debt and economic growth in 118 developing and advanced economies over the period 1960 to 2012. The authors adopted linear and non-linear specifications, employing novel method. The study found some support for a negative relationship between public debt and long-run growth across countries.

Pattillo et al, (2011) assessed the relationship between external debt on growth using a large panel dataset of 93 developing countries spanning Sub-Saharan Africa, Asia, Latin American and Middle East. The study covers the period 1969–1998. The authors make use of OLS, instrumental variables fixed effect as well as System GMM to assess linear relationship between debt and economic growth. In addition to simple linear regression, the authors employ different specifications to investigate the non-linearity of the relationship between debt and growth. The result of the study is that, debt appears to have a non-linear effect on growth, and the average impact of debt on per capita growth appears to become negative for debt level above 35.40 percent of GDP.

Empirical analysis. Before launching into the discussion of the empirical results obtained through the application of panel data models (fixed effects and FE-2SLS), we start with a basic descriptive analysis. More precisely, we show general government debt as a percentage of GDP in the SADC region. Table 1 suggests that some countries within the SADC region are heavily indebted when compared to others. For instance, countries such as Zambia, Mozambique, Malawi and Mauritius appear to be the major countries that are highly indebted within the SADC region. On the other hand, countries such as Botswana, Swaziland, Namibia and South Africa seem to top the list of countries that are less indebted in the SADC region.

An alternative way of getting a preliminary idea about the relationship between government debt and economic growth is to plot the debt ratio against the yearly GDP growth rate. The evidence presented in figure 1 for the full sample is remarkable: government debt and

Table 1. General government debt% GDP in SADC countries, 1995–2017

Country	Mean	STD Dev
Angola	75.83	31.12
Botswana	12.40	5.26
Namibia	25.36	6.93
Swaziland	15.91	4.25
South Africa	40.56	8.08
Mauritius	59.74	4.72
<i>Heavily Indebted Poor Country (HIPC)</i>		
Malawi	58.95	37.35
Mozambique	70.93	31.67
Tanzania	34.96	9.20
Zambia	66.79	75.97

Source: own derived from the IMF data 2019.

economic growth do not appear to have any obvious relationship with one another in the SADC region. Similar results were also observed by Egert (2015) which replicated Reinhart and Rogoff's (2010) work. However, these results should be interpreted with caution since the full sample might be masking a lot of variation in the data set. To verify this statement, we then disaggregated the data and tested this relation by producing the scatter plot for Botswana and Zambia separately. The results from figure 2 do not suggest an apparent negative relationship between government debt and economic growth in Botswana. Therefore, the same conclusions advanced earlier for the full sample also apply to the results presented for Botswana. But when we disaggregate the data further, the general picture changes: what emerges from figure 3 is a strong negative relationship between government debt and economic growth in Zambia. This means that an increasing government debt is detrimental to the overall economic performance of the Zambian economy. This is also evident from table 1 which showed that Zambia was initially categorised by the World Bank as a heavily indebted poor country. While scatter plots present a qualitative measure of the entire association between the two factors, it is only suggestive. In light of the above, the following section will empirically examine the robustness of the scatter plots.

We begin this section by estimating the fixed effect model regression whose results are presented in table 2. Column two of table 2 report our regression results of economic growth

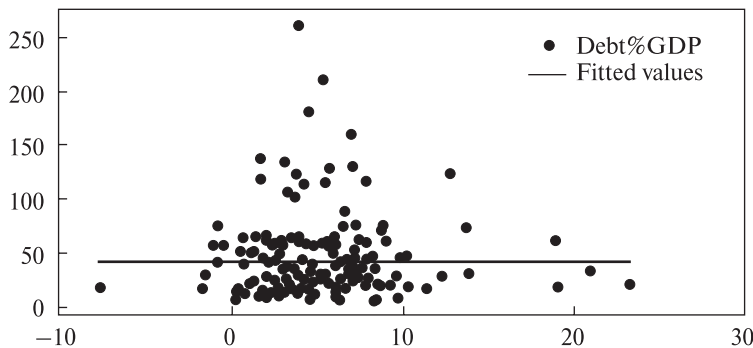

Fig. 1. General government debt % GDP and growth in SADC, 1995–2017

Source: own derived from the IMF data 2019.

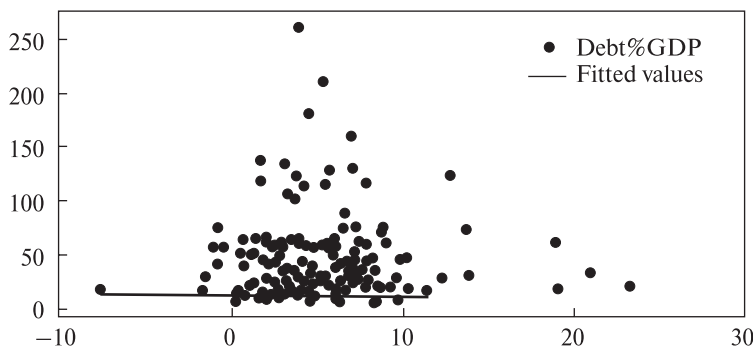

Fig. 2. General government debt % GDP and growth in Botswana, 1995–2017

Source: own derived from the IMF data 2019.

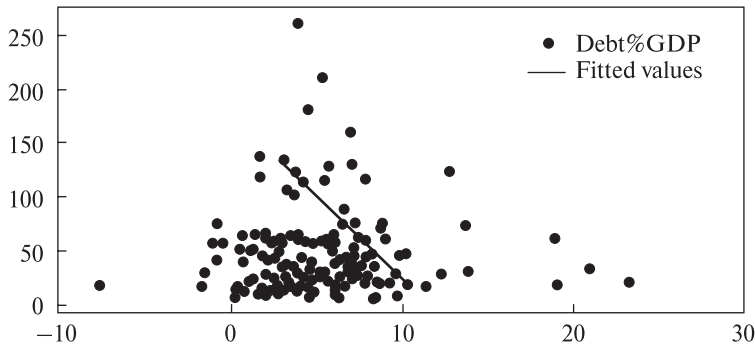

Fig. 3. General government debt % GDP and growth in Zambia, 1995–2017

Source: own derived from the IMF data 2019.

coefficient with government debt for the full sample. The remaining control variables are added in stepwise manner from models 2 to 7 for robustness check. The estimated fixed effect results reveal that there is a negative significant relationship between government debt and economic growth in SADC for the period under study. Precisely, FE (1) indicates that government debt is significant ($\beta = -0.292$, $p < 0.05$) and has a negative effect on economic growth, a sign that larger government debt is detrimental to economic growth. These results are consistent with the work of Pattillo et al. (2011); Anyanwu and Erhijakpor (2004); Schclarek (2004); Misztal (2010); Kumar and Woo (2010); Reinhart and Rogoff (2010); Dinca and Dinca (2013); Mousa and Shawawreh (2017); Matandare and Tito (2018).

Predictably, population growth rate present positive and statistically significant estimates on economic growth in the SADC region. The empirical findings hold up pretty well when adding other control variables across all models. Nonetheless, these results contradict those of Biyase and Zwane (2016) who reported that population had no statistically significant effect on economic growth on the SADC region. The effect of democracy on economic growth is somewhat unclear. In model 3 and 4 of table 2, democracy present a positive and statistically significant effect on growth – as proposed in some studies in this field.

On the other hand, the inclusion of other variables (i.e. openness, military expenditure, investment and inflation) makes it insignificant. The coefficient estimates for the remaining control variables seem to be mostly in line with our expectations and with those in the relevant literature. In line with our expectations, military spending was found to exert a negative influence on economic growth in the SADC region. These results reinforce those of Biyase and Zwane (2016). Similarly, investment shows the existence of strong positive and mostly significant estimates on economic growth in the SADC region. These results confirm the conclusions of other studies, such as Rabnawaz and Jafar (2015). Inflation also presents the expected sign and the variable is significant at 1st level of significance.

To ascertain whether the results presented in the fixed effect model are not biased due to the problem of endogeneity issue, we estimated a FE-2SLS estimator with an instrument as discussed in the methodology section. We further performed several specification tests to check if the instruments use were valid. We found that the Cragg-Donald F-test was above the value of 10, ruling out the concern of a weak instrument. We also performed an endogeneity test to establish whether we needed to use the FE-2SLS estimator or if a fixed effect model was adequate. The results showed that the FE-2SLS estimator was actual the model we needed to use.

Column 9 of table 2 accounts for the potential endogeneity of government debt and estimate FE-2SLS estimator. Comparing these results to those of the fixed effect model, the

results of the FE-2SLS estimator seems to mimic the same pattern in terms of the direction of the impact and the level of significance as those presented earlier. More precisely, the results in this part show that our variables of interest, government debt negatively influences economic growth at 10 % significance level. These results are consistent with those of the fixed effect model presented earlier, although the coefficient possess a slightly lower magnitude. With regards to the impact of other control variables on growth, the results of the fixed effect two stage least square estimator appear to follow the same trends as those of the fixed effect estimator. Precisely, coefficients for trade openness, military spending, investment and inflation, still matter in explaining economic growth in the SADC region – enters negatively and significantly in the FE-2SLS estimator. Similarly, the coefficients for population and investment remain key factors influencing economic growth economic – enters positively and significantly in the FE-2SLS estimator. Therefore, the same conclusions made for the results presented for the fixed effect, also apply to the findings presented for the FE-2SLS estimator.

Having discussed the effect of government debt on economic growth for the full sample, this part of the study examines the effect of government debt on economic growth on the sub-sample. In table 3 below, we used the fixed effect model for countries that are less indebted

Table 2. Fixed effect estimates of the effects of G-debt on economic growth in SADC (full-sample), 1995–2017

Economic Growth	FE(1)	FE(2)	FE(3)	FE(4)	FE(5)	FE(6)	FE(7)	2SLS FE
DEBT	-0.292*** [0.046]	-0.257*** [0.042]	-0.268*** [0.049]	-0.059** [0.028]	-0.040 [0.030]	-0.060 0.027	-0.078** 0.027	-0.075* 0.037
POPULATION		0.936*** [0.137]	0.623** [0.267]	0.433*** [0.141]	0.406*** [0.146]	0.250 0.122	0.318** 0.123	0.282** 0.139
DEMOCRACY			0.109* [0.063]	0.013* [0.034]	0.0310 [0.053]	-0.006 0.044	0.000 0.043	0.007 0.043
OPENNESS				-0.764*** [0.044]	-0.702*** [0.050]	-0.688 0.045	-0.687*** 0.044	-0.703*** 0.044
MIL_EXPENDITURE					-0.139** [0.057]	-0.177 0.047	-0.182*** 0.046	-0.175*** 0.047
INVESTMENT						0.266 0.036	0.243*** 0.037	0.247*** 0.037
INFLATION							-0.001*** 0.000	-0.001*** 0.001
Time dummies	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	
Country dummies	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	
Cragg-Donald Wald F statistic								68.75

Notes: clustered standard errors are reported in parentheses with ***, **, and *, denoting significance at the 1 %, 5 %, and 10% levels, respectively. Columns (1), (2), (3), (4), (5), (6), and (7) are estimated using the fixed effect estimator, with country and year dummies and robust standard errors clustered at the country level. The last column, is estimated using the instrumental variable estimator, with country and year dummies.

Source: author’s estimations based on the IMF data.

Table 3. Fixed effect estimates of the effects of G-debt on economic growth in SADC (sub-sample), 1995–2017

GROWTH	Coef.	Std. Err.
DBT	-0.0628	0.036542
POP	-0.09984	0.154141
DEMO	0.001902	0.081439
OPEN	-0.77091	0.057027
MIL_EXP	-0.0935***	0.061783
INV	0.318451***	0.057788
INF	-0.011271	0.018642

Notes: clustered standard errors are reported in parentheses with ***, **, and *, denoting significance at the 1 %, 5 %, and 10 % levels, respectively.

Source: author's estimations based on the IMF data.

as classified by the World Bank as a robustness check. The results from this part are discussed in comparison with the estimation results from the full sample presented earlier.

By and large, there are some noticeable differences between the estimates from the full sample and those derived from the sub-sample. The differences are in terms of the level of significance and direction of the impact of explanatory variables on economic growth. The results for the full sample, our variable of interest (government debt) has maintained its negative sign. However, the results are insignificant, indicating that government debt in less indebted countries is not detrimental to economic growth. These results reinforce our basic descriptive analysis presented in figure 2 above. For example, our descriptive analysis of Botswana, one of the less indebted country, showed no obvious relationship between government debt and economic growth.

Conclusions and recommendations. This study empirically investigates the relationship between government debt and economic growth in a sample of 10 Southern African Development Community (SADC) members for the period 1995–2017. The study disaggregates the SADC data into different samples: full sample and a sample of non-Heavily Indebted Poor Countries and employs the fixed effects two-stage least squares (FE-2SLS) estimator to account for possible endogeneity bias due to reverse causation between government debt and economic growth. Looking at the results for fixed effect and those of FE-2SLS estimator we found that while the impacts of government debt are similar in direction (negatively related to economic growth) for the full and sub-sample, it is not significantly related with economic growth in the sub-sample. That is, the estimated coefficient varies substantially, depending on the particular sample of countries chosen. This implies that government debt, at moderate level, has no impact on growth while after a certain threshold the effects become growth reducing. Inflation, military expenditure and trade openness were also found to have a negative significant relationship with government debt in SADC. However, population growth and investment were found to have a significant positive relationship with government debt.

REFERENCES

1. Al-Zeaud, H.A., (2014). Public debt and economic growth: An empirical assessment. *European Scientific Journal*, 10(4), 148-158.
2. Angrist, J. and Pischke, S. (2009). Parallel worlds: fixed effects, difference-in-difference, and panel data. *Mostly Hamless Econometric*, pp. 221-246.
3. Anyanwu, J.C. and Erhijakpor, A.E. 2004. Domestic debt and economic growth: The Nigerian case. *West African Financial and Economic Review*, 1(2), pp. 98-128.
4. Baltagi, B.H., Bresson, G. and Pirotte, A., 2003. Fixed effects, random effects or Hausman–Taylor: A pretest estimator. *Economics letters*, 79(3), pp. 361-369.
5. Baum, A. Checherita-Westphal, C. and Rother, P. (2013). Debt and growth: New evidence for the euro area. *Journal of International Money and Finance*, 32, pp. 809-821.
6. Biyase, M. & Zwane T. (2015). Economic growth and government expenditures in Africa: panel data analysis, *International journal of Environmental Economics*, 6(3), 2015, pp. 15-19.
7. Calderón, C. and Fuentes, J.R., (2013). Government debt and economic growth IDB Working Paper No. 424.
8. Checherita, C. and Rother, P. (2010). The impact of high and growing government debt on economic growth: An empirical investigation for the Euro Area. IMF Working Paper No. 10/1237.
9. Chirwa, T.G. and Odhiambo N.M., (2017). Public debt and economic growth nexus in the Euro area: A dynamic panel ARDL approach. *Unisa Economic Research Working paper 19/2017*
10. Chuhan-Pole, P., Calderon, C., Kambou, G., Blimpo, M. and Korman, V., (2018). *Africa's Pulse Spring 2018*. The World Bank.
11. Dincă, G. and Dincă, M.S., (2013). The impact of public debt upon economic growth. *International Journal of Education and Research*, 1(9).
12. Eberhardt, M. and Presbitero, A.F., (2015). Public debt and growth: Heterogeneity and non-linearity. *Journal of International Economics*, 97(1), 45-58.
13. Egbetunde, T. (2012). Public debt and economic growth in Nigeria: Evidence from granger causality. *American Journal of Economics*, 2(6), pp. 101-106.
14. Egert, B., (2015). Public debt, economic growth and nonlinear effects: Myth or reality? *Journal of Macroeconomics*, 43, pp. 226–238.
15. Favour, E.O.O., Idenyi, O.S., Oge, E.O. and Charity, I.A., (2017). Public Debt and Economic Growth in Nigeria. *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences*, 4(3), pp. 1-16.
16. Fincke, B. and Greiner, A. (2013). On the relation between public debt and economic growth: An empirical investigation. *Bielefeld University - Department of Business Administration and Economics. Working Papers in Economics and Management No. 24*.
17. Gómez-Puig, M. and Sosvilla-Rivero, S., (2017). Public debt and economic growth: further evidence for the Euro area. *ICEI WP09/17*.
18. Haq, A.U., (2012). Impact of investment activities on economic growth of Pakistan. *Business & Management Review*, 2.
19. Hausman, J. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*. 46: 1251-1271.
20. Herndon, T., Ash, M. and Pollin, R., (2014). Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff. *Cambridge journal of economics*, 38(2), pp. 257-279.
21. IMF (2018). *Joint World Bank-IMF debt sustainability frame work for low-income countries*, International Monetary Fund: Washington, D.C.
22. Isar, S. (2012). Was the Highly Indebted Poor Country Initiative (HIPC) a Success? *The Journal of Sustainable Development*, 9(1), pp. 107-122.
23. Kumar, M. and Woo, J. (2010). *Public Debt and Growth*, Working paper, IMF Publications.
24. Matandare, M.A. and Tito, J., (2018). Public Debt and Economic Growth Nexus in Zimbabwe. *Journal of Economics and Sustainable Development*. Online vol. No.2, 2018
25. Matiti, C., (2013). The relationship between public debt and economic growth in Kenya. *International Journal of Social Sciences and Project Planning Management*, 1(1), pp. 65-86.
26. Mbate, M. (2013). Domestic debt, private sector credit and economic growth in Sub-Saharan Africa. *African Development Review*, 25(4), pp. 434-446.
27. Moussa, T.A. and Shawawreh, A.M., (2017). The Impact of Public Debt on the Economic Growth of Jordan: An Empirical Study (2000-2015). *Accounting and Finance Research*, 6(2), pp. 114-120.

28. Owusu Nantwi, V. and Erickson, C., (2016). Public debt and economic growth in Ghana. *African Development Review*, 28(1), pp. 116-126.
29. Panizza, U. and Presbitero, A.F., (2012). Public debt and economic growth: is there a causal effect? *Journal of Macroeconomics*, 41, pp.21-41.
30. Pattillo, C. Poirson, H. and Ricci, L.A., (2011). External debt and growth. *Review of Economics and Institutions*, 2(3), p. 30.
31. Pegkas, P., (2018). The Effect of Government Debt and Other Determinants on Economic Growth: The Greek Experience. *Economies*, 6(1), p. 10.
32. Rabnawaz, A. and Jafar, R., (2015). Impact of Public Investment on Economic Growth. *South Asia Journal of Multidisciplinary Studies (SAJMS)*, 1(8), pp. 62-75.
33. Reinhart, C. and K. Rogoff (2010). Growth in a time of debt. *American Economic Review*, 100: 573-578.
34. Schclarek, A., (2004). Debt and economic growth in developing and industrial countries. *Lund University Department of Economics Working Paper*, 2005, p. 34.
35. Shahor, T., (2018). The impact of public debt on economic growth in the Israeli economy. *Israel Affairs*, 24(2), pp. 254-264.
36. Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Cambridge, MA: MIT Press.

Article submitted on 19.07.2019.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2019.

УДК 332(477)

JEL CLASSIFICATION: R10

С.А. РОМАНЮК

д-р екон. наук, директор
Інститут Вища школа державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України
03057, Україна, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20
E-mail: rosand@i.ua
ORCID 0000-0003-1219-1513

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ. МАЙБУТНЄ?

Стаття присвячена проблемам формування державної політики регіонального розвитку в умовах посилення тенденцій територіальної економічної концентрації в Україні. Метою статті є формування пропозицій зі здійснення державної політики регіонального розвитку на період після 2020 року на основі узагальнення тенденцій розвитку регіонів України та дослідження сучасних підходів до територіального розвитку в європейських країнах. На основі використання дифузійної моделі розвитку регіонів за період 2004–2017 років виявлено подальше поширення процесів гальмування економічної динаміки у ключових промислових областях країни на фоні концентрації розвитку в інших територіях, що корелює зі зміною щільності населення. Охарактеризовані нові концепції, які сьогодні впроваджуються у розвинених країнах і можуть бути використані в умовах України (регіональні інноваційні системи). З'ясовано, що найефективнішим підходом держави до територіального розвитку є територіально спрямоване втручання, що передбачає інтеграцію сфер державної політики в різних секторах економіки та інвестиційних інтервенцій у намаганні покращити їх ефективність і запровадити більш інтегрований підхід до регіонального та місцевого розвитку. Обґрунтовано, що нова державна стратегія регіонального розвитку, яка буде сформована на період після 2020 року, має враховувати ризики територіальної економічної концентрації, що продовжують підвищуватися, застосовуючи інтегровані підходи у політиці і в управлінні.

Ключові слова: регіональний розвиток, територіальна економічна концентрація, інтегральні стратегії розвитку, регіональний інноваційний розвиток.

S.A. Romanyuk

Dr. Sc. (Economics), the Director of High School of Public Administration
the Head of Department of public administration
National Academy of Public Administration
under the President of Ukraine
03057, Ukraine, Kyiv, Anton Tsedika str., 20
E-mail: rosand@i.ua
ORCID 0000-0003-1219-1513

REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE: PAST, TODAY. FUTURE?

The purpose of this article is to formulate proposals for the implementation of the state policy of regional development for the period after 2020 based on the growing trends in the development of regions in Ukraine and the study of modern approaches to territorial development in European countries. In particular, using the diffusion model of territorial development for the period of 2004–2017 revealed further spread of processes of inhibition of economic dynamics in the key industrial regions of the country against the backdrop of concentration of development in other territories; it correlates with the change in population density. The new concepts being implemented in the developed countries and can be used in the conditions of Ukraine (regional innovation systems) are described. It is found that one of the most promising modern approaches to the formation of strategic directions of regional development, which received support in the framework of the program period 2014–2020 of the regional development policy of the EU, was the introduction of strategies that include integrated development based on the concept of territorial-directed interference by national authorities or supranational structures (place-based approaches). It is proved that the Polish government demonstrates the case of the improvement of the relevant mechanism of state regulation for regional development. This is evidenced by a four-year Strategy for Responsible Development, which defines the direction of Poland's development until 2020. Its implementation is carried out through the introduction of nine modernized sectoral integrated strategies, which in turn are based on strategic programs. The purpose is to create conditions for the formation of high incomes and better quality of life, while ensuring the competitiveness of the national economy at the same time. It is substantiated that the new state strategy for regional development, which will be formed after 2020, should take into account the risks of territorial economic concentration that continue to increase, using integrated approaches in politics and governance.

Keywords: regional development, territorial economic concentration, integral strategies of development, regional innovate development

С.А. Романюк

д-р экон. наук, директор
Институт Высшая школа государственного управления
Национальная академия государственного
управления при Президенте Украины
03057, Украина, г. Киев, ул. Антона Цедика, 20
E-mail: rosand@i.ua
ORCID 0000-0003-1219-1513

РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В УКРАИНЕ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ. БУДУЩЕЕ?

Статья посвящена проблемам формирования государственной политики регионального развития в условиях нарастания тенденций территориальной экономической концентрации в Украине. Цель статьи – формирование предложений по осуществлению государственной политики регионального развития на период после 2020 года на основе обобщения тенденций развития регионов Украины а также анализа современных подходов к территориальному развитию в европейских странах. На основе использования диффузионной модели территориального развития за период 2004–2017 годов выявлено дальнейшее распространение процессов торможения экономической динамики в ключевых промышленных регионах страны на фоне концентрации развития в других территориях, что коррелирует с изменением плотности населения. Охарактеризованы новые концепции, которые сегодня применимы в развитых странах и могут быть использованы в условиях Украины (региональные инновационные системы). Установлено, что наиболее эффективный подход к территориальному развитию – территориально направленное воздействие, предусматривающее интеграцию сфер государственной политики в разных

секторах економіки, а також інвестиційних інтервенцій для удосконалення їх ефективності і використання більш інтегрованого підходу к регіональному і місцевому розвитку. Обосновано, що нова державна стратегія регіонального розвитку, яка буде сформована на період після 2020 року, повинна враховувати зростаючі ризики територіальної економічної концентрації, використовуючи інтегровані підходи в політиці і управлінні.

Ключеві слова: регіональне розвиток, територіальна економічна концентрація, інтегральні стратегії розвитку, регіональне інноваційне розвиток.

Постановка проблеми та актуальність теми. В українському науковому і політичному середовищах постійно триває пошук підходів до формування сучасних механізмів активізації соціально-економічних процесів на регіональному та місцевому рівнях. Висока динаміка регіональних диспропорцій останніх років і концентрація економічної активності лише в деяких переважно урбанізованих територіях посилюють тенденції моноцентричного розвитку, що супроводжується проблемами нерівного доступу громадян, які живуть у різних громадах, до базових послуг високої якості. Усе це вимагає визначення основних напрямів змін у державній політиці регіонального розвитку. Актуальність означеного зростає в умовах підготовки Кабінетом Міністрів України Державної стратегії регіонального розвитку, розрахованої на період після 2020 року [1]. Вітчизняні науковці відзначають недоліки цього стратегічного документа, розрахованого до 2020 року [2], зокрема те, що визначені стратегічні цілі та механізм вибору пріоритетних цілей регіонального розвитку не скориговано відповідно до зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі країни. В українській практиці у ході планування регіонального розвитку основну увагу приділяють розробленню стратегії (документа) та недостатню – плану її реалізації. Логіка традиційного підходу базується на розумінні того, що якщо створено якісний документ, то його реалізація відбуватиметься автоматично та результативно. В Україні механізми та інструменти систематичного (відповідно до українського законодавства щорічного) моніторингу результативності реалізації Стратегії розробляють формально та декларативно. Технократичний підхід переважає під час стратегічного планування регіонального розвитку в Україні, що не сприяє формуванню суспільної відповідальності за ідентифікацію та розв'язання регіональних проблем. Стратегії укладають за принципом «згори-донизу» працівники департаментів економіки місцевих державних адміністрацій із незначним залученням спеціалістів на децентралізованих рівнях управління і партнерів із громадянського суспільства [3].

Одним із основних недоліків у формуванні стратегічних підходів до розвитку територій і країни в цілому є відсутність скоординованої та узгодженої в ресурсах і часі діяльності різних органів влади та органів місцевого самоврядування, тобто відсутність горизонтальної та вертикальної координації [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед проблем, які виникли під час формування та реалізації регіональних і місцевих стратегій розвитку до 2020 року, експерти та практики також відзначають:

- недостатньо активне залучення громадськості до розробки стратегічних документів;
- занадто широкий спектр пріоритетів, унаслідок чого залучені ресурси для реалізації стратегій розпорозуються і не створюють ефекту виникнення точок зростання;
- нерідко вибір цілей обґрунтований не об'єктивними чинниками, а більше детермінований політичними інтересами учасників стратегічного процесу,

через що не відбувається публічного обговорення проєктів, непрозорим стає розподіл обмежених матеріальних ресурсів;

- завдання, які формуються в рамках проєктів, що розробляються, часто не відповідають структурі стратегічних пріоритетів [5].

Як відмічають вітчизняні науковці, типовими для стратегій територіальних міст, селищ, сіл, зокрема об'єднаних територіальних громад, залишаються недоліки, пов'язані з:

- відсутністю єдиного підходу до розробки стратегічних документів з точки зору уявлень про зміст таких документів, обсяг і глибину опрацювання, джерел інформації, необхідної для аналізу й оцінок. Це виглядає дещо парадоксальним, адже обсяг технічної і фінансової допомоги різних міжнародних інституцій та іноземних держав місцевому розвитку за останні роки збільшився багаторазово. Це може вказувати на недостатню результативність використання такої допомоги державними та місцевими органами влади в контексті її пристосування із урахуванням територіальної специфіки розвитку;
- неузгодженістю стратегічних цілей розвитку у стратегічних документах державного, регіонального та місцевого рівня, що є наслідком відсутності чіткого порядку встановлення їх взаємозв'язку у ході розробки таких документів. Доцільно також додати до цього і відсутність механізму врахування інтересів різних громад у регіональних стратегіях;
- неврахування змін, що відбуваються, у стратегічних документах. Іншою стороною подібної проблеми є те, що суб'єкти стратегічного процесу, особливо невеликих за потенціалом громад, намагаються розробити стратегії на тривалий період, а це пов'язано зі зростанням невизначеності в умовах розвитку;
- відсутністю адекватного моніторингу виконання стратегічних документів, перевірки їх виконання після урахування, використання для моніторингу неадекватних індикаторів як на державному, так і на регіональному та місцевому рівнях;
- економічною необґрунтованістю планів і стратегій, декларативністю багатьох положень розроблених стратегій розвитку територій.

Отже, незважаючи на певний прогрес за останні більш ніж десять років, вплив на регіональний розвиток на різних територіальних рівнях залишається недостатньо ефективним і таким, що потребує суттєвого удосконалення в частині економічного, організаційного та кадрового забезпечення [6].

Метою статті є узагальнення тенденцій розвитку регіонів України, здійснення аналізу сучасних підходів до формування державної політики регіонального розвитку у розвинених країнах з метою формування відповідних пропозицій в умовах наявних тенденцій розвитку регіонів України.

Наукова новизна полягає у доповненні наявних результатів дослідження основних тенденцій розвитку регіонів України в умовах територіальної економічної концентрації упродовж 2004–2017 років.

Методи дослідження. Дослідження виконано з використанням дифузійної моделі територіального розвитку із графічним відображенням отриманих результатів. Модель використовує показники змін у таких індикаторах розвитку як економічна щільність (обсяг валового регіонального продукту на одиницю площі, у порівняльних цінах) щільність населення (чисельність наявного населення на одиницю площі) і продуктивність праці (валовий регіональний продукт на одну особу). За цими показниками регіони кластеризовано у чотири групи: регіони з позитивною динамікою економічної

щільності та щільності населення (території динамічного розвитку); регіони із позитивною економічною динамікою та негативною динамікою щільності населення (регіони із нестійкою динамікою розвитку); регіони із негативною динамікою економічної щільності та щільності населення (окремо виділено регіони, де одночасно має місце негативна динаміка продуктивності праці – регіони у стані стійкого занепаду); регіони з позитивною динамікою щільності населення і негативною динамікою економічної щільності (регіони з нестійкою динамікою розвитку).

Виклад основного матеріалу. В регіональному розвитку України останнім часом відбуваються процеси, які відображають специфіку змін, що мають неоднозначний і суперечливий характер. Подібну оцінку висловлюють як вітчизняні, так і зарубіжні експерти, науковці, дослідники. Зокрема, як відмічає Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), після 2010 року географічна структура розвитку в Україні повністю змінилася [7]: західні регіони загалом стали розвиватися динамічніше за східні. Створився чітко окреслений кластер розвитку, який охоплює Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку та Житомирську області, Черкаську та Кіровоградську області а також міську агломерацію Києва (м. Київ і Київська область). Сільські території в центрі та на Заході України, за оцінками експертів ОЕСР, стали основними факторами зростання економіки країни. І навпаки, промислові області – Запорізька, Харківська, Дніпропетровська, а також територія Донецької та Луганської областей – увійшли в рецесію ще 2012 року. Окупація Криму та збройний конфлікт на Донбасі суттєво погіршили ситуацію.

Одночасно деякі області – Вінницька, Житомирська, Волинська і Тернопільська – скористалися перевагами розвитку «легких» промислових секторів – харчової промисловості, виробництва запчастин для авто та деревообробки. Як наслідок, у період 2004–2014 років розвиток економіки був сконцентрований у кількох регіонах, які швидко розвивалися. За цей час, як стверджують фахівці, частка шести областей із найвищими темпами приросту валового регіонального продукту (ВРП) становила 93,5 % загальнонаціонального приросту ВВП. Такий високий рівень територіальної економічної концентрації зумовлений:

- незначними результатами найбільших суб'єктів економіки на Сході, і не тільки через збройний конфлікт на Донбасі, але й у зв'язку зі скороченням темпів виробництва у Дніпропетровській та Запорізькій областях;
- найпотужнішою динамікою економіки Києва та Київської області (на ці два регіони припадало 60 % зростання національної економіки у 2004–2014 рр.) [7].

Основним чинником підвищення територіальної концентрації розвитку останні два десятиріччя залишається Київ, де зосереджено три чверті працюючих, що мають вищу освіту, забезпечуючи понад половину сукупного приросту ВВП країни. У 2018 році 60 % усіх прямих іноземних інвестицій, що надійшли в Україну, припадало на столицю держави. Іншим регіоном, який робить суттєвий внесок у сучасний розвиток, є Київська область.

Важливо відзначити, що суттєва економічна територіальна концентрація в Україні спостерігається вже тривалий час [8, 9]. Вона обумовлена об'єктивними чинниками, супроводжується зростанням соціально-економічних диспропорцій і становить певну загрозу посилення тенденцій територіального моноцентричного розвитку. Економічна активність переміщується у великі міста країни, а сільські населені пункти та невеликі поселення знелюднюються. Відповідним чином реагує бізнес: він зосереджується на територіях зі значною щільністю населення, що гарантує

сталий попит на товари та послуги, одночасно полишаючи місця із низьким обсягом споживання. Як наслідок, невеликі, віддалені від місць економічної концентрації територіальні громади, навіть в умовах отримання права на нові місцеві податки в ході фіскальної децентралізації, продовжують занепадати у розвитку, оскільки позбавлені власних джерел доходів.

Таким чином зростають диспропорції у можливостях органів місцевого самоврядування вплинути на покращення надання громадянам базових послуг — освітніх, соціальних, медичних, комунальних. За цих умов незворотним для держави є рішення щодо рецентралізації повноважень у наданні публічних послуг: громади об'єднують, використовуючи різноманітні моделі та стимули чи примус. Власне цим пояснюється процес об'єднання територіальних громад, що триває в Україні.

Проблема полягає у тому, що продовження динамічних процесів міграції як у середині країни, так і виїзд громадян за кордон з метою пошуку гідних умов існування, постійно генеруватимуть потребу укрупнення громад, приєднання громад із малим потенціалом розвитку до місць територіальної економічної концентрації. Тенденції останніх років дають підстави для занепокоєння, що подібних точок економічної активності залишатиметься усе менше. Адже особливість сучасних проявів географічних диспропорцій полягає у тому, що країна поступово, але впевнено втрачає власний потенціал, насамперед промисловий. За останні півтора десятиліття у ключових промислових регіонах економічна динаміка гальмується, зменшується щільність населення та продуктивність праці (рис. 1).

Зокрема, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області за досліджуваний період поступово опинились у становищі, коли одночасно три індикатори розвитку — економічна щільність, щільність населення та продуктивність — мають

Рис. 1. Дифузійна модель розвитку регіонів за період 2004–2017рр.*

* Дані за 2017 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 1. Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу у регіонах України за 2012–2017 роки у фактичних цінах, грн

Регіон	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	32002	33473	36904	46413		
АР Крим	22675	23595
Вінницька	20253	22303	27249	37270	46615	58384
Волинська	19249	19817	23218	30387	34310	49987
Дніпропетровська	44650	46333	53749	65897	75396	97137
Донецька	38907	37830	27771	26864	32318	39411
Житомирська	19551	20286	23678	30698	38520	49737
Закарпатська	17088	17044	19170	22989	25727	34202
Запорізька	30656	30526	37251	50609	59729	75306
Івано-Франківська	23379	24022	27232	33170	37220	46312
Київська	40483	39988	46058	60109	74216	90027
Кіровоградська	22082	25533	29223	39356	47469	55183
Луганська	25950	24514	14079	10778	14251	13883
Львівська	24387	24937	28731	37338	45319	58221
Миколаївська	24838	27355	30357	41501	50091	60549
Одеська	27070	29118	31268	41682	50159	62701
Полтавська	38424	39962	48040	66390	81145	106248
Рівненська	18860	19003	24762	30350	33958	42038
Сумська	21722	2351	26943	37170	41741	51419
Тернопільська	16644	16819	20228	24963	29247	38593
Харківська	29972	31128	35328	45816	51150	69489
Херсонська	17910	19311	21725	30246	36585	45532
Хмельницька	19920	20165	24662	31660	37881	49916
Черкаська	24558	26168	30628	40759	48025	59697
Чернівецька	14529	15154	16552	20338	23365	31509
Чернігівська	22096	22603	26530	35196	41726	55198
м. Київ	97429	109402	124163	155904	191736	238622
м. Севастополь	25872	28765

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

негативний тренд. На межі критичних наслідків наявних тенденцій перебуває Харківська область з від'ємною динамікою щільності населення і майже відсутнім позитивним економічним зростанням. Певним чином може викликати здивування потрапляння до цієї групи Полтавської області, адже за підсумками 2017 року регіон має найвищий серед областей показник ВРП на одну особу – 106,2 тис. грн (табл. 1).

Водночас це відбувається на фоні скорочення економічної активності та чисельності населення в ньому. Поясненням може бути лише те, що останнім часом державні статистичні органи, характеризуючи економічні показники регіонів, ви-

користуються лише фактичні ціни, що суттєво впливає на оцінку реального економічного становища в них.

Отже, сучасні тенденції регіонального розвитку характеризуються тривалою територіальною концентрацією економічної активності в деяких регіонах із одночасним скороченням промислового виробництва в інших – тих, які склали у минулому промислову основу країни. Це об'єктивний процес, який свідчить про структурні зміни на регіональному рівні, а також про відсутність реального впливу державної політики на скеровування цих змін у сприятливий для регіонального розвитку напрям. Подібне твердження вбачається важливим у період підготовки Кабінетом Міністрів України нової Державної стратегії регіонального розвитку (ДСРР), яка має визначити державну політику регіонального розвитку після 2020 року.

Нові концепції, які сьогодні впроваджують у розвинених країнах, зокрема гнучка спеціалізація (*smart specialisation*), або інші варіанти промислової політики, спонукають до розвитку інноваційних стратегій, що прискорюють регіональні структурні зміни, пов'язані із реформуванням економічної бази регіонів шляхом їх диверсифікації у нові сфери діяльності чи створення нових промислових секторів.

Така стратегічна орієнтація для регіональної інноваційної політики обґрунтована еволюційною економічною географією (*EET*) – новим напрямом регіональної науки, який досліджує структурні зміни в регіональних інноваційних системах (*regional innovation system, RIS*), суттєво серед суттєво відмінні у різних типах регіонів. Ці системи розрізняються за здатністю формувати нові напрями зростання з урахуванням відмінностей у ендогенному потенціалі регіонів і різниці у спроможності залучати екзогенні знання та ресурси для нових напрямів розвитку [10].

Відповідно, зміни у напрямках розвитку економіки треба розглядати з урахуванням різних типів регіональних інноваційних систем:

- шлях розвитку модернізації – вдосконалення наявних промислових сфер на основі нових технологій чи організаційних змін;
- розгалуження – диверсифікація наявних сфер промисловості;
- шлях імпортування – створення для регіону нової сфери промисловості;
- створення напряму розвитку, абсолютно нового для регіону.

Наукова література пропонує різноманітну класифікацію для визначення відмінностей між різними напрямками, як правило п'ятьма основними, регіонального розвитку (табл. 2).

Шлях модернізації чи оновлення належить до основних внутрішньорегіональних змін, які генерують спрямування розвитку промисловості на основі впровадження нових технологій (використання нових матеріалів чи технологій у традиційних галузях) чи запровадження проектно-організаційної у креативних сферах.

Шлях розгалуження передбачає появу нових напрямів від наявних сфер промисловості і можливостей, які вже існують у регіоні. Він може з'явитися унаслідок різних дій, зокрема через диверсифікацію наявних компаній у нові виробничі сфери. У цьому випадку фірми поширюють діяльність у нових секторах шляхом перерозподілу активів і можливостей. Прикладом можуть бути екологічні технології виробництва, які відокремлюються від наявного інжинірингу, промисловості виробництва матеріалів та машинобудування у регіонах [12]. Шлях імпортування – це створення сфер промисловості, які є новими для регіону. Такі процеси можуть розпочатися із появою в регіоні іноземних компаній, кваліфікованих працівників із компетенціями, які відсутні серед зайнятих у регіоні, або завдяки віддаленому інноваційному партнерству. Внутрішнє інвестування іноземними компаніями часто вважають

Таблиця 2. Напрями та механізми інноваційного розвитку регіонів

Напрямок розвитку	Механізм
Шлях розширення	Розвиток наявних промислових сфер, який базується на інкрементальному впровадженні інновацій по відомих, добре сформованих технологічних траєкторіях
Шлях модернізації / оновлення	Основна зміна у новому напрямі промислового розвитку, упровадження нових технологій чи організаційних інновацій
Шлях розгалуження	Розвиток нової промислової сфери на основі компетенцій та знань у суміжних галузях
Шлях імпортування	Імплементация у промисловість регіону нової галузі, зокрема через іноземне інвестування
Шлях створення	Поява та зростання нових сфер у промисловості на основі абсолютно нових технологій і наукових відкриттів або як результат пошуку нових бізнес-моделей, соціальних інновацій та стартапів

Джерело: складено за: [11].

ключовим фактором для шляху імпортування, якщо ці компанії створюють значну додану вартість та пов'язані із регіональною економікою, тобто мають зв'язки із регіональними суб'єктами.

Шлях створення нових сфер промисловості є найрадикальнішою формою змін. Це поява та зростання сфер, які базуються на нових технологічних та організаційних знаннях, що часто виникають у контексті наявних структур і напрямів розвитку технологій та інституційних механізмів. Як правило, шлях створення в нових сферах промисловості базується на активах, ресурсах чи компетенціях, що існують у регіоні, зокрема таких як якісна наукова база чи наявна якісно підготовлена робоча сила [13].

Так, зростання сектору «червоної» біотехнології у Відні базувалося на ендогенних компетенціях працівників медичних наукових установ а також на інвестуванні і знаннях іноземних компаній.

Вибір того чи іншого напрямку розвитку залежить від типу регіональної інноваційної системи (*RIS*), сформованої в регіоні. *RIS* можуть бути концептуалізовані як низка компаній, організацій та інституцій, які впливають на інноваційну поведінку та економічну діяльність на регіональному рівні [14]. Їх формують наявні промислові структури, технологічні можливості, організації, що генерують знання, інституції, які забезпечують підтримку та функціонування різноманітних мереж.

Аналіз наукової літератури щодо інноваційних регіональних систем дає змогу визначити використання для їх підтримки двох основних видів державної політики: один – спрямований на стимулювання діяльності суб'єктів і реалізацію інноваційних проектів компаній та інших стейкхолдерів. Він має на меті посилення інноваційного потенціалу і результативності деяких суб'єктів: великих компаній, середніх та малих підприємств, університетів, дослідницьких організацій. Інший – системно орієнтована стратегія, яка покращує функціонування регіональних інноваційних систем, усуваючи їхні слабкі сторони, сприяє нарощуванню місцевих та екзогенних потоків знань і адаптації організаційних та інституційних структур *RIS*. Системна політика зосереджена на покращенні результативності регіональної інноваційної системи як цілого. Вона передбачає кращу координацію, функціонування, внутрішню та зовнішню взаємодію груп суб'єктів усередині кластерів, зв'язків між університетами та компаніями, мобільної інфраструктури та схем перекваліфікації працівників [15].

Як зазначають дослідники, обидва підходи мають лише обмежений вплив на регіональні структурні зміни, коли застосовуються окремо. Водночас, їх комбінування дає змогу досягти позитивного ефекту у нових напрямках регіонального розвитку.

Цей аргумент випливає з факту, що новий сектор промисловості в регіоні чи основний напрям змін відбувається через два мікропроцеси: шляхом заснування фірм, які започатковують новий вид діяльності в регіоні, або шляхом упровадження нових видів діяльності на наявних підприємствах. Нові або наявні компанії є головними суб'єктами змін. Проте самі вони не здатні створити нові напрями зростання лише на власній основі, якщо дотримуватися підходу регіональних інноваційних систем. Подібні напрями з'являються у регіоні, коли:

- засновуються декілька функціонально взаємопов'язаних компаній;
- інвестори / компанії переконані у наявності попиту (наявного чи потенційного) на ринку;
- компанії знаходять необхідні фактори для започаткування діяльності в регіональній інноваційній системі й отримують доступ до виробничих та інформаційних мереж за межами регіону [16].

Основна ідея полягає в тому, що поява нових напрямів зростання перебуває не лише нового підприємництва та інноваційної активності; вона вимагає взаємопов'язаних компаній, які отримують вигоду від учасників та інституцій, що підтримують інноваційний процес.

Одним із найперспективніших сучасних підходів до формування стратегічних напрямів регіонального розвитку, який отримав активну стимуляційну підтримку в рамках нового програмного періоду політики регіонального розвитку в ЄС 2014–2020 рр., стало впровадження стратегій, які передбачають інтегрований розвиток, що спирається на концепцію територіально спрямованого втручання з боку національних органів влади чи наднаціональних структур (*place-based approaches*) [17].

У загальному вигляді інтегровані територіально спрямовані підходи визначають як:

- довготермінові стратегії розвитку з метою зменшення стійких проблем на територіях різного масштабу;
- надання пакету інтегрованих, територіально спрямованих публічних товарів і послуг, сформованого та імplementованого шляхом виявлення й поєднання місцевих переваг і знань через політичні інституції, а також налагодження зв'язків із іншими територіями;
- залучення системою багаторівневого управління на конкретну територію ресурсів, що відповідають умовам визначених для неї цілей вирішення проблем та інституцій і спрямовуються від вищих до нижчих територіальних рівнів влади [18].

Подібні підходи розглядають з точки зору декількох взаємопов'язаних вимірів, які можуть бути виокремлені у ході аналізування ряду виконаних останнім часом досліджень [19–22].

По-перше, географічний вимір, який визначає не просто структуру втручання — інвестиційних державних (європейських) інтервенцій на території — в рамках адміністративних меж, але й передбачає інтеграцію «специфічних місць» і забезпечує їхній зв'язок з іншими місцями. Тобто йдеться про функціональну територію, яка не має адміністративних меж, про покращення ефективності інтервенцій, що мають на меті сприяння розвитку. Інтеграція території логічно доповнюється застосуванням

координаційних механізмів, які мають на меті покращити і гармонізувати інтервенції як у рамках, так і без врахування адміністративних меж [23].

Територіальна інтеграція може складатися з:

- стратегій які розробляють та погоджують декілька місцевих органів влади, що представляють частини функціональної території;
- імплементації стратегій у рамках спільних підходів місцевих органів влади в межах функціональної території;
- заснування нових організацій, які об'єднують декілька місцевих органів влади функціональної території чи делегування певних повноважень наявним подібним організаціям.

Практика використання інтегрованих стратегічних підходів до розвитку територій у країнах ЄС свідчить, що в програмний період 2014–2020 рр. стратегії сталого розвитку запроваджували як на функціональних урбанізованих територіях, так і в адміністративних межах міст, одного або декількох адміністративних районів. Половина стратегій стосується певних адміністративно-територіальних одиниць, третина впроваджується на територіях, що охоплюють кілька суміжних адміністративно-територіальних одиниць, масштаб може бути різним. Зокрема, у Фінляндії стратегія охоплює шість міст, створюючи мережу, базовану на різноманітних формах кооперації. У Бельгії ряд стратегій стосується розвитку цілої провінції, яку не можна розглядати як функціональну територію. У Болгарії стратегія стосується міст у їхніх адміністративних межах, але заходи з імплементації стратегії поширюються на так звані зони інтервенції, тобто зони з публічними функціями, зони соціальних інтервенцій і зони із потенціалом економічного розвитку.

Подібна цільова спрямованість має місце у низці стратегій, що стосуються функціональної урбанізованої території. Так, кожна з дев'яти стратегій у Франції стосується функціональної урбанізованої території, сформованої об'єднаними в асоціацію муніципалітетами. При цьому всередині території заходи імплементуються у районах, визнаних пріоритетними у рамках національної політики урбанізації.

У цілому це стосується третини стратегій, запроваджених у країнах ЄС: хоча стратегії розроблені для великих територій, вони націлені на конкретні місця чи зони. Непов'язані з розвитком урбанізованих територій стратегії охоплюють переважно невеликі центри сільських територій. Вони розроблені для певних воєводств у Польщі, для прибережних, острівних, гірських, територій, а також територій природних заповідників країн ЄС.

Важливою особливістю багатьох стратегій у Франції, Італії, Португалії, Румунії, Федеративній Республіці Німеччини є те, що вони мають на меті зменшення диспропорцій між урбанізованими і сільськими територіями у краще інтегрованих підходах, які передбачають концентрацію інтервенцій у взаємопов'язаних пріоритетах для посилення зв'язку між урбанізованими та сільськими територіями.

По-друге, інтегрований територіально-спрямований підхід має на меті підвищити інтеграцію інтервенцій. Цей вимір передбачає інтеграцію державних політик у різних секторах економіки та інтервенцій у намаганні покращити їх ефективність і запровадити краще інтегрований підхід до регіонального / місцевого розвитку. Синергія може виникнути у випадку комбінування джерел фінансування цілеспрямованих місцевих ініціатив. Цей вимір може охоплювати:

- інтеграцію стратегічних цілей від декількох місцевих стратегій;
- формування пріоритетів інвестування від декількох тематичних цілей;
- використання різноманітних джерел фінансування;

- інтеграцію внутрішніх (місцевих, регіональних) та державних (європейських) цільових пріоритетів.

Аналіз формування цілей у рамках стратегій сталого розвитку урбанізованих територій засвідчує, що основними є соціальне включення (*social inclusion*), збереження навколишнього середовища, забезпечення транспортними послугами, стимулювання низьковуглецевої економіки та економічне зростання. Як правило, цілі у стратегіях визначають виходячи із адекватної діагностики викликів, ідентифікованих на певних територіях. Дослідження свідчать, що рівень інтегрованості заходів для кожної стратегії в різних країнах суттєво варіює. Так, стратегії в Хорватії, Кіпрі, Чехії, Греції, Литві та Польщі визначають відносно значну кількість інвестиційних пріоритетів у кожній стратегії, у той час як стратегії в Австрії, Бельгії, Естонії, ФРН, Ірландії, Мальті, Румунії, Словенії та Швеції мають порівняно незначну кількість таких пріоритетів. Більше того, у Хорватії, Франції, Греції, Польщі діапазон інвестиційних пріоритетів суттєво варіює. Зокрема, у Польщі найменша кількість подібних пріоритетів у стратегіях – п'ять, а найбільша – тридцять один. Більшість національних експертів із країн ЄС відмічають, що стратегії розвитку територій у 53–79 % випадків сповідують інтегрований міжсекторний підхід [24].

Третій вимір стосується інтеграції знань, тобто використання інтегрованого підходу, який змінює практику і спроможність постачати й імплементувати територіальну політику розвитку у територіальні інституційні структури. Так, інтеграція відбувається через:

- посилення стратегічного мислення та запровадження пріоритетності визначення дій і концентрацію на них ресурсів на місцевому рівні;
- забезпечення місцевої / регіональної спільноти можливостями імплементації соціальних та економічних ініціатив, запровадження партисипативного управління у стратегічному розвитку;
- стимулювання та розвиток інноваційних підходів.

Даний вимір ідентифікується в рамках територіально спрямованого підходу у процесі обґрунтування доцільності використання для розвитку місцевих знань, які підтримуються ідеями та фінансуванням із центрального територіального рівня. При цьому спроможності забезпечення можливостей місцевої / регіональної спільноти розрізняються застосуванням різних підходів – «зверху згори донизу» та «знизу вгору». Елементи першого підходу обумовлені способом імплементації стратегій, коли вони фінансуються із Європейських фондів і мають відповідати вимогам, які встановлює Європейська Комісія чи національний уряд країни ЄС. Наявність підходів «знизу вгору» обумовлена значною підтримкою розвитку стратегічних процесів на функціональних територіях місцевими органами влади.

Участь різних суб'єктів у різних стадіях стратегічного процесу забезпечується залученням до розроблення стратегій органів влади різних територіальних рівнів – від муніципального до національного. У ряді випадків відзначається активна участь на даному етапі представників наукових та експертних кіл, що дає змогу гарантувати загальне усвідомлення специфічності території запровадження стратегії та ефективне партнерство в її імплементації. Подібні широкі групи учасників стратегічного процесу, які складаються із представників економічного і соціального партнерства, громадських організацій, організацій приватного сектору, представників населення, можуть набувати різних форм: консультативні ради, ради партнерства, групи впровадження, ради програмування, робочі групи тощо.

Четвертий – управлінський вимір (*a governance dimension*) передбачає участь політичних інституцій і визначає, до яких вертикальних і горизонтальних відносин підвищується зв'язок між партнерами та яким чином розподіляється відповідальність для запровадження інтегрованого підходу до регіонального / місцевого розвитку. Інтеграція території логічно доповнюється запровадженням механізму координації, який має покращити і гармонізувати інтервенції. До цього типу багаторівневої інтеграції відносять:

- розподіл та делегування відповідальності за імплементацію та менеджмент фінансових капітальних інтервенцій (у рамках ЄС – Європейського структурного та інвестиційного фонду (*European Structural and Investment Funds, ESIF*) на місцевий рівень влади;
- створення нових інституцій чи інтеграція нових функцій щодо імплементації стратегій інтегрованого розвитку та політик, які посилюють вертикальне та горизонтальне багаторівневе партнерство.

Аналіз стратегій розвитку адміністративно-територіальних одиниць та їх об'єднань допомагає ідентифікувати ключові тенденції. У 60 % випадків відповідальність за імплементацію стратегій покладена на місцеві органи влади чи на асоціації таких органів. У 20 % випадків відповідальність за місцеві стратегії розвитку розподіляється між різними територіальними рівнями влади.

Основна відмінність може бути визначена між випадками, коли органи державної влади країни домінують у формуванні та імплементації місцевих стратегій, а делегування на місцевий та регіональний рівень обмежене, і випадками, коли значний рівень відповідальності делегований на місцевий та регіональний рівні влади.

Як головні чинники подібної відмінності дослідники розглядають часткове та значне делегування [24]:

1. Часткове делегування. Домінування центральної влади обумовлено обмеженістю спроможностей місцевих / регіональних органів влади здійснити загальну імплементацію процесу. У той же час, існує постійна взаємодія між різними рівнями влади для координації та кооперації різних партнерів у рамках інтегрованого інвестиційного процесу. На місцеву владу у цих випадках покладається зобов'язання підготовки проектних пропозицій, які відбирають не за конкурсною процедурою. Жодна заявка на здійснення інтегрованих інвестицій не може бути здійснена без перевірки на центральному рівні. Зокрема, у Латвії таке повноваження закріплено за Міністерством фінансів. Інший випадок подібного обмеження делегування місцевим органам відповідальності за реалізацію інтегрованих процесів обумовлено вимогами використання європейських фондів, задіяних у даний програмний період Політики Єднання.

2. Значне делегування. Домінування місцевих органів влади має місце у випадках, коли місцеві органи мають спроможність чи значний досвід імплементації проектів Європейського Союзу або сповідують проактивний підхід. Як приклад, місцеві органи влади агломерації *Walbrzych* у Польщі – єдиної, яка має відповідальність за впровадження інтегрованої інвестиційної стратегії. Усі інші подібні стратегії залежать від ступеня підтримки регіональних органів влади, які мають формально та за змістом оцінювати інвестиційні проекти, підписувати контракти з бенефіціарами та здійснювати фінансовий контроль.

Незважаючи на суттєві виклики, які виникають унаслідок делегування повної відповідальності за реалізацію інтегрованих стратегій, для суб'єктів агломерації

важливо безпосередньо керувати ними для формування місцевих можливостей та забезпечення ухвалення рішень на місцевому рівні.

Управління механізмами моніторингу та оцінювання прогресу інтегрованих територіально спрямованих стратегій істотно різні. У цей процес залучено значну кількість територіальних рівнів влади та організацій. Як правило, національний і регіональний рівні відіграють у цьому процесі вагомішу роль. Для ряду випадків можливе розрізнення між завданнями зі збору даних, моніторингу та звітування, яке виконується місцевими органами влади, й оцінюванням, відповідальність за яке покладена на регіональні та національні рівні влади.

Означені виміри спільно стимулюють та сприяють запровадженню інтегрованого територіально спрямованого підходу у 2014–2020 рр. у рамках Європейського Союзу. Відмінностями від попереднього програмного періоду є те, що:

- загальне фінансування інтегрованого територіально спрямованого підходу збільшено. Відповідно до запровадженого механізму територіального розподілу в Операційних Програмах майже 9 % бюджету політики єднання ЄС (31 млрд євро) спрямовано через різноманітні територіальні канали;
- запроваджено регуляторні вимоги для імплементації інтегрованого територіально спрямованого підходу в містах;
- інтегрованому підходу приділено посилену увагу Європейської Комісії;
- на програмному рівні вимагається більше інформації щодо запровадження інтегрованого територіально спрямованого підходу;
- більше уваги приділено поширенню знань серед місцевих органів влади щодо застосування нових підходів ЄС у територіальному розвитку.

Основні висновки із запровадження викладених вище підходів до застосування інтегрованих стратегій розвитку дають експертам ЄС підстави стверджувати, що:

- стратегії розвитку, що складаються із кількох пов'язаних і взаємно сприятливих дій і втручань на територіях розвитку дають відчутніші результати;
- стратегічні підходи до стимулювання економічного зростання, що базуються на твердих позиціях ґрунтового діагнозу, в цілому є успішнішими;
- критичним для отримання позитивних результатів застосування інтегрованої стратегії є чітке і системне уявлення про стан економічного і соціального розвитку території, де вона буде імplementована [24].

У цьому контексті повчальний приклад удосконалення відповідних механізмів державного регулювання демонструє уряд Польщі, який модернізує систему стратегічного управління регіональним та місцевим розвитком. Про це свідчить чотирирічна Стратегія Відповідального Розвитку (*The Strategy for Responsible Development, SRD*), що визначає напрям розвитку Польщі на період до 2020 року. Її імплементація здійснюється шляхом запровадження дев'яти модернізованих секторальних інтегрованих стратегій, базованих на стратегічних програмах. Ціль *SRD* – створити умови для формування високих доходів населення та кращої якості життя, забезпечуючи одночасно конкурентоздатність національної економіки [25]. Три основні завдання в державній політиці визначено ключовими для підтримки даної цілі. Польща прагне створити законодавчі, інституційні та інвестиційні умови, які забезпечать:

- стає економічне зростання, яке базується на знаннях, інформації та організаційних перевагах;
- соціально чутливий і територіально сталий розвиток;
- ефективну державу та економічні інститути, які роблять внесок у зростання, а також соціальну та економічну інклюзію (рис. 2).

Ціль 1	Ціль 2	Ціль 3
<p>Стале економічне зростання на основі наявних та нових переваг:</p> <ul style="list-style-type: none"> • реіндустріалізація на основі повнішого використання внутрішніх ресурсів країни; • інноваційний розвиток бізнесу, стимулювання розвитку нових технічних та організаційних рішень на основі власних ресурсів підприємств; • малі та середні підприємства-капітал для зростання; • мобілізація різноманітних джерел капіталу для розвитку; • експансія польських підприємств на зовнішніх ринках 	<p>Соціально та територіально чутливе зростання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • соціальне єднання; • територіально сталий розвиток: переваги від економічного розвитку країни мають бути доступними для усіх жителів, незалежно від місцезнаходження 	<p>Ефективна держава та економічні інститути для зростання, а також для соціального та економічного охоплення:</p> <ul style="list-style-type: none"> • спрощення регулювання та підвищення якості законодавчих актів; • інститути, спрямовані на стратегічний розвиток, координацію його складових; • використання в державному управлінні цифрових технологій; • стабільні, ефективні та сталі публічні фінанси; • координація використання коштів фондів ЄС з метою підвищення рівня створення доданої вартості у ході реалізації проектів

Рис. 2. Ключові цілі Стратегії відповідального розвитку Польщі

Джерело: складено за [26].

Нова стратегія визначає, що рушієм недавнього бурхливого економічного зростання в Польщі в основному було підвищення добробуту урбанізованих агломерацій, у той же час більшість невеликих міст і сільських територій не брали в цьому адекватної участі та не отримали відповідної вигоди. Бідність і соціальна відчуженість периферійних територій стали наслідками цього процесу, і таку тенденцію має подолати затверджена урядом Стратегія Відповідального Розвитку.

Основними елементами нового, інтегрованого підходу, є:

- підготовка документів економічного, соціального та просторового характеру на уніфікованій основі;
- удосконалений (на основі регулювання) механізм погодження документів різних територіальних рівнів, що формує стратегічну програмну систему;
- стратегічний державний інвестиційний механізм, який враховує інтереси усіх залучених суб'єктів (місцеві органи влади, спільноти, підприємства) у рамках територіального контракту;
- інтеграція інтервенцій політики розвитку, що здійснюється різними суб'єктами національного, регіонального та місцевого рівнів із урахуванням принципу субсидіарності;
- визначення територій стратегічного втручання на національному, регіональному чи місцевому рівні.

Пропоновані зміни повинні покращити багаторівневе управління, забезпечити чітко означені цілі та завдання розвитку кожного територіального рівня одночасно із механізмом взаємодії через територіальні контракти. Інтегровані стратегії, які враховують широкий спектр сфер політики, повинні стимулювати компліментарність і усе більшу пов'язаність інвестицій, зокрема координацію інвестицій у розвиток транспортної мережі із інвестиціями у нові навчальні заклади чи медичні та рекреаційні

центри на територіях динамічного зростання; об'єднання послуг та їх постачання на території, де скорочується чисельність населення.

Подібний підхід вимагає відповідних ефективних відносин взаємодії між центральними органами виконавчої влади у здійсненні політики в різних секторах (фактично, йдеться про створення складових стратегічної маневреності). Крім того, важливим є усвідомлення, що стратегії інтегрованого розвитку – не тільки інструмент удосконалення державного планування; вони слугують інструментом комунікації між державними органами влади та населенням для активізації діалогу та визначення напрямів подальшого розвитку. У формуванні масштабу та характеру цієї інтегрованої основи на наступні роки уряд Польщі розглядатиме роль таких стратегій як обов'язкових документів і визначатиме, яким чином вони можуть бути використані як інструмент управління всередині апарату органів влади для стимулювання спільної діяльності різних його підрозділів для ухвалення рішень щодо спрямування державних інвестицій і залучення фізичних та юридичних осіб до процесів розвитку.

Важливим є і те, що Стратегія відповідального розвитку визначає ряд територій країни цільовими для спеціальної підтримки (табл. 3). Передбачено, що цільова територіальна підтримка продовжуватиметься в рамках чинних програм, наприклад, низка заходів для територій на сході країни. Нові ініціативи, зокрема стратегічні проекти *SRD* – Пакт для сільських територій, пропонують координовані заходи сільського розвитку з метою покращення цільової підтримки шляхом використання національних фондів і фондів ЄС, узгодженої із думкою численних учасників – експертів, центральних органів влади, органів влади воєводств, недержавних організацій, дослідницьких установ, сільськогосподарських суб'єктів. Із залученням різних груп інтересів на ранній стадії процесу роботи над документом пропонуватиметься ширший спектр проектів, спрямованих на розвиток пріоритетних сфер: розвиток підприємництва, технічну та соціальну інфраструктуру, публічні послуги, захист навколишнього середовища, сільськогосподарські ринки тощо.

Таблиця 3. Заходи Стратегії відповідального розвитку щодо окремих територій Польщі

Визначена територія	Заходи стратегічного впливу
Східна Польща	Пакет заходів для Східної Польщі – посилення координації інструментів впливу на розвиток; міжрегіональні програми для відсталих регіонів
Сілезія	Програми підтримки сприятливого клімату для залучення інвестицій і сприяння структурних змін
Середні міста, що втрачають соціальні та економічні функції	Програми просторової інтеграції таких міст із територіями високої динаміки розвитку
Території із загрозою перманентної маргіналізації	Програми цільової інвестиційної підтримки на диверсифікованій основі
Сільські території	Пакт для сільських територій, який підтримує розвиток сільських громад
Регіональні агломерації	Програми підтримки самоврядування із відновлення життєдіяльності, ініціативи з урбанізації, інтегровані територіальні інвестиції

Джерело: [25].

Подібні ініціативи – можливість для фундаментальних змін у майбутньому і конкретизації зусиль з розширення міжсекторальної координації на національному рівні, яка є альтернативою чинним неефективним механізмам територіального розвитку у Польщі.

З урахуванням проблем стратегічного управління розвитком в українському суспільстві, дослідження результативності таких ініціатив сусідньої держави видається доцільним.

Висновок. Підсумовуючи викладене, варто виокремити ряд пропозицій, які можуть удосконалити майбутню державну політику регіонального розвитку України.

1. Надзвичайно важливим видається запровадження інтегрованих підходів до розвитку територій субнаціонального рівня. В умовах динамічного скорочення жителів у населених пунктах сільської місцевості, а також малих міст, концентрації товарів, послуг, робочої сили, знань, фінансових ресурсів у великих містах, дані підходи залишаються чи не єдиним шляхом забезпечення всієї території країни базовими публічними послугами для жителів незалежно від їх місцезнаходження.

2. Успіх запровадження державної політики регіонального розвитку в країні значною мірою залежить від формування системи багаторівневого управління. Її незавершеність суттєво скорочує можливості стратегічного розвитку на регіональному (обласному та районному) рівні. Обмеженість у повноваженнях та ресурсах, що є ключовим чинником для повноцінного багаторівневого управління, скорочує зацікавленість місцевих органів влади та місцевого самоврядування ухвалювати стратегічні рішення, пов'язані із регіональним / місцевим розвитком та нести політичну відповідальність за їх реалізацію перед своїми виборцями.

3. У стратегічному вимірі держава має стимулювати формування регіональних (міжрегіональних – на інтегрованій основі) інноваційних систем, які сприятимуть відродженню промисловості в регіонах на нових структурних засадах, що є запорукою якісного підвищення добробуту жителів громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мінрегіон починає розробку Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2027 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://invest.kharkiv.ua/index.php?route=information/> (дата звернення: 15.05.2019).
2. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/247566248> (дата звернення: 15.05.2019).
3. *Бойко А.* Планування регіонального розвитку в Україні // Вісник КНТЕУ. – 2017. – № 1. – С.19–35.
4. *Романюк С.А.* Теорія та практика стратегічного управління: Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. – Київ, 2019. – 234 с.
5. Підготовка проектів на ДФРР. Центр розвитку місцевого самоврядування. Дніпропетровський відокремлений підрозділ. 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lgdc.org.ua/sites/default/files/library/3._pidgotovka_proektiv_na_dfrf-ilovepdf-compressed.pdf (дата звернення: 02.04.2019).
6. *Беззубко Б., Беззубко Ю.* Проблеми сучасного етапу стратегічного планування розвитку територіальних громад у Донецькій області // Економічний вісник Донбасу. – 2018. – № 2 (52). – С. 17–20.
7. Підтримання темпу процесу децентралізації в Україні. ОЕСР. – Париж, – 2018. – <https://doi.org/10.1787/9789264301481-uk>

8. Романюк С.А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. – Київ, 2013. – 408 с.
9. Романюк С.А. Регіональний розвиток і децентралізація: теоретичні і практичні аспекти // Регіональна економіка. – 2016. – № 3 (81). – С. 10–18.
10. Isaksen A., Trippl M. Path Development in Different Regional Innovation Systems. – Innovation Drivers and Regional Innovation Strategies, Parrilli M.D., Fitjar R.D. and Rodriguez-Pose A. (Eds.) Routledge. – 2016. – P. 66–84.
11. Isaksen, A. Industrial Development in Thin Regions: Trapped in Path Extension // Journal of Economic Geography. – 2015. – № 15 (3). – P. 585–600.
12. Tödtling F., Trippl M. Transformation of regional innovation systems: From old legacies to new development paths // Reframing Regional Development, Cooke P (Ed.). – London: Routledge, 2013. – P. 297–317.
13. Martin R. Roespke Lecture in Economic Geography – Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution // Economic Geography. – 2010 – № 86 (1). – P. 1–27.
14. Asheim B.T., Gertler M. The geography of innovation: regional innovation systems, // The Oxford Handbook of Innovation / J. Fagerberg, D.C. Mowery and R. Nelson (Eds). – Oxford, UK: Oxford University Press, 2005. – P. 291–317.
15. Asheim B.T., Isaksen I., Nauwelaers C., Tödtling F. (Eds) Regional Innovation Policy for Small-Medium Enterprises. – Cheltenham: Edward Elgar, 2003. – 264 p.
16. Binz C., Truffer L., & Coenen L. Path creation as a process of resource alignment and anchoring: Industry formation for on-site water recycling in Beijing // Economic Geography. – 2016. – № 92 (2). – P. 72–200. – <https://doi.org/10.1080/00130095.2015.1103177>
17. Van der Zwet A., Mendez C. Towards a Europe of the Localities? Integrated place-based approaches in Cohesion policy in 2014-20 and beyond // Challenges for the New Cohesion Policy 2014–2020, 2nd Joint EU Cohesion Policy Conference. (Riga, 4–6 February). – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – https://strathprints.strath.ac.uk/52705/1/van_der_Zwet_CNCP_2015_Towards_a_Europe_of_the_localities.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
18. Zaucha J., Świątek D. Place-Based Territorially Sensitive and Integrated Approach. – Warsaw, 2013.
19. My Region, My Europe, Our Future: The seventh Report on economic, social and territorial cohesion. – European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?qid=1508317360588&uri=CELEX:52017SC0330> (дата звернення: 15.05.2019).
20. Iammarino S., Rodriguez-Pose A., Storper M. Why Regional Development Matters for Europe's Economic Future: Working Papers WP 07/2017. / European Commission. – Luxembourg, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/201707_regional_development_matters.pdf (дата звернення: 15.05.2019).
21. Bachtler J., Oliviera M.J., Woster P., Zuber P. Towards Cohesion Policy 4.0: Structural Transformation and Inclusive Growth / Regional Studies Association Europe. – Brussels, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://3ftfah3bhjub3knerv1hneul-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/08/RSA_Report_Web_22-6-17.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
22. Competitiveness in low-income and low-growth regions: the lagging regions report. / European Commission. – Brussels, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/lagging_regions%20report_en.pdf (дата звернення: 05.05.2019).
23. Report on New Territorial Development Tools in Cohesion Policy 2014–2020: Integrated Territorial Investment (ITI) and Community-Led Local Development (CLLD) / European Parliament. Brussels, 2016 – 21 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0032_EN.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
24. Van der Zwet A., Ferry M., McMaster I. Integrated territorial and urban strategies: how are ESIF adding value in 2014–2020? / European Commission. – Brussels, 2017. – 152 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/integrated_strategies/integrated_strategies_en.pdf (дата звернення: 05.05.2019).
25. Strategy for Responsible Development-Delegate. Government of Poland [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.delegate.com/.../2017/.../Poland%20-%20Pawel> (дата звернення: 05.05.2019).

26. Decentralization and multi-level governance in Poland. Ensuring coherence between national and sub-national development strategies/policies. – Режим доступу: <https://www.oecd.org/regional/regional-policy/Decentralisation-and-multi-level-governance-in-Poland.pdf> (дата звернення 05.05.2019).

REFERENCES

1. *Minrehiion pochynaye rozrobku Derzhavnoyi stratehiyi rehional'noho rozvytku Ukrainy na period do 2027 roku [The Ministry of Regional Development begins to develop the State Strategy for Regional Development of Ukraine for the period until 2027]*. (n.d.). Retrieved from: <http://invest.kharkiv.ua/index.php?route=information> [in Ukrainian].
2. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 serpnya 2014 r. № 385 «Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi stratehiyi rehional'noho roku na period do 2020 roku» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 06.08.2014 № 385 «On approval of the State strategy of the regional year for the period up to 2020»]*. (2014, 6 August). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/247566248> [in Ukrainian].
3. Boyko, A. (2017). Planuvannya rehional'noho rozvytku v Ukraini [Planning for regional development in Ukraine]. *Visnyk KNTEU - KNTEU Bulletin*, 1, 19-35 [in Ukrainian].
4. Romanyuk, S.A. (2019). *Teoriya ta praktyka stratehichnoho upravlinnya [The theory and practice of strategic management]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
5. *Pidhotovka proektiv na DFRR. Tsentri rozvytku mistsevoho samovryaduvannya. Dnipropetrovs'kyi vidokremleny pidrozdil [Preparation of projects for the SFRD. Center for Local Self-Government Development. Dnepropetrovsk detached unit]*. (2018). Retrieved from http://lgdc.org.ua/sites/default/files/library/3._pidgotovka_proektiv_na_dfrf-ilovepdf-compressed.pdf [in Ukrainian]
6. Bezzubko, B., & Bezzubko, Yu. (2018). Problemy suchasnoho etapu stratehichnoho planuvannya rozvytku terytorial'nykh hromad u Donets'kiy oblasti [Problems of the current stage of strategic planning of development of territorial communities in Donetsk region]. *Ekonomichnyy visnyk Donbasu - Economic Bulletin of Donbass*, 2 (52), 17-20 [in Ukrainian].
7. *Pidtrymannya tempu protsesu detsentralizatsiyi v Ukraini [Maintaining the pace of decentralization in Ukraine]*. (2018). OECD. Paryzh: OESR. - <http://dx.doi.org/10.1787/9789264301481-uk> [in Ukrainian].
8. Romanyuk, S.A. (2013). *Rozvytok rehioniv u vidkrytyi ekonomitsi: teoriya, polityka, praktyka [Development is in the open economic aspects: theory, politics, practice]*. Kyiv: NADU pry Prezydentovi Ukrainy [in Ukrainian].
9. Romanyuk, S.A. (2016). Rehional'ny rozvytok i detsentralizatsiya: teoretychni i praktychni aspekty [Regional Development and Decentralization: Theoretical and Practical Aspects]. *Rehional'na ekonomika - Regional Economics*, 3 (81), 10-18 [in Ukrainian].
10. Isaksen, A., & Trippel, M. (2016). Path Development in Different Regional Innovation Systems. Innovation Drivers and Regional Innovation Strategies. M.D. Parrilli, R.D. Fitjar & A. Rodriguez-Pose (Eds.). Routledge: New York and London.
11. Isaksen, A. (2015). Industrial Development in Thin Regions: Trapped in Path Extension. *Journal of Economic Geography*, 15 (3), 585-600.
12. Tödtling, F. & Trippel, M. (2013). Transformation of regional innovation systems: From old legacies to new development paths. *Reframing Regional Development*. P. Cooke (Ed.). London: Routledge.
13. Martin, R. (2010). Roepke Lecture in Economic Geography - Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution. *Economic Geography*, 86 (1), 1-27.
14. Asheim, B.T. & Gertler, M. (2005). *The geography of innovation: regional innovation systems*. The Oxford Handbook of Innovation Oxford. J. Fagerberg, D.C. Mowery & R. Nelson (Eds.). UK: Oxford University Press.
15. Asheim, B.T., Isaksen, I., Nauwelaers, C., & Tödtling, F. (Eds). (2003). *Regional. Innovation Policy for Small-Medium Enterprises*. Cheltenham: Edward Elgar.
16. Binz, C., Truffer, L., & Coenen, L. (2016). Path creation as a process of resource alignment and anchoring: Industry formation for on-site water recycling in Beijing. *Economic Geography*, 92 (2), 72-200. - doi:10.1080/00130095.2015.1103177.
17. Van der Zwet, A. & Mendez C. (2015). Towards a Europe of the Localities? Integrated place-based approaches in Cohesion policy in 2014-20 and beyond. Proceedings from Challenges for the New Cohesion Policy 2014-2020: 2nd Joint EU Cohesion Policy Conference (2-4 February 2015). Riga. Retrieved from https://strathprints.strath.ac.uk/52705/1/van_der_Zwet_CNCP_2015_Towards_a_Europe_of_the_localities.pdf

18. Zaucha, J. & Świątek, D. (2013). *Place-Based Territorially Sensitive and Integrated Approach*. Warsaw.
19. *My Region, My Europe, Our Future: The seventh Report on economic, social and territorial cohesion* (2017). European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?qid=1508317360588&uri=CELEX:52017SC0330>
20. Iammarino, S., Rodriguez-Pose, A., & Storper, M. (2017). Why Regional Development Matters for Europe's Economic Future. *Working Papers*, 07. European Commission. Luxembourg. Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/201707_regional_development_matters.pdf
21. Bachtler, J., Oliviera, M.J., Woster, P., & Zuber, P. (2017). Towards Cohesion Policy 4.0: Structural Transformation and Inclusive Growth. *Regional Studies Association Europe*. Brussels. Retrieved from https://3ftfah3bhjub3knerv1hneul-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/08/RSA_Report_Web_22-6-17.pdf
22. *Competitiveness in low-income and low-growth regions: the lagging regions report* (2017). European Commission. Brussels. Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/lagging_regions%20report_en.pdf
23. *Report on New Territorial Development Tools in Cohesion Policy 2014–2020: Integrated Territorial Investment (ITI) and Community-Led Local Development (CLLD)* (2016). European Parliament. Brussels. Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0032_EN.pdf
24. Van der Zwet, A., Ferry, M., & McMaster, I. (2017). *Integrated territorial and urban strategies: how are ESIF adding value in 2014–2020?* European Commission. Brussels. Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/integrated_strategies/integrated_strategies_en.pdf
25. *Strategy for Responsible Development-Delegate*. Government of Poland (2017). Retrieved from <https://www.delegate.com/.../2017/.../Poland%20-%20Pawel>
26. *Decentralization and multi-level governance in Poland. Ensuring coherence between national and subnational development strategies/policies* (2017). Ministry of Development. Retrieved from <https://www.oecd.org/regional/regional-policy/Decentralisation-and-multi-level-governance-in-Poland.pdf>

Стаття надійшла до редакції журналу 01.07.2019.

УДК 332.1

JEL CLASSIFICATION: O 15

Т.М. КАЛАШНІКОВА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tatank@meta.ua

ORCID 0000-0002-7963-3155

ЗМІСТ ПРОСТОРОВОГО АСПЕКТУ ПРОЦЕСІВ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Людський розвиток є комплексною характеристикою якості розвитку особистості в конкретній державі, конкретному суспільстві, локалізованому в конкретному місці. Тобто людський розвиток має чітко визначену просторову домінанту. Існує діалектичний зв'язок: середовище формує особистість, а особистість є рухомою силою розвитку середовища, в якому вона проживає. Метою статті є вивчення змісту просторового аспекту процесів людського розвитку. У цій науково-теоретичній статті дослідження людського розвитку у просторовому аспекті концентрує увагу на відповідних просторово локалізованих процесах та об'єктах: 1) території як географічному базисі (можливостях, обмеженнях і особливостях, що має певна географічна локалізація); 2) стані навколишнього природного середовища; 3) стані штучного середовища (на системі розселення і інфраструктурних об'єктах – виробничих, інженерних, транспортних, соціальних); 4) економічній діяльності і стані соціального середовища, а також умовах повсякденного життя населення. Просторовий людський розвиток розглянуто з двох основних позицій: як прогрес у розвитку певної території; як просторову дифузію прогресу (соціально-економічного зростання) від одної території до іншої. Розкрито сутність, об'єкти, суб'єкти, результати процесу людського розвитку в просторовому контексті, а також специфіку відносин і характеру розгортання відповідного процесу у просторі і часі. Уперше запропоновано і розкрито сутність терміна «простір людського розвитку» певної просторової моделі людського розвитку, який уявляємо як життєвий простір, де відбувається відтворення і розвиток населення. В цьому зв'язку серед основних просторових характеристик треба назвати цільність, протяжність, структурність та пов'язаність простору людського розвитку, який є ареною дії різновекторних сил, що відповідно до специфіки певної території просторово детермінують її розвиток.

Ключові слова: людський розвиток, економічний простір, соціальний простір, простір людського розвитку.

© КАЛАШНІКОВА Т.М., 2019

ISSN 2072-9480. *Demography and Social Economy*, 2019, № 3 (37): 133–148

133

T.M. Kalahnsnikova

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd, Taras Shevchenko, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID 0000-0002-7963-3155

THE SUBSTANCE OF THE SPATIAL ASPECT OF HUMAN DEVELOPMENT PROCESSES

The human development is a complex characteristic of the quality of personal development in a particular state and a particular society, localized in a particular place. Thus, the development of a society has a clearly defined spatial dominant. There is also the dialectic connection when the environment forms the personality, and the personality is the driving force for the development of the environment in which he or she lives. The involvement of spatial aspects into the study of the human development processes can provide a deeper understanding of the essence of these processes from the point of view of the modern economy. That is why the purpose of the article is to study the content of the spatial aspect of the human development processes. The studies of human development in a spatial aspect focuses attention on such spatially localized processes and objects: 1) territory as a geographical basis (the possibilities, limitations and features that a certain geographical localization carries in space); 2) the state of the environment; 3) the state of the artificial environment (the settlement system and the infrastructure facilities, which are industrial, engineering, transport, social facilities); 4) an economic activity and the state of the social environment, as well as the conditions of everyday life of the population. At the same time, the spatial development of society is considered from two main positions: first, it is considered as a process of progress in the development of a single territory and secondly it is considered as the spatial diffusion of progress (socio-economic growth) from one territory to another. The author discloses the substance, the objects, the subjects, the results of the human development process in a spatial context, the specificity of the relationship and the nature of the deployment of the corresponding process in space and time. In particular, the essence of the definition of human development space was proposed for the first time and disclosed as a definite spatial model of human development, which is represented as a living space where population reproduction and development takes place. In this regard, the density, length, structure and coherence of the human development space should be mentioned among the main spatial characteristics of the human development, which acts as an arena for the action of multidirectional forces and, spatially determine its development basing on the specificity of the corresponding territory.

Keywords: human development, economic space, social space, space of human development.

Т.Н. Калашишникова

канд. экон. наук, стар. науч. сотр., вед. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID 0000-0002-7963-3155

СОДЕРЖАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО АСПЕКТА ПРОЦЕССОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Цель статьи – изучение содержания пространственного аспекта процессов человеческого развития. В этой научно-теоретической статье исследование человеческого развития в пространственном аспекте концентрирует внимание на таких пространственно локализованных процессах и объектах: 1) территории как географическом базисе (возможностях, ограничениях и особенностях, которые несет в себе определенная географическая локализация в пространстве); 2) состоянии окружающей природной среды; 3) состоянии искусственной среды (на системе расселения и инфраструктурных объектах – производственных, инженерных, транспортных, социальных); 4) экономической деятельности и состоянии социальной среды, а также условиях повседневной жизни населения. Раскрыта сущность, объекты, субъекты, результаты процесса человеческого развития в пространственном контексте, а также специфика отношений и характера развертывания соответствующего процесса в пространстве и во времени. Впервые предложена и раскрыта сущность термина «пространство человеческого

развития» как определенной пространственной модели человеческого развития, представляемого как жизненное пространство, где происходит воспроизводство и развитие населения. В этой связи среди основных пространственных характеристик следует назвать плотность, протяженность, структурность и связанность пространства человеческого развития, которое служит ареной действия разнонаправленных сил и, исходя из специфики соответствующей территории, пространственно детерминирует ее развитие.

Ключевые слова: *человеческое развитие, экономическое пространство, социальное пространство, пространство человеческого развития.*

Постановка проблеми. «Цілі людського розвитку», як і «індекс людського розвитку» — поняття, що стали звичними для наукової спільноти і громадськості. Нині триває активна дискусія про найактуальніші для України цілі людського розвитку, проводиться моніторинг досягнень у цій сфері, зокрема розраховується інтегральний індекс регіонального людського розвитку, а в межах досліджень ПРООН — міжнародний індекс людського розвитку, який репрезентують громадськості у щорічних звітах про людський розвиток в Україні і в світі. Однак мало вивченим досі є питання щодо сутності процесів, що забезпечують прогрес у людському розвитку. За замовчуванням передбачається, що це процеси економічного розвитку і соціальної політики. Але якщо розглядати людський розвиток як специфічний процес, відмінний від економічного розвитку, а насправді це так і є, тоді процеси людського розвитку потребують спеціального окремого розгляду і дослідження. В межах цієї публікації більш детально розглянуто підходи до вивчення просторових аспектів людського розвитку.

Актуальність дослідження. Здавалося б, просторове вирівнювання умов життя є одним із «класичних» напрямів соціальної політики, проте цивілізаційний розвиток висуває все нові вимоги до рівня життя і комфортності проживання, тому перед соціальною політикою держави постають все нові завдання в цій царині. Сьогодні серед вимог, яким має відповідати сучасне українське суспільство, слід назвати відповідність характеристик розвитку цілям сталого людського розвитку. Як впливає з самої назви, людський розвиток є комплексною характеристикою якості розвитку особистості в конкретній державі, конкретному суспільстві, локалізованому в конкретному місці. Тобто людський розвиток має чітко визначену просторову домінанту. Існує діалектичний зв'язок: середовище формує особистість, а особистість є рухомою силою розвитку середовища, в якому вона проживає.

Концепція людського розвитку охоплює соціальні і економічні аспекти розвитку суспільства так само, як концепція просторового розвитку охоплює ці аспекти разом із природними і географічними. З погляду сучасної економічної науки, залучення просторових аспектів до вивчення процесів людського розвитку здатне надати докладніше розуміння змісту цих процесів.

Метою статті є вивчення змісту просторового аспекту процесів людського розвитку, а також розширення методологічних засад дослідження людського розвитку у містах та у сільській місцевості — виявлення спільних рис і проблем та їх диференціації через звернення до теоретичного доробку теорій розміщення та просторової економіки. Наприклад, досить цікавим видається доробок французької школи просторової економіки.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автором розкрито сутність, об'єкти, суб'єкти, результати процесу людського розвитку в просторовому контексті, а також специфіку відносин і характеру розгортання відповідного процесу у просторі і часі. Уперше запропоновано і розкрито зміст терміна «простір людського розвитку» як певної просторової моделі людського розвитку.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження застосовано ряд загальнонаукових методів: системний підхід (для формування визначення, основних властивостей і характеристик простору людського розвитку), методи аналізу, синтезу, узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні та прикладні питання просторової організації економіки висвітлено у багатьох працях зарубіжних вчених, зокрема: Ж.-Р. Будвіля (*J. Boudeville*), Р. Капелло (*R. Capello*) [1–3], П. Кругмана (*P. Krugman*), А. Хіршмана (*A. Hirschman*), Ф. Перру (*F. Perrou*) [4–6], М. Портера (*M. Porter*) [7], Х. Річардсона (*H. Richardson*), Дж. Фрідмана (*J. Friedmann*) [8], Т. Хегерстранда (*T. Hagerstrand*) [9], К. Фрімена (*C. Freeman*). Оскільки поняття простору людського розвитку, яке використовується в цій статті, є новим, то для окреслення цього концепту є цікавими дослідження в сфері просторової економіки.

Серед останніх публікацій на цю тему варто згадати роботу І. Яскала (*I. Yaskal*) [10, с. 482], в якій здійснено теоретичний аналіз категорій «простір», «економічний простір», «просторова економіка» з метою подальшого розвитку концепції економічного простору. Він розглядає причини, через які фактор простору не був предметом розгляду класичних економічних теорій і доходить висновку, що неврахування простору в класичних економічних дослідженнях призвело до певного їх спрощення. Результатами роботи є висновки про необхідність зміщення акцентів у бік просторового аспекту регіональної економіки. Використання просторовості регіонального розвитку означатиме виявлення реального просторового каркасу розвитку країни, включаючи вузли випереджального росту і зв'язки між ними.

М. Джаман (*M. Dzhaman*) стосовно впливу економічного простору на територіальну організацію суспільства зазначає, що «територія, як економічний простір, є динамічною категорією, яка демонструє закономірності розвитку господарства і певну непередбачуваність цього розвитку. В зв'язку з цим необхідно постійно моніторити, визначати і обґрунтовувати конкретні заходи з метою раціоналізації системи економічних територіальних одиниць (в нашому розумінні об'єднанні територіальні громади, ОТГ – *авт.*), спираючись на відповідний методологічний інструментарій» [11, с. 150–151].

У роботі Г. Підгрушного (*G. Pidgrushnyi*) [12, с. 482] досліджено формування системи полюсів зростання в Україні як передумову її переходу до моделі поліцентричного просторового розвитку. Наголошено на необхідності вдосконалення просторової організації господарства і розселення на основі формування збалансованої багаторівневої системи полюсів соціально-економічного зростання. Передбачається, що така система створить умови для переходу країни до моделі поліцентричного просторового розвитку¹, яка є пріоритетною в умовах сучасних глобальних трендів. На думку Г. Підгрушного, поліцентричність поселенської мережі забезпечує збалансованість територіального розвитку, нівелювання його диспропорцій. Вона має забезпечувати збалансованість на усіх територіальних рівнях: на міжнародному сприяти формуванню нових метрополісів, здатних знижувати ефект надмірної економічної поляризації в глобальних містах; на національному сприяти створенню збалансованої системи зростання міст, у якій не було б надмірного домінування лише єдиного

¹ Термін «поліцентричний просторовий розвиток» уперше широко застосовано у «Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту». Такий розвиток «передбачає існування плюралістичної системи подібних за розмірами міських агломерацій на різних рівнях територіальної ієрархії на відміну від ситуації, коли єдиний великий міський центр домінує на кожному рівні та навіть унеможливує існування проміжних рівнів» [13, с. 117].

столичного центру; на регіональному підтримувати зростання середніх і малих міст, що зрештою сприятиме розвитку сільської території.

Досліджуючи рівень сформованості системи полюсів соціально-економічного зростання в Україні та її відповідність моделі поліцентричного просторового розвитку, Г. Підгрушний доходить висновку, що в Україні відсутній повноцінний «каркас» опорних центрів (полюсів чи ядер розвитку), спроможних забезпечувати, стимулювати та підтримувати територіально рівномірний, збалансований розвиток держави. Система полюсів соціально-економічного розвитку країни є розбалансованою і несформованою. До сформованих полюсів соціально-економічного розвитку можна віднести лише чотири міжрегіональні центри – Київ, Харків, Дніпро та Одесу. Ще два полюси розвитку України – Бровари та Бориспіль – знаходяться у межах Київського метрополісного регіону. Разом із іншими перспективними полюсами (Ірпінь, Обухів, Вишневе) вони формують поки що єдиний у країні регіон соціально-економічного зростання.

Таким чином, переважна більшість публікацій орієнтована на дослідження економічних аспектів розвитку, в них можна спостерігати комплексність аналізу і підходів. Проте соціальний аспект зостається висвітленим недостатньо, і публікації переважно присвячені конкретним соціальним явищам – проблемам освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування тощо.

На цьому тлі дослідження людського розвитку уміщує елемент системного підходу до вивчення проблеми. Варто наголосити, що саме просторовий аспект людського розвитку є вивченим сьогодні незадовільно.

Можливість розширення методологічних засад дослідження людського розвитку через звернення до теоретичного доробку теорій розміщення та просторової економіки досліджено автором у роботі [14]. Досить перспективним з такого погляду є, як вказано вище, доробок французької школи просторової економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Тлумачному словнику з фізики [15, с. 482] простір і час (англ. *space and time*) визначені в загальному вигляді як фундаментальні структури координатії матеріальних об'єктів і їхніх станів: система відношень, яка відображає координатію зіставних об'єктів (відстані, орієнтацію і т. д.), утворює простір, а система відношень, яка відображає координатію станів або явищ, що замінюють одне одного (послідовність, тривалість і т. д.), утворює час.

Дослідження поняття простору в соціально-економічному аспекті показує, що наразі не сформульовано його канонічного визначення. Так, простір можна сприймати як структурний елемент (частину глобального простору), який відрізняється від інших подібних елементів, але перебуває у тісному зв'язку з ними. Отже, **простір повинен мати межі** (вони не є статичними і можуть не збігатися з адміністративними межами території), умовно відокремлюють його від інших просторів, наявність яких дає змогу зробити висновок про цілісність простору (саме цілісність є своєрідним критерієм виявлення компонентів у макропросторі). Із тези про наявність великої кількості відносин між просторами різних рівнів (а також різними просторами одного рівня впливає висновок про відкритість простору (отже, можна говорити не тільки про кореляцію простору і матерії, що функціонує в його межах, а й про його взаємозв'язки з іншими просторами, а також із зовнішніми щодо нього суб'єктами і об'єктами) [16, с. 18].

З іншого боку, простір – **багатовимірна структура** (на відміну від часу (одновимірною) і території (двовимірною)); крім того, як і будь-яка складна система, простір має власну ієрархію (елементи простору організовані між собою певним чином, їхні

зв'язки мають стійкий характер і ґрунтуються на принципах підпорядкованості). Такими елементами дослідники найчастіше називають шари простору (підпростори, базиси), отже можна говорити про наявність у простору такої властивості як багатозаровість [16, с. 18].

На думку П. Мінакіра, «аксіомою для дослідників просторового аспекту суспільного розвитку є те, що як економічні, так і адміністративні регіони є просторовими відображеннями складної суспільної системи, тобто описуються не тільки через поведінку і взаємодію економічних агентів, але і через багатоманітні постійно змінні умови функціонування соціальних груп, політичних, економічних і суспільних інститутів, волатильні на довгих періодах стандарти технічного, екологічного і соціального характеру» [17, с. 10].

Зазначимо, що в соціально-економічних дослідженнях досягнуто значного прогресу як соціального, так і економічного простору. При цьому «соціальний простір» є більшою мірою цариною вчених-соціологів, схильних розглядати економічний простір як випадок або структурний елемент (шар) соціального простору. В економічних дослідженнях часто соціальний елемент розглядають як складову економічного простору. Також у середовищі дослідників можна стикнутися з підходом, який має за мету синтез концепції соціоекономічного простору [18, 19]. Соціоекономіка конкретизує вплив суспільства на поведінку індивіда в тій чи іншій сфері, виявляє причини тих чи інших дій, стверджуючи, що індивідуальний вибір формується під впливом цінностей, емоцій і знань, при цьому апріорний посыл, що люди діють раціонально, є відсутнім [20, с. 66].

Концепція соціального простору перебуває в фокусі багатьох наукових досліджень. Видатний французький соціолог П. Бурдьє зробив «соціальний простір» центральним терміном своїх наукових розвідок, ототожнював його з соціальною дійсністю і критикував підхід, поширений в економічній теорії, за яким багатоманітність соціально-економічних явищ зводиться у концепції економічного простору лише до економічних відносин виробництва, тобто на думку П. Бурдьє, відбувається редукція «соціального поля як багатомірного простору до одного лише економічного поля, до економічних відносин виробництва, тим самим встановлюючи координати соціальної позиції» [21, с. 8].

Соціальний світ (за П. Бурдьє) можна уявити у формі багатовимірного простору, побудованого за принципами диференціації та розподілу, який є сформованою сукупністю діючих властивостей у розглянутому соціальному універсумі, тобто властивостей, здатних надавати його власнику силу і владу в цьому універсумі. Агенти і групи агентів визначаються, таким чином, відносною позицією в цьому просторі. Кожен із них розміщено в певній позиції, які формують класи близьких позицій (тобто в певній області даного простору), вони не можуть займати дві протилежні області в просторі, навіть якщо це можна уявити. У тій мірі, в якій властивості, вибрані для побудови простору, є активними його властивостями, можна описати цей простір як поле сил, точніше як сукупність об'єктивних відносин цих сил, які нав'язуються всім, хто входить у це поле, і не зводяться до намірів індивідуальних агентів або ж до їх безпосередньої взаємодії. Дієві властивості, взяті за принцип побудови соціального простору, є різними видами влади або капіталів, які знаходяться в обігу в різних полях [22, с. 15].

Конкретизуючи види капіталів, які є дієвими «для розподілу влади, активованої в кожному окремому полі» [22, с. 16], П. Бурдьє виділяє «головним чином економічний капітал у його різних видах, культурний капітал і соціальний капітал, а також

символічний капітал, який зазвичай називають престижем, репутацією, ім'ям тощо. Саме в цій формі всі інші види капіталів сприймаються і визнаються як легітимні» [22, с. 16]. Він вважає, що «соціальне поле можна описати як такий багатовимірний простір позицій, в якому будь-яка наявна позиція може бути визначена виходячи з багатовимірної системи координат, значення яких корелюють із відповідними різноманітними змінними. Таким чином, агенти в них розподіляються в першому вимірі за загальним обсягом капіталу, яким вони володіють, а в другому — за сполученням своїх капіталів, тобто за відносною вагою різних видів капіталу в загальній сукупності власності» [22, с. 16].

П. Бурдьє довів, що процеси, які відбуваються у соціальній сфері — соціальному просторі, позначаються на фізичному просторі. «Соціальний простір, таким чином, одночасно вписано в об'єктивні просторові структури і в суб'єктивні структури, які є частково продуктом інкорпорації об'єктивованих структур» [22, с. 52].

Соціальний простір — не фізичний простір, але він прагне реалізуватися в ньому більш-менш повно і точно. Той простір, в якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально розміченим і сконструйованим. Фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, соціальною структурою в об'єктивованому стані, об'єктивацією і натуралізацією минулих і поточних соціальних відносин. Реалізований фізично соціальний простір — це розподіл у фізичному просторі різних видів благ і послуг, а також індивідуальних агентів і груп, локалізованих фізично (як тіла, прив'язані до постійного місця: закріплене місце проживання або головне місце проживання) та володіння можливостями присвоєння цих більш-менш значних благ і послуг (залежно від наявного у них капіталу, а також від фізичної дистанції, яка відділяє їх від цих благ, і в свою чергу залежить від їх капіталу). Такий подвійний розподіл у просторі агентів як біологічних індивідів і благ визначає диференційовану цінність різних областей реалізованого соціального простору [22, с. 52–54].

Соціально перетворений соціальний простір П. Бурдьє називає «присвоєним простором». З цього приводу він зазначає: «Простір, а точніше, місця і площі матеріалізованого соціального простору або присвоєного фізичного простору, завдячують своєю дефіцитністю і своєю цінністю тому, що вони є за своєю суттю метою боротьби... Здатність панувати в присвоєному просторі, головним чином за рахунок присвоєння (матеріально або символічно) дефіцитних благ, які в ньому розподіляються, залежить від наявного капіталу. Капітал дає змогу тримати на відстані небажаних людей і предмети і в той же час зближуватися з бажаними людьми і предметами, мінімізуючи таким чином витрати (особливо часу), необхідні для їх привласнення. Навпаки, тих, хто позбавлений капіталу, тримають на відстані або фізично, або символічно від більш дефіцитних у соціальному відношенні благ і прирікають стикатися з людьми або речами найбільш небажаними і найменш дефіцитними. Відсутність капіталу доводить цей досвід до крайнього ступеня: він приковує до місця. І навпаки, володіння капіталом забезпечує, крім фізичної близькості до дефіцитних благ (місце проживання), присутність ніби одночасно у кількох місцях завдяки економічному і символічному пануванню над засобами транспорту і комунікації (яке часто подвоюється ефектом делегування — можливістю існувати і діяти на відстані через третю особу)» [22, с. 56].

Дослідження змісту поняття економічного простору призводить до висновку, що до сьогодні не сформульовано його канонічного визначення. Одна група дослідників схильна під економічним простором розуміти відповідні географічні межі, у яких функціонує економічна система, ототожнюючи таким чином регіональну і просторову

економіку. Так А. Гранберг розглядає економічний простір як «насичену територію, що вміщує множину об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні і рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо. Кожний регіон має свій внутрішній простір і зв'язки з зовнішнім простором» [23, с. 25]. Тобто у цьому випадку мова йде про вивчення систем, локалізованих у регіональних або національних межах. Проте в останні роки поширенішим є інший підхід, за яким економічний простір розглядається як «суб'єктивно сконструйована під час відтворення частина фізичного простору, який відбиває територіально відокремлений і локалізований у часі процес трансформації між економічними агентами, що формується на основі реалізації їхніх економічних інтересів» [24, с. 197]. При цьому «національні межі лише формують такий специфічний тип просторових економічних систем, як національні економіки, що є підсистемою глобальної економіки, охоплюючи підсистеми (регіони) нижчих рівнів» [25, с. 12].

Щодо механізму перетворення фізичного простору під дією економічних процесів, П. Бурдье зазначає, що «агенти створюють простір, тобто поле економіки, яке існує лише за допомогою агентів, що знаходяться в ньому і деформують навколишній простір, надаючи йому певної структури. Інакше кажучи, за допомогою зв'язку між різними «джерелами поля», тобто між різними діючими підприємствами, породжується поле і характерні для нього силові відносини» [21, с. 137]. Структура розподілу капіталу і структура розподілу витрат (пов'язана в основному з розміром і ступенем вертикальної інтеграції) визначають структуру поля, тобто силові відносини між фірмами, володіння значною частиною капіталу (глобальної енергії), що дає владу над полем, а отже, над дрібними власниками капіталу. Вона задає також розмір плати за вхід у поле і розподіл шансів на отримання прибутку. Різні види капіталу діють не тільки опосередковано, через ціни, але виробляють структурний ефект, оскільки застосування нової техніки, контроль за все більшою часткою ринку змінюють співвідношення позицій і продуктивність усіх видів капіталу, наявних у володінні інших фірм [21, с. 139].

У результаті перетворення суспільного простору відбувається його поляризація. Особливий внесок у дослідження економічного простору в контексті вивчення центр-периферійних відносин здійснив Ф. Перру, який вважав, що «ефект домінування», який полягає у якісній зміні відносин між економічними одиницями, веде до «поляризації простору» навколо галузі («полюса зростання»), в якій економічні одиниці поведуться як частини цілого, тобто як макроодиниці. В структурі «полюса зростання» Ф. Перру виокремлював три основні компоненти: провідну галузь, групу галузей місцевого значення (комплекс галузей), просторову агломерацію виробництва. Загалом в своїх роботах Ф. Перру обґрунтував не тільки поняття полюса зростання (*la croissance*), а і полюси, простори та осі розвитку (*les poles, espaces et axes de developpement*), полюси, простори та осі інтеграції (*les poles, espaces et axes d'integration*) [4, 5], розрізняючи ці поняття [5, с. 247–248]. Ф. Перру вважав, що нерівність – це основоположний принцип господарського життя, який впливає з відмінностей у розмірах виробництва і капіталу, з різного ступеня інформованості партнерів, із приналежності до різних областей господарства. Панівні одиниці примушують інших погоджуватися на пропоновані в односторонньому порядку умови угод або співробітництва. Нерівність одиниць господарювання призводить до деформації економічного простору.

Сьогодні поляризація економічного простору відбувається у формі гіперурбанізації – формування міських агломерацій-полюсів, які створюють просторові згустки

економічної діяльності, транслюючи (за найсприятливішим сценарієм) новації, ресурси та інститути у навколишній простір [17, с. 12]. Проте за негативного перебігу поляризація тільки викривлює простір «втягуючи в себе населення і ресурси, ... дуже малою мірою генеруючи стимули розвитку на периферію» [17, с. 12].

Загалом на пострадянському просторі еволюція розуміння сутності економічного простору йде у бік дослідження проблем формування єдиного економічного простору, тобто простору без «розривів» як певного порушення його цілісності, комунікації між його елементами. В ряді наукових робіт мова йде навіть про «деполяризований розвиток регіону», «просторово-рівномірний регіональний розвиток» [26, 27] як мету державної регіональної політики.

Просторовий підхід у дослідженні процесів людського розвитку має враховувати названі вище територіально-просторові особливості як певні фактори, що його формують і детермінують. Дефініція людського розвитку вказує особливу вимогу до якості прогресу людства, поєднуючи процеси забезпечення відтворення населення, освіти, гідної праці, розподілу соціальних благ і соціального захисту населення, комфортного, соціально та екологічно безпечного середовища, дотримання гарантій прав людини (зокрема запобігання гендерній, расовій дискримінації тощо). Дослідження людського розвитку у просторовому аспекті концентрує увагу на відповідних просторово локалізованих процесах та об'єктах:

- території як географічному базисі: можливостях, обмеженнях і особливостях, що передбачає певна географічна локалізація у просторі;
- стані навколишнього природного середовища;
- стані штучного середовища, а саме системи розселення і інфраструктурних об'єктів – виробничих, інженерних, транспортних, соціальних;
- економічній діяльності;
- стану соціального середовища;
- умовах повсякденного життя населення.

Для докладнішого вивчення процесів людського розвитку в його просторовому аспекті нами поставлено завдання синтезу його просторової моделі як концепту «простору людського розвитку», який уявляємо як життєвий простір, де відбувається відтворення і розвиток населення. Щоб якнайточніше визначити межі поняття «простір людського розвитку», здійснимо дослідження об'єктів, суб'єктів, результату процесу людського розвитку в просторовому контексті, а також специфіки відносин і характеру розгортання відповідного процесу у просторі і часі.

Отже, **об'єктом дослідження** є результати поєднання у просторі населення, соціальних інститутів та економічної діяльності і пов'язана з ними сукупність відносин, які забезпечують життєдіяльність і функціонування просторово локалізованих спільнот населення, що є базою для дослідження просторового розвитку.

Серед суб'єктів процесів просторового людського розвитку слід назвати частину населення, активно задіяну у соціально-економічних процесах на відповідній території (агенти соціальної та економічної дії), зокрема представників влади і місцевого самоврядування, суб'єктів економічної діяльності, громадського активу, що продукують відносини між людьми з приводу розподілу і реалізації влади, реалізації суспільно-економічних інтересів, відтворення соціальних структур і виробництва продукту. Оскільки людський розвиток забезпечується через діяльність усіх гілок влади і місцевого самоврядування, громадськості, а також економічних суб'єктів, які створюють робочі місця і / або працюють на них, продукують продукти і послуги, отримують прибуток і заробітну плату, забезпечують створення і функціонування інженерної та соціальної інфраструктури населених пунктів.

Таким чином, *попередньо можна запропонувати таке визначення простору людського розвитку* — це простір, що забезпечує задоволення основних потреб і стимулює всебічний розвиток особистості, орієнтований на реалізацію цілей сталого людського розвитку, і є сукупністю природного ландшафту і розміщених на території місць прикладання праці, інженерних мереж, об'єктів соціальної інфраструктури, які в процесі функціонування створюють певний простір можливостей, що дає змогу населенню, яке проживає на цій території, задовольнити власні соціально-економічні та культурні потреби.

Якщо говорити про розвиток простору в економічному і соціальному аспектах, тобто стосовно його людського розвитку, то така трансформація може розглядатися з двох основних позицій: як прогрес у розвитку окремо взятої території як просторова дифузія соціально-економічного зростання від одної території до іншої.

Аналіз багатьох досліджень [16, 28–30 тощо] допомагає виокремити ряд просторових характеристик, актуальних для вивчення простору людського розвитку (рисунок).

Серед найпоширеніших і загальноживаних просторових характеристик треба назвати *щільність* — певний показник, віднесений на одиницю площі території, що досліджується. Також можна досліджувати розподіл ізоліній щільності простору людського розвитку навколо певного центру. Спираючись на методологічний підхід, викладений О. Румянцевим [30, с. 104], проаналізуємо властивості простору людського розвитку, керуючись такими його типовими характеристиками — *протяжність*, *структурність* та *пов'язаність* (проте деякі автори воліють виокремлювати назву цієї властивості як *роз'єднаність*, зокрема [31]). Протяжність характеризується розміщенням відповідних об'єктів на території. Структурність визначається властивостями безпосередньо досліджуваних процесів, а пов'язаність визначається щільністю зв'язків, якістю комунікації в середині системи, «відсутністю будь-яких «розривів» [30, с. 111].

Протяжність як характеристика простору людського розвитку можна розглянути як розміщення на території відповідних об'єктів та ресурсів, що мають уможливити їх функціонування, а саме — місць прикладання праці, інженерних мереж, об'єктів соціальної інфраструктури, а також розселення населення — селітебних зон. У ході дослідження простору в цьому контексті яскраво проявляє себе властивість нерівномірності розподілу названих вище об'єктів на території, через що утворюються зони згущення і розрідження.

Неоднорідність, а точніше відношення типу «однорідність» — «неоднорідність» щодо економічного простору в роботі [28, с. 42] розглянуто як два взаємовиключні стани, одиниці вимірювання яких обернено пропорційні. Припускається, що однорідність регіонального економічного простору досягається за рахунок концентрації, інтеграції та конвергенції господарських зв'язків.

Водночас, неоднорідність регіонального економічного простору забезпечується за рахунок диференціації, дезінтеграції та дивергенції господарських зв'язків і відносин між елементами продуктивних сил. При цьому відношення «концентрація» — «диференціація», «інтеграція» — «дезінтеграція», «конвергенція» — «дивергенція» також мають вигляд дихотомії.

Властивість пов'язаності характеризується не тільки відсутністю розривів у просторі, а і зростанням якості зв'язків між різними елементами, полями, шарами простору людського розвитку, тобто його структурними елементами як характеристикою структурності простору людського розвитку, а саме природним, штучним,

Рисунок. Основні властивості та характеристики простору людського розвитку

Джерело: складено автором, з використанням: [16, с. 16; 24, с. 198; 28, с. 26–32; 29; 30, с. 104].

економічним, соціальним середовищами. В цьому контексті структурність також передбачає дослідження гармонійності поєднання різних елементів простору, узгодження їхніх інтересів.

Для визначення ступеня периферійності регіону його просторові виміри такі: периферійність є тим вищою і, відповідно, умови для його розвитку тим гірше, чим

Таблиця. Специфіка процесів просторового людського розвитку

Характеристики простору людського розвитку	Процеси, що досліджуються		
	Розміщення (концентрація) населення	Концентрація виробничої діяльності	Наявність соціальної інфраструктури
Протяжність	Помірна нерівномірність	Значна нерівномірність	Помірна нерівномірність
Структурованість	Значна структурованість	Помірна структурованість	Значна структурованість
Пов'язаність	Помірна пов'язаність	Наявність значних розривів	Помірна пов'язаність

Джерело: складено автором.

меншою є концентрація населення в агломераціях (щільність), більшою – відстань до великих економічних центрів і вищими – бар'єри на кордонах регіону (роз'єднаність) [31].

Припустимо, що досліджуючи ці властивості простору (протяжність, структурованість та пов'язаність / роз'єднаність), їх можна оцінити за трьома градаціями – «низька», «помірна», «значна». Застосувавши такий принцип оцінювання, наприклад, до процесів розміщення (концентрації) населення, розміщення (концентрації) виробничої діяльності, наявності (розміщення, концентрації) соціальної інфраструктури, отримаємо матрицю (таблиця), яка демонструє специфіку процесів просторового людського розвитку для загального випадку. Спираючись на географічний базис, неоднорідність якого є його генеральною властивістю, просторовий людський розвиток і далі відбувається в «координатах» неспівпадіння, коли, наприклад, характеристики протяжності щодо розміщення населення не відповідають виробничій діяльності, оскільки остання є значно концентрована у просторі, що безперечно ускладнює перебіг процесів людського розвитку. Натомість наявність доріг та інших об'єктів транспортної інфраструктури має створювати умови для комунікації між різними елементами простору, зв'язуючи їх. У цьому випадку спеціалісти говорять про процеси «стискання» простору. Таким чином, простір людського розвитку є ареною дії різновекторних сил, які, виходячи зі специфіки відповідної території, просторово детермінують її розвиток.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Під час дослідження просторового аспекту процесів людського розвитку було запропоновано концепт «простору людського розвитку», який уявляємо як життєвий простір, де відбувається відтворення і розвиток населення. Більш розгорнуто, простір людського розвитку – це простір, що забезпечує задоволення основних потреб і стимулює всебічний розвиток особистості. Таким чином він орієнтований на реалізацію цілей сталого людського розвитку і являє собою сукупність природного ландшафту і розміщених на території місць прикладання праці, інженерних мереж, об'єктів соціальної інфраструктури, які в ході функціонування створюють певний простір можливостей, що дає змогу населенню, яке проживає на даній території, задовольнити власні соціально-економічні та культурні потреби.

Дослідження змісту просторового аспекту процесів людського розвитку концентрує увагу на таких просторово локалізованих процесах та об'єктах: територія, тобто її особливості як географічного базису; стан навколишнього природного середовища;

стані штучного середовища, а саме системи розселення і інфраструктурних об'єктів – виробничих, інженерних, транспортних, соціальних; економічна діяльність; соціальне середовище; умови повсякденного життя населення. При цьому просторовий людський розвиток розглядається з двох основних позицій: 1) як прогрес у розвитку певної території; 2) як просторова дифузія прогресу (соціально-економічного зростання) від однієї території до іншої.

Основними просторовими характеристиками є щільність, протяжність, структурність та пов'язаність простору людського розвитку, що є ареною дії різновекторних сил, які, виходячи зі специфіки відповідної території, просторово детермінують її розвиток. Урахування специфіки розгортання цих процесів має слугувати меті формування ефективної політики досягнення цілей людського розвитку в Україні та підвищення якості життя населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Capello R., Camagni R., Chizzolini B., Fratesi U.* Space and theoretical approaches to regional growth // Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies. – Berlin: Springer, 2008. – P. 13–31.
2. *Capello R., Caragliu A., Nijkamp P.* Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. – 2011. – vol. 102, – iss. 4. – P. 385–405.
3. *Capello R., Fratesi U.* Growth Patterns in Global Regions: Do Specific Success Factors Make a Difference? // Journal of heterodox economics. – 2013 – Vol. 1. – № 1. – P. 54–78.
4. *Perroux F.* Les investissements multinationaux et l'analyse des pôles de développement et des pôles d'intégration // Revue Tiers-Monde. – 1968. – Vol. 9. – № 34. – P. 239–265.
5. *Perroux F.* Note sur la ville considérée comme pôle de développement et comme foyer du progrès // Revue Tiers-Monde. – 1967. – Vol. 8. – № 32. – P. 1147–1158.
6. *Perroux, F.* A new concept of development: Basic tenets. – London, Canberra, 1983. – 212 p.
7. *Porter M.* The Competitive Advantage of Nations. – New York, The Free Press, 1990. – 785 p.
8. *Friedmann J.* Regional Development Policy: a Case Study of Venezuela. – Cambridge (Mass.), 1966. – 317 p.
9. *Hagerstrand T.* Aspects of the Spatial Structure of Social Communication and the Diffusion of Information // Papers and Proceedings of the Regional Science Association. – 1966. – Vol. 16. – P. 27–42.
10. *Яскал І.В.* Категорії «економічний простір» і «просторова економіка» в регіональних дослідженнях // Проблеми та перспективи розвитку підприємництва. – 2016. – № 2. – С. 48–54.
11. *Джаман М.О.* Вплив економічного простору на територіальну організацію суспільства (теоретико-методологічний аспект) // Нова стратегія регіонального розвитку України: шлях до майбутнього. Матеріали XII Пленуму Правління Співки економістів України – 2019. – С. 137–151.
12. *Підрушній Г.П.* Формування системи полюсів зростання в Україні як передумова її переходу до моделі поліцентричного просторового розвитку // Український географічний журнал. – 2017. – № 1. С. 48–54.
13. *Підрушній Г.П.* Постиндустриальні трансформації в економіці більших міст України // Функції міст і їх вплив на простір: монографія. / НАН України; ред. Л.Г. Руденко. – Київ: Фенікс, 2015. – С.102–118.
14. *Калашнікова Т.М.* Надбання французької школи просторової економіки в контексті людського розвитку // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 4. – С. 3–9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/02.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
15. *Вакулєнко М.О., Вакулєнко О.В.* Глумачний словник із фізики – Київ: Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 767 с.
16. *Суворова А.В.* Пространственная организация экономической деятельности с учетом уровня креативности среды в регионе: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Екатеринбург, 2014. –

- 25 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uiec.ru/coutent/files/Suvorovaiavtoreferat.pdf> (дата звернення: 11.03.2019).
17. Минакир П.А. Национальная стратегия пространственного развития: добросовестные заблуждения или намеренные упрощения? // *Пространственная экономика*. – 2016. – № 3. – С. 7–15.
 18. Матвеев М.М. Теоретические основы концепции социоэкономического пространства // *Вопросы инновационной экономики*. – 2011. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ines.enjournal.net/article/1050> (дата звернення: 11.06.2018).
 19. Новікова О.Ф. Соціоэкономика: потреба становлення й розвиток в Україні // *Соціоэкономика* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті; ред. кол.: Амоша О.І. (відп. ред.) та ін. – Донецьк, 2009. – С. 2–16.
 20. Этциони А. Социоэкономика: дальнейшие шаги / пер. М.С. Добряковой; науч. ред. В.В. Радаева // *Экономическая социология*. – 2002. – Т. 3. – № 1. – С. 65–71.
 21. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики: пер. с фр. сост., общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – 576 с.
 22. Бурдые П. Социология социального пространства: пер. с фр. / отв. ред. перевода Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.
 23. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 495 с.
 24. Гатауллин Р.Т., Каримов А.Г., Комаров А.Г. Экономическое пространство: содержание, единство и разрывы. // *Проблемы современной экономики*. – 2014. – № 4 (52). – С. 196–200.
 25. Минакир П.А. Экономический анализ и измерения в пространстве // *Пространственная экономика*. – 2014. – № 1. – С. 12–39.
 26. Мирохина А.А., Кутовой С.И. Концептуальные основы деполяризованного развития региона на базе совершенствования его пространственно-экономической структуры // *Управление, экономическими системами (электронный научный журнал)*. – 2012. – № 9 (45). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.uecs.ru/regionalimya-ekonomika/itcm/1525-20i2-09-05-05-47-17-20P-№9\(45\)](http://www.uecs.ru/regionalimya-ekonomika/itcm/1525-20i2-09-05-05-47-17-20P-№9(45)). (дата звернення: 11.06.2018).
 27. Бережная Е.В. Мирохина А.А. и др. Пространственное развитие региона: оценка проблемы, перспективы: монография – М.: Буки Веди, 2012. – 205 с.
 28. Диагностика развития регионов: структура, границы, методы / В.Н. Василенко, П.В. Гудзь, О.А. Крафт и др.; под науч. ред. В.Н. Василенко. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – 286 с.
 29. Суспицын С.А. Потенци и ограничения пространственных трансформаций в экономике России // *Регион: экономика и социология*. – 2004. – № 4. – С. 3–28.
 30. Румянцев А.А. Основные свойства и проблемные поля научно-инновационного пространства региона // *Пространственная экономика*. – 2013. – № 2. – С. 103–118.
 31. Доклад о мировом развитии 2009: новый взгляд на экономическую географию. – М.: Весь мир, 2009. – 384 с.

REFERENCES

1. Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., & Fratesi, U. (2008). Space and theoretical approaches to regional growth. *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies*. Berlin: Springer, 13-31.
2. Capello, R., Caragliu, A., & Nijkamp, P. (2011). Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 102, 4, 385-405.
3. Capello, R., & Fratesi, U. (2013). Growth Patterns in Global Regions: Do Specific Success Factors Make a Difference? *Journal of heterodox economics*, Vol. 1, 1, 54-78.
4. Perroux, F. (1967). *Note sur la ville considérée comme pôle de développement et comme foyer du progrès [Note on the city considered as a pole of development and as a center of progress]*. *Revue Tiers-Monde - Third World Review*, Vol. 8, 32, 1147-1158. [in French].
5. Perroux, F. (1968). Les investissements multinationaux et l'analyse des pôles de développement et des pôles d'intégration [Multinational investments and the analysis of development poles and integration poles]. *Revue Tiers-Monde - Third World Review*, Vol. 9, 34, 239-265. [in French].
6. Perroux, F. (1983). *A new concept of development: Basic tenets*. London: Canberra.
7. Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
8. Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy: a Case Study of Venezuela*. Cambridge (Mass.).

9. Hagerstrand, T. (1966). Aspects of the Spatial Structure of Social Communication and the Diffusion of Information. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 16, 27–42.
10. Yaskal, I.V. (2016) Katehorii “ekonomichnyi prostir” i “prostoro-va ekonomika” v rehionalnykh doslidzhenniakh [Categories “economic space” and “spatial economy” in regional studies]. *Problemy ta perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva - Problems and prospects of entrepreneurship development*, 2, 48–54 [in Ukrainian].
11. Dzhaman, M.O. (2019). Vplyv ekonomichnoho prostoru na terytorialnu orhanizatsiiu suspilstva (teoretyko-metodolohichniy aspekt) [Inflating economic space on the territorial organ of the organization (theoretical methodological aspect)]. *Nova stratehiia rehionalnoho rozvytku Ukrainy: shliakh do maibutnoho. Materialy KhII Plenumu Pravlinnia Spilky ekonomistiv Ukrainy - New strategy of regional development of Ukraine: way to Maybutny. Materials XII Plenum of the Rules of the Forum of Economics of Ukraine*. [in Ukrainian].
12. Podgrushnyi, G.P. (2017). Formuvannya systemy poliisiv zrostantia v Ukraini yak peredumova yii perekhodu do modeli politstentrychnoho prostorovoho rozvytku [Formation of the system of growth poles in Ukraine as a precondition for its transition to a polycentric spatial development model]. *Ukrayins'kyi heohrafichnyi zhurnal - Ukrainian geographical journal*, 1, 48–54. [in Ukrainian].
13. Podgrushnyi, G.P. (2015). *Postindustrial transformations in the economy of cities of Ukrainian. Function of cities and their influence on space: monograph*. Kyiv: Pheniks, 102 – 118. [in Ukrainian].
14. Kalashnikova, T.M. (2015). Nadbannya frantsuzkoi shkoli prostoro-voi ekonomiki v konteksti lyudskogo rozvytku. *Globalni ta natsionalni problemi ekonomiki*, 4, 3–9. Retrieved from <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/02.pdf>. [in Ukrainian].
15. Vakulenko, M.O. (2008). *Tlumachnyi slovnyk iz fizyky [Dictionary of physics]*. Kyiv: Vydavn.-polihraf. tsentr Kyivskiy universytet [in Ukrainian].
16. Suvorova, A.V. (2014). Prostranstvennaja organizacija jekonomicheskoy dejatel'nosti s uchetom urovnja kreatyvnosti sredey v regione [Institut jekonomiki Ural'skogo otdelenija Rossijskoy akademii nauk]. *Extendet abstract of Candidate's thesis*. Ekaterinburg. Retrieved from <http://www.uiec.ru/coutent/files/Suvorovaiavtoferat.pdf> [in Russian].
17. Minakir, P.A. (2016). Nacional'naja strategija prostranstvennogo razvitija: dobrosovestnye zabluzhdenija ili namerennye uproshhenija? [National Spatial Development Strategy: Conscientious Misconceptions or Deliberate Simplifications?]. *Prostranstvennaja jekonomika - Spatial Economics*, 3, 7–15 [in Russian].
18. Matveev, M.M. (2011). Teoreticheskie osnovy koncepcii sociojekonomicheskogo prostranstva [Theoretical foundations of the concept of socio-economic space] *Voprosy innovacionnoj jekonomiki - Issues of innovative economy*, 6. Retrieved from <http://inec.enjournal.net/article/1050> [in Russian].
19. Novikova, O.F. (2009). Sotsioekonomika: potreba stanovlennia y rozvytok v Ukraini [Socioeconomics: the need for formation and development in Ukraine]. *Socioeconomics*. O.I. Amosha (Ed.). NAN Ukrainy. In-t ekonomiky prom-sti. Donetsk [in Ukrainian].
20. Jetcioni, A. (2002). Sociojekonomika: dal'nejshie shagi [Socioeconomics: Next Steps]. (M.S. Dobrjakovoj, Trans); V.V. Radaeva (Ed.). *Jekonomicheskaja sociologija - Economic sociology*, Vol. 3, 1, 65–71 [in Russian].
21. Burd'e, P. (2005) *Social'noe prostranstvo: polja i praktiki [Social space: fields and practices]* (N. Shmatko, Trans). Moscow: Institut jeksperimental'noj sociologii; SPb.: Aletejja [in Russian].
22. Burd'e, P. (2007). *Sociologija social'nogo prostranstva [Sociology of social space]*. (N. Shmatko, Trans). Moscow: Institut jeksperimental'noj sociologii; SPb.: Aletejja [in Russian].
23. Granberg, A.G. (2003). *Osnovy regional'noj jekonomiki [Basics of the regional economy]*. Moscow: GU VSHE [in Russian].
24. Gataullin, R.T., Karimov, A.G., & Komarov, A.G. (2014). Ekonomicheskoye prostranstvo: soderzhanie, edinstvo i razryvy [Economic space: content, unity and breaks]. *Problemy sovremennoj jekonomiki - Problems of the modern economy*, 4, 196–200 [in Russian].
25. Minakir, P.A. (2014). Jekonomicheskij analiz i izmerenija v prostranstve [Economic analysis and measurement in space]. *Prostranstvennaja jekonomika - Spatial Economics*, 1, 12–39 [in Russian].
26. Mirohina, A.A., & Kutovoj, S.I. (2012). Konceptual'nye osnovy depolarizovannogo razvitija regiona na baze sovershenstvovaniya ego prostranstvenno-jekonomicheskoy struktury [Conceptual foundations of a depolarized development of a region based on the improvement of its spatial and economic structure].

- Upravlenie, jekonomicheskimi sistemami (jelektronnyj nauchnyj zhurnal) - Management, economic systems (electronic scientific journal)*, 9. Retrieved from [http://www.uecs.ru/regionalimya-ekonomika/itcm/1525-20 i 2-09-05-05-47-17-20 R -№9 \(45\)](http://www.uecs.ru/regionalimya-ekonomika/itcm/1525-20%20i%2009-05-05-47-17-20%20R-%20№9%20(45)) [in Russian].
27. Berezhnaja, E.V., & Mirohina, A.A. (2012) *Prostranstvennoe razvitiie regiona: ocenka problemy, perspektivy [Spatial development of the region: assessment of the problem, prospects]*. Moscow: Buki Vedi [in Russian].
28. Vasylenko, V.N., Hudz, P.V., & Kratt, O.A. (2009). *Dyahnostyka razvytyia rehyonov: struktura, hranyty, metody: monografyia [Diagnostics of regional development: structure, boundaries, methods: monograph]*. Donetsk: Yuho-Vostok [in Russian].
29. Suspicyu, S.A. (2004). Potencii i ogranichenija prostranstvennyh transformacij v jekonomike Rossii [Potentials and limitations of spatial transformations in the Russian economy]. *Region: jekonomika i sociologija - Region: economics and sociology*, 4, 3-28 [in Russian].
30. Rumjancev, A.A. (2013). Osnovnye svojstva i problemnye polja nauchno-innovacionnogo prostranstva regiona [The main properties and problem fields of the region's science and innovation space]. *Prostranstvennaja jekonomika - Spatial Economics*, 2, 103-118 [in Russian].
31. *Doklad o mirovom razvitiie 2009: novyj vzgljad na jekonomicheskiju geografiju [World Development Report 2009: A New Look at Economic Geography]* (2009). Moscow: Izdatel'stvo Ves' mir [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.03.2019.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

детально висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів – **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом із статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор – ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами – 300–400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотації. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- **до першого номеру до 20 грудня** (подання журналу до друку у березні наступного року);
- **до другого номеру до 20 березня** (подання журналу до друку у червні поточного року);
- **до третього номеру до 20 травня** (подання журналу до друку у вересні поточного року);
- **до четвертого номеру до 20 вересня** (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10–12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу. Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями, матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. *The scheme of situation of abbreviations*, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – *in three languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300–400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- *the first volume: 20th of December* (journal submission for publication in March of this year);
- *the second volume: 20th of March* (journal submission for publication in July of this year);
- *the third volume: 20th of May* (journal submission for publication in September);
- *the fourth volume: 20th of September* (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL *DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY*

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts. If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days. The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing

the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boards after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".